

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇNAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

**ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA
NİZAMİ GƏNCƏVİ
YARADICILIĞI
RESPUBLİKA ELMİ
KONFRANSI**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

*“ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA
NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI”*

*MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSI*

NAXÇIVAN-2021

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Elmi Şurasının 30 noyabr 2021-ci il tarixli
6 sayılı qərarı ilə nəşr edilib.*

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Elbrus İsayev, *Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent – sədr*

Üzvlər:

Əsgər Qədimov- *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Sədaqət Həsənova- *filologiya elmləri doktoru, professor*

Xanəli Kərimli- *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Qənirə Əsgərova- *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Nəzakət Yusifova- *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Taleh Xəlilov- *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

ELMİ REDAKTOR: **Məftun İsmayılov**
*Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi katibi
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru*

REDAKTOR: **Samir Tarverdiyev**
Naxçıvan Dövlət Universiteti “Qeyrət” nəşriyyatının direktoru

BURAXILIŞA MƏSUL: **Rza Məmmədov**
*NDU-nun Elm və innovasiyalar bölməsinin müdiri,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

*Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi yaradıcılığı”
mövzusunda respublika elmi konfransının materialları,
Naxçıvan, “Qeyrət” nəşriyyatı, 2021, 167 səh.*

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN SÖZ DÜNYASI

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi haqqında deyilən fikirlər, yazılan əsərlər çoxdur. Haqlı olaraq o, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi şöhrətlənmişdir. Lakin Azərbaycan dilçiliyi elmində Nizami Gəncəvidən yetərinə bəhs edilməmişdir. Xüsusilə də Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid araşdırmalarda Nizami Gəncəvi sanki “unudulmuşdur”. Tədqiqatçılar, yəqin ki, şairin ana dilində yazmamasını əsas götürmüşlər. Lakin bu fakt böyük Nizamidən danışmamağa haqq verə bilməz. Ona görə ki, Nizami Gəncəvi fars dilində yazsa da, milli dildə düşüncələrini qələmə almışdır. Bu gerçəkliyi qəbul etmək lazımdır ki, insan düşüncəsində ana dilinə sığınır. Bu mənada, şairin yazdıqları onun milli bədii təfəkkürünün məhsuludur. Nizami Gəncəvinin ən böyük xidməti ondadır ki, fars dilinin poeziya dili kimi möhkəmləndiyi bir zamanda bir sıra türk dili vahidlərini ədəbi dildə işlətməmişdir. Bu, ana dilimizin ədəbi dil üçün yararlı olmasının təsdiqi idi. Bu cəhət nəzərə alınaraq Nizami Gəncəvi “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” dərsliklərinə salınmalıdır. Fars dilində yüksək sənətkarlıqla yazmaq ənənəsində farsların çoxunu geridə qoyan şairin söz haqqındakı fikirləri, hikmət və nəsihətləri indi də əhəmiyyətini itirməyərək sanbalını qoruyub saxlayır. Onun yaradıcılığı bir tərbiyə məktəbidir. Nizami Gəncəvi əsərlərinin birində söz almazından odlu qılınc yaratdığını deyərək dövrünün şeir-sənət ustası olduğunu göstərmişdir. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvidən sonra onun yaratdığı poeziya məktəbinin çox sayda davamçıları yetişmişdir. Lakin onların heç biri Nizami səviyyəsinə çatmamışdır. Şair özü də bunu bildiyindəndir ki, sağlığında yaratdığı söz qılıncı ilə arxadan gələnlərin boynunu vurub atdığından bəhs edir. Şair yazılarında türk dili ilə bağlı bir kəsir olduğunu etiraf etmişdir. Lakin onun əsərlərinin tərcüməsi şairi yüksək fikirlər müəllifi kimi tanıda bilir. Nizami Gəncəvinin dilindəki çox sayda orijinal söz və birləşmələrin başqa dildə ifadəsi şairin ana dilimizin incəliklərinə dərinlən bələd olduğunu göstərir.

Açar sözlər: söz, dil, üslub, fikir, ifadə

Nizami Gəncəvinin söz sənətinə münasibətinin necə olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onun üslub özəllikləri və dilin məna qatlarından istifadə dərəcəsinə diqqət etmək lazım gəlir. Şairin qələmində adi sözlərin bədii-estetik keyfiyyətə çatması, ifadə yaradıcılığının yüksəkliyi, söz işlətmək bacarığı, düz danışmaq cəsarəti, yaradıcılıq örnəklərinin xalqın mənəvi sərvətinə çevrilməsi, yüz illərdir dəyərini itirməyən, əksinə müraciət edildikcə daha fərqli anlamları üzə çıxan fikirləri, xalqına məxsus olan nitq və təfəkkür mədəniyyətinin dərinliyini meydana qoyan deyimlərdəki tükənməz güc onu bütün dövrlərin söz sənətkarı kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Düşüncələrinin aynası olan əsərlərindəki milli və bəşəri dəyərinin böyüklüyü ilə seçilən dahi şair dünya ədəbiyyat və mədəniyyətinə mövzu baxımından töhfələr verən söz ustasıdır. Cakomo Puçininin “Turandot” operasının Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının sujeti üzərində qurulmasının ABŞ-ın Kembric universitetinin araşdırmaçısı Kristina Van Ruyemberkin maraqlı fakt kimi üzə çıxarması bu fikrin təsdiqi üçün maraqlı örnəklərdəndir.

Milli türk təfəkkürünü yad dildə bacarıqla ifadə edib yüzillər boyu yaşadan dahi Nizaminin kəlamları bütün xalqlar üçün faydalı nəticələr verə bilən zəngin qaynaqlardan biridir. Nizami əsərlərini fars dilində yazsa da, onların üslub və məna keyfiyyətləri Azərbaycan xalqının milli bədii təfəkkürünə aiddir. Xalqımızın dilində işlənən çox sayda atalar sözləri, hikmətli ifadələr, frazeoloji birləşmələrdəki fikirlər şairin əsərlərinin tərcüməsində formasını dəyişsə də, anlam məzənnəsini itirməmişdir. Hətta *qaşa*

düyün vurmaq, əlindən yaxşılıq və pislik gəlmək, kefini kök etmək, hirsini soyutmaq, hirsini boğmaq, məhəbbət odu yandırmaq, əsəblərini cilovlamaq, torpağına üz qoymaq, adam xoş cavabın ovudur, günəşə qara yaxmaq, ələ keçmək, əldən çıxmaq, əldən vermək, əldən buraxmaq, fikrə dalmaq, ağılı mat qoymaq, ağılı itiləmək, alçaqköniül olmaq, iltifat göstərmək, ümid bəsləmək kimi onlarla ifadə tərcümələrdə belə forma-məzmun gözəlliyini saxlamışdır.

Nizami, hər şeydən əvvəl, böyük fikirlər müəllifi, mənalar şairidir. Onun bütün əsərlərində sözlə inandırmağın, sözlə tərbiyə etməyin maraqlı ötnəklərinə rast gəlir, adi sözlərin bədii-estetik vasitələrə çevrilməsi, söz yaradıcılığının maraqlı və orijinal məqamlarının üzə çıxarılması faktları ilə qarşılaşırıq.

“Xosrov və Şirin” poemasında Nizami Gəncəvi, haqlı olaraq, özünü söz yurdunun igidi sayır:

Söz yurdu görəcək nadir bir qoçaq (1,181).

“*Acizlik ürəyi ağrıdır, bilsən, Bir alçaqlıq olar hər zülmə dözsən*”-deyən Nizamının yaradıcılığında ədalətin dəyərləndirilməsi və qorunması məsələsi şairin poeziyasından qırmızı xətt kimi keçir. Dünyanın heç bir yerində görünməyən, yalnız özünəxas təfəkkür mədəniyyətinə aid olan hadisələri poetikləşdib dilə gətirməklə insanlara ədalət dərsi verən şair, demək olar ki, bütün poemalarında bu fikrə sadıq qalmışdır. Bu anlamda, “Xosrov və Şirin” poemasında hökmdar Hörmüzün oğlu Xosrovu ədalət naminə cəzalandırması maraqlı faktlardandır. Dünyanın harasında hökmdar xalq üçün övladına cəza vermişdir? Və ya dünyanın hansı ölkəsində “söz ordusu” deyilən qoşun növü vardır ki, biz “İsgəndərnamə” əsərində bunun şahidi oluruq? Və bu da var ki, dünyada yaxşı danışmaq yiyəsi olan natiqin, söz bilicisinin ölümü müharibələrə səbəb olmayıb. Lakin Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında İsgəndərin təklifini çatdırmağa gələn “tuti dilli” söz sərrafı Tutıyanuşun Zəngibar şahı tərəfindən haqsızcasına başının kəsilməsi böyük ədallətsizlik hesab olunur və qoşunlar üz-üzə dayanır, savaş başlanır.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında diqqəti çəkən məsələlər çoxdur. Xosrovun dünyagörmüş insanların məsləhətinə sığınması, bu baxımdan, səciyyəvidir. Şair bununla gənclərə böyük tərbiyə dərsi vermişdir. Atasını qəzəblənən zaman Xosrovun məsləhətçisi Bozorgümidə dinləməsi, kəfən geyərək şahib hüzuruna getməsi insanı düşündürən məsələlərdəndir. Xüsusilə də kəfən geyinmək izaha ehtiyacı olan mövzulardandır. Hələ şairin ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndə qarşılaşdığımız bu məsələyə necə yanaşmaq olar ki, şərhli düz alınsın? Fikrimizcə, bunu müxtəlif istiqamətlərdə təhlil etmək mümkündür. “Sirlər xəzinəsi”ndə “Zalım padşahla düz danışan kişinin dastanı” hekayəsində şahın qəzəbinə tuş gələn kişi kəfən geyərək ölümü gözə alaraq onun yanına gedir. Burada kişi sanki geyimi ilə narahatlıq və hiddətini bildirir, özünü “yaxşını, yamanı bildiren ayna” adlandıraraq deyir:

Düz, dəqiq göstərirsə ayna səni özünə,
Özünü qır, aynanı qırmaq yaraşmır sənə.
Sözlərimi araşdır, dinlə ağıl deyəni,
Düz demirəmsə, əmr et, dara çəksinlər məni (3, 124).

Qocanın haqlı olması padşahı yumşaldır, o, kişinin kəfənini – ölüm patlarını çıxartdırıb xələt geyindirir və düzlüyün qarşısında zülmündən əl çəkir.

“Xosrov və Şirin” poemasında tərbiyəçisinin məsləhəti ilə atasının qarşısına gedən Xosrov da kəfən geyinir. Əsərlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, kəfən geyinməyin iki anlamı vardır:

1. Kəfən geyən adam xəcalət çəkdiyini bildirir və bağışlanmasını xahiş edir.
2. Kəfən geyən adam “məni ölmüş bil, öldürmə, cəza vermə” və ya “qorxudan ölmüşəm” demək istəyir. Belə ki, dinimizdə “öldüdən şeytan da əl çəkib” kimi deyim də var.

Nizami Gəncəvinin hər bir fikrinin arxasında böyük hikmətlər dayanır. Onun əsərlərini hər dəfə oxuduqca yeni düşüncə və yozumlar ortaya çıxır.

Nizami Gəncəvinin maraqlı cəhətlərindən biri də obrazlara verdiyi adlarla bağlıdır. Şair hətta

qəhrəmanların adından başqa, digər adlara da diqqət etmişdir. “Xosrov və Şirin” poemasında iki at adı diqqətimizi çəkir. Bunlardan biri Şəbdiz, digəri Gülgündür:

Belə əmr etdi ki, tez xidmətçilər
Səba yeriliyə qoysunlar yəhər.
Bu zaman orada yox idi Gülgün,
Bir başqa at düşdü rastına o gün (1, 298).

Nizami Gəncəvinin dilində bir sıra poetik sintaksis faktları şairin üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirə bilir. Məsələn, şair Şirinin ağ bədənli olduğunu “gümüş dağ” ifadəsi ilə bildirir:

Yol uzunu müşkü-ənbər saçaraq
Fərhad çapan dağa çatdı gümüş dağ (1, 299).

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında folklor xüsusiyyətləri əsərlərə fərqli bir gözəllik verir. Məsələn, Xosrovun şəklinin Şapur tərəfindən Şirinə üç dəfə göstərilməsi, Şirinlə Xosrovun üçüncü görüşdə tanış olmaları kimi hadisələr nağıl və dastanlarımızdakı üç rəqəmi ilə bağlı yaddaşları təzələyir.

Fars dilində yüksək sənətkarlıqla yazmaq ənənəsində həmin dilin daşıyıcılarının çoxunu geridə qoyan şair deyirdi:

Bu şivənin, bu dilin mahir ovçusuyam mən,
Dəyər məni görməyə, şairlər xasıyam mən (3, 40).

Başqa dildə belə məharət göstərən şairin ana dilindəki deyim mədəniyyətində öncül ola bilmək qabiliyyəti şübhəsizdir. Nizami Gəncəvinin dövrün poeziya dili kimi fars dilində yazmasını irad tutmaq və bu səbəbdən də ədəbi dil tariximizdə ona yer verməmək, fikrimizcə, ədalətsizlikdir. Şairin əsərlərindəki dialoq mədəniyyəti, məcazlar, humanist ideyalar və s. milli təfəkkürdən qaynaqlanır.

Dünyanın söz deyənləri içərisində irəlidə gedənlərdən olan Nizami Gəncəvi nəinki Azərbaycan, bütün dünya poetik fikrinə yeniliklər gətirən ədəbi simalardandır. Əmir Xosrov Dəhləvinin şair haqqındaki fikirləri, bu mənada, təbiilik və reallığı ilə diqqəti çəkir:

Nizami hər sözü demiş birinci,
Qoymamış cilasız qala bir inci.

Nizami Gəncəvinin aşağıdakı misraları da bu fikri təsdiq edir:

Mən ki söz almazından odlu qılınc yaratdım,
Arxadan gələnlərin boynunu vurub atdım (3, 34).

Şairin dilində poetik ifadə qüdrəti, yüksək təfəkkür səviyyəsi ilə deyim mədəniyyətinin sintezi özünəxaslığı ilə seçilir. Nizami Gəncəvinin söz demək bacarığının gücünü onun yaradıcılığına aid olan bütün əsərlərindəki nümunələr təsdiq edir. Təkcə “Xəmsə”yə daxil olan birinci poemadakı söz haqqındaki fikirlər bəsdır ki, şairin ədəbi aləmdəki mövqeyi üzə çıxsın:

Təzə söz caduları, oyunlar göstərən mən,
Yeni heykəl yaratdım yeni qəlibli sözdən (3, 32).

Nizami Gəncəvinin dilində təfəkkür mədəniyyəti ilə həyat gerçəklikləri qələmlə elə ifadə edilir ki, sənətkarın özünəməxsus obrazlılıq yaratmasına səbəb olur. Poetik fikir yeni lövhələr təqdim edərək üslub təravətini, poetik fikir sanbalını ortaya qoyur:

Mənim təzə sözlərim bar gətirdi bağ kimi,
Özgəsinin neftilə yanmadı çıraq kimi (3, 33).

Heç kəs əyləşə bilməz sözdən yuxarı qatda,
Dövlətimiz, mülkümüz yalnız sözdür həyatda (3, 36).

Nizami Gəncəvinin dilində sözlərin məna əhatəsinin genişlənməsi poetik sözə yeni münasibət, fikirlərə yeni baxış bədii ləyaqətin yüksəlişini təmin edir. Onun poeziyasında sözlərin məna miqyası çox genişdir. Sözlərin ritm və ahəngi əsərlərinin məzmun və bədiiliyini bir-birinə uyğunlaşdırır. Poeziyanın bir nömrəli məsələsi olan emosional dil bədiiliyini uğuruna gətirib çıxarır. Şair özü bu haqda deyir:

Mən söz cadugəriyəm, tazə, köhnə, hər nə var,
Mənim məftunum olar, mənim heyranım olar.
Bütün sehrbazları mat qoyur sehrim mənim!
Mələkləri aldadan əfsundu şerim mənim (3, 40).

Nizami yaradıcılığında adi sözlər şeirləşir, onların daxili məna əlaqələri çoxalır, təsir gücü artır və nəticədə sözün obrazı yaranır. Şair sözün cazibəsi ilə fikrin təbiiliyini tamamlayır. Poetik idrakın sözlə təqdimi Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığında yüksəkliyi ilə yadda qalır. Şairin xaslığı, heç kimə bənzəməməsi aşağıdakı misralarda layiqincə ifadə edilib:

Mən ki tazə bir gülə şərqi bəstələyirəm,
Mən ki dənizin bağında bülbüləm, bilir aləm (3, 32).
Nə şəkərim üstünə gəlib yad arı qonar,
Nə də mənim bal arım yadlardan şəkər umar (3, 33).

Nizami Gəncəvinin dilindəki sözlər bədii mətləbləri uğurla ifadə edir. Sözlərdən qənaətlə istifadə ilə bol fikirlər ifadə etmək Nizami sənətkarlığının əsas cəhətlərindənədir. Şeir mədəniyyəti, söz ləyaqəti, ifadə yeniliyi və bədii təfəkkür dərinliyində özünəməxsusluq şairin poeziyasında qabarıq görünür. Nizami öz poetik şəxsiyyətinin yüksəkliyini bir daha göstərir:

Əbədilər qəsrinə, şahlıq adlı büsata
Mədh yazan şairlər xeyli yığışıbsa da,
Nizaminin yanında ədəb gözlərlər, yəqin,
Nizami Nizamidir, bəs onlar kimdir, deyin?
Şairlik zirvəsinə mən ki çoxdan çatmışam,
Dalda qoyub tay-tuşu, köhlənimi çapmışam (3, 34).

Nizami Gəncəvinin dilində poetik mühakimənin təməli üzərində yüksələn sözlər bədii ovqat yaratmaqdan başqa, inandırma və təsir gücü ilə insanı heyətdə qoyur. Şairin dilində elə ifadələrlə qarşılaşırıq ki, onlarda semantik həddün bu qədər genişliyi təəccüb doğurur. Məsələn, şairin dilində “qələmin boynuna boyunbağı bağlamaq” kimi maraqlı dil-üslub faktı belələrindənədir:

Qədim, sonsuz cahanı odur quran, saxlayan,
Qələmlərin boynuna boyunbağı bağlayan (3, 7).

Sözügedən ifadə Nizaminin poetik kəşflərindən biridir. Şairin müdrikəsinə deyimləri, hadisə və fikirlərə bədii-fəlsəfi nüfuzu müəllif mövqeyinin göstəricisi kimi diqqəti çəkir. Bəzən ağıla gəlməyən gerçəkliklər şairin qələmilə daha zövqlü və gözəl təqdim edilir:

Yalnız qələm gücünə düşüncələr saxlanır,
Misra söz quşlarının qanadına bağlanır (3, 35).
Sözdən xəbərsiz qalır könüldən xəbərsizlər,
Sözün yozumu sözdən daha xoş, daha dilbər (3, 36).

Fikir və düşüncələrin dil və qələmlə gerçəkləşməsi, mənaların sözlərdən qat-qat çox olması həqiqətini Nizami bir daha poetik şəkildə anladır. Şair söz matahına müştərilərin çox-çox olduğunu göstərərək şairlərin peyğəmbərlərdən sonra gələrək adi insan olmadıqlarını qeyd edir:

Sözün tərəzisini quran ulu hökmdar
Sözün aşıqlərini sözlə etdi bəxtiyar.
Ərşin bülbülləridir cahanda söz qoşanlar,
Məgər özgülərinə tay tutularmı onlar? (3, 37).

Dünyada hər şey dəyişə bilir, dağılır, uçulur, məhv olur, yaddan çıxır və s. lakin söz yeganə faktordur ki, tarixin ona gücü çatmır. Zaman sözün qüdrətini azalda bilmir. Söz zamandan ucada dayanır. Hər bir şey işləndikcə azalır. Lakin söz işləndikcə çoxalır və onun yeni-yeni anlamları üzə çıxır. Sözsüz ki, bu prosesdə söz sənətkarlarının rolu əvəzsizdir. Təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi onları “peyğəmbərin kölgəsi” adlandırmışdır:

Sözdoğanlar – nur saçan peyğəmbərin kölgəsi,
Ərzin işıq pərdəsi, haqqın yanar nəfəsi.
Mətanət meydanında kimlər tutdu gör səfi,
Əvvəlcə peyğəmbərlər, sonra şairlər səfi (3, 37).

Nizaminin əsərlərində onun saraylara üz tutmamasının səbəbini aydınlaşdıran fikirlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Belə ki, sənətkarlıq qüdrətinin böyüklüyü ilə yüksək olan şairin qüruru və saraylırsız da tanınması onun aşağıdakı misralarında əks olunur:

Kimin söz pərdəsində ahəngi var, sehri var,
Özü yerdə olsa da, ruhu göylərdə yaşar.
Dizi üstə söz yazıb, ölkələri tutan kəs
Dünyada heç bir kəsin qarşısında baş əyməz! (3, 37).

Söz sənətkarla oxucunu ruhən, qəlbən yaxınlaşdıran bir vasitədir. Bütün tarixi zamanlarda sözə dəyər verənlər olmuş və sözün qiymətini bilməyənlərə mənfi münasibət göstərilmişlər. Nizami Gəncəvi də sözləri şair süfrəsində şirin xurmalara bənzədir, sözün dəyərini dərk etməyənlərə, onu ucuzlaşdıranlara qarşı çıxır:

Şairin süfrəsində şirin xurmalər ki var,
Xurma deyil, bəlkə də ürək parçasıdırlar.
Ürəyin dişlərilə qoparılmış söz, fikir
Torpağın dimdiylə cilalanmış incidir.
Hikmət qaynağı şeri hər gün alçaldıb bir az,
Sudan da ucuz etdi beş-on nəfər şeirbaz (3, 37).

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında poetizmlərin fərdiləşdirilmə prosesi fəallığı ilə diqqəti çəkən məsələlərdəndir. Sənətkar sözün poetik mahiyyətini dərinləşdirdikcə mənə qatları çoxalır. Bu zaman təsirli bədii ifadə əzəmətli fikirlərə yol açır və möhtəşəm təqdimatı zəruriləşdirir. Bu baxımdan, Ay haqqında aşağıdakı misralar obrazlılıqda irəliləyiş kimi diqqəti çəkir:

Gecənin sifətinə işıq şilləsi çıxıran,
Ay səmada sübhədək aydınlığa pasiban (3, 56).

Məcəz təravəti, poetik yenilik aşağıdakı misralarda da yüksək səviyyəsi ilə seçilir:

Yağış Günün qırmızı köynəyini yudu ki,
Pak olsun əl qaldırıb salamlarkən göyləri (3, 58).

Sözlərin obrazlı düşüncələri dəqiq və yığcam ifadə etməsi onların məcaz keyfiyyətinin yüksəkliyi ilə bağlıdır. Leksik-qrammatik materiallarla yüksək üslubi faktlar əldə etmək də bunun nəticəsidir.

Söz Nizami Gəncəvinin fikirlərində adi nitq faktı deyil. Şair onu qiymətli əşyalarla müqayisə edərək dəyərini bir daha anladır:

Ölçülüb biçilməmiş dağınıq sözlər belə
Sözsə... zərgər yanında bənzər gövhərə, lələ (3, 37).

Nizami Gəncəvinin müqayisələri fərqliliyi ilə seçilir. Müqayisənin insanı adı, bəsit ifadələrdən uzaqlaşdırma keyfiyyəti bəllidir. Bu mənada, o, bədii dili canlandıran vasitə kimi sənətkarın lirizmini çoxaldır.

Şairin dilində maraqlı və orijinal bir ifadə vardır: *söz ərləri*. Qədim türk leksikasında “ər” sözünün “igid”, “qəhrəman” anlamında işlənməsi və bu mənanın indi də qorunub saxlanması məlumdur. Sözü seçkin igidlərdən olan Nizami deyir:

Bu xəzinəni yalnız açar tapanlar açar,
Yalnız söz ərlərinin dilləridir bu açar (3, 37).

Qızışma, sözü bir az ehtiyatla bəyən sən,
Sən ki uca rütbəli söz yarada bilənsən (3, 40).

Nizami Gəncəvinin dilindəki *könül qapısı*, *dərdə ilişmək*, *könül mehmanı*, *könül şahının neməti*, *eşq bayrağı*, *mənlik təxti*, *haqqı dardan asmaq*, *ədalət qəsri*, *mənəmlik qasırgası*, *sevginin şilləsi* və s. kimi yüzlərlə maraqlı dil-üslub faktları ilə rastlaşırıq. Şair aşağıdakı misralarda öz məziyyətini ifadə etmişdir:

Hər hücrəyə köçürdüm şəri, şəriyyəti mən,
Çıxartdım meyxanədən, ucaltdım sənəti mən (3, 40).
Aşkarlasam, car çəksəm, bakirə sözlərimi,
Səs salaram cahana qiyamət suru kimi (3, 40).

İrsi kimi qəlb dünyası da zəngin olan Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” əsərində deyirdi:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy öz sözlərlə dünya bəzənsin.
Az sözün inci tək mənası olmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz (2, 462).

Burada şair nitq mədəniyyətinin özəlliyi olan söz israfına yol verməmək gərəkliliyinə, artıq işlədilmiş sözlərin zərərinə toxunmuşdur. Fikrin ifadəsində az, lakin məzmunlu bəyana üstünlük vermiş, sözcüklükdən qaçmağın lazımlığına diqqəti cəlb etmişdir.

Fars ədəbiyyatına böyük təsiri olan, şah babamız Xətayinin imzaladığı rəsmi sənədlərlə fərmanlarla dəfələrlə üzü köçürülən “Xəmsə” ilk olaraq Nizami qələminə məxsus milli-mənəvi sərəvətlərimizdəndir. Şairin söz dünyası, fikirlər aləmi yüz illərdir ki, yaşayır və yəqin ki, xalqımızın bir çox mənəviləri kimi həmişəyaşar olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Əsərləri, I c., s. 157-429
2. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Əsərləri, I c., s. 322-635
3. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Əsərləri, I c., s. 7-153

SUMMARY

Sadagat Hasanova

WORLD OF WORDS OF NIZAMI GANJAVI

There are many opinions and works about Nizami Ganjavi in Azerbaijani literature. He is rightly known as a prominent representative of Azerbaijani literature. However, Nizami Ganjavi is not sufficiently mentioned in Azerbaijani linguistics. Nizami Ganjavi seems to have been "forgotten", especially in research on the history of the Azerbaijani literary language. Researchers have probably argued that the poet did not write in his native language. However, this fact does not justify not talking about the great Nizami. Because although Nizami Ganjavi wrote in Persian, he wrote in the national language. It is necessary to accept the fact that when a person thinks, he takes refuge in his mother tongue. In this sense, the poet's writings are the product of his national artistic thinking. Nizami Ganjavi's greatest contribution is that at a time when Persian was becoming a language of poetry, he used a number of Turkish language units in literary language. This was a confirmation of the suitability of our native language for literary language. Taking this aspect into account, Nizami Ganjavi should be included in the textbooks "History of the Azerbaijani literary language". The thoughts, wisdom and advice of the poet, who left behind many Persians in the tradition of writing in the Persian language with great skill, still retains its weight. His work is an educational school. In one of his works, Nizami Ganjavi said that he created a fiery sword from diamonds and showed that he was a master of poetry and art of his time. It is known that after Nizami Ganjavi many followers of the school of poetry created by him grew up. However, none of them reached the level of Nizami. The poet himself knows that the word he created in his life speaks of beating the necks of those who came from behind with his sword. The poet admitted that there was a deficit in the Turkish language in his writings. However, the translation of his works can identify the poet as the author of high thoughts. The expression of many original words and combinations in Nizami Ganjavi's language in another language shows that the poet is deeply aware of the subtleties of our native language.

***Key words:** word, language, style, idea, expression.*

NAXÇIVAN FOLKLORUNDA NİZAMİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN”
POEMASI İLƏ SƏSLƏŞƏN RƏVAYƏTLƏR

Dahi Nizami folklor qaynaqlarından istifadə etdiyi kimi, şairin əsərləri də özündən sonra Azərbaycan folkloruna güclü təsir etmişdir. Bu barədə H. Araslı, M. Təhmasib, M. Əlizadə, S. Paşayev də dəyərli fikirlər söyləmişlər. Nizaminin Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərilə səsleşən poemalarından biri “Xosrov və Şirin”dir. Poemanın mövzusunun şifahi ədəbiyyatdan alındığını Y. E. Bertels, Q. Əliyev, Q. Beqdeli də əsərlərində təsdiq etmişlər.

“Xosrov və Şirin” poeması Azərbaycanın Naxçıvan region folkloru ilə yaxın əlaqələrə malikdir. Naxçıvan folklorunda şairin Fərhad, Şirin və Şapur obrazları ilə bağlı rəvayətlər yaranmışdır. Bunlardan Arpaçaydan başlayıb Sədarək kəndinədək uzanan “Fərhad arxı”, “Fərhad hovuzu”, Batabatdakı “Fərhad evi”, Sirab kəndi yaxınlığındakı Quyuğu dağda “Fərhad mağarası”, Kənd Şahbuzun qarşısında “Şapur qalası” və başqalarını göstərmək olar.

“Şapur qalası”, yaxud “Şahbuz qalası” rəvayətindəki “Şahbuz” etnotoponimi Oğuz türklərinin “Bus” qəbiləsi, “Şapur” adı isə “Xosrov və Şirin”dəki Şapur obrazı ilə bağlıdır. “Şah” sözü isə burada “böyük” mənasındadır.

Nizaminin poemada “Dərbənd dənizi” adlandırdığı Xəzər dənizi, dənizin bir yönümündəki ölkə Arrandır. Rəvayətlərə görə Fərhad, Şirin və Şapurun Naxçıvan dağlarında da qalaları vardır. Nizami Şirinin qışı Bərdədə, yazı Muğanda olduğunu göstərir. Əfsanədə Fərhad Şirinə, Nizami də əsərində Şirinə xüsusi diqqət yetirir. Nizaminin türk qadınına olan milli münasibəti Şirinin timsalında əksini tapıb. Şairin Şirinə olan münasibəti türk-qıpçaq gözəli Afaqa olan münasibətin ifadəsidir. Poemada da Şirinin soykökünün Xosrovun əsil-nəcabətindən yüksək olduğu göstərilir.

Naxçıvan folklorundakı Fərhad, Şirin, Şapurla bağlı rəvayətlər, mağara, qala, arx, hovuz adları böyük Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin eyni adlı obrazları ilə səsleşir. Xalqımız Nizaminin türksöylü bu obrazlarını sevmiş və onlarla bağlı rəvayətlər yaratmışlar.

Açar sözlər: Naxçıvan folkloru, Nizami, Fərhad, Şirin, əfsanə, rəvayət

Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1981-ci ildə dünya ədəbiyyatının görkəmli siması, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyinin keçirilməsi ölkənin mədəni həyatında böyük əlamətdar hadisəyə çevrildi. Sonra 2011-ci ildə dahi şairin 870 illiyi dövlət səviyyəsində qeyd edildi. Bunların davamı olaraq dahi şairin 880 illiyilə bağlı Prezident cənab İlham Əliyevin 05 yanvar 2021-ci il tarixdə verdiyi Sərəncam və bu ili Azərbaycanda “Nizami Gəncəvi ili” elan etməsi çox mühüm tarixi hadisədir. Bunlar Nizami ədəbi irsinin dünya səviyyəsində daha dərinlən öyrənilməsi, nəşri və təbliği sahəsində imkanları genişləndirir, nizamişünaslığı yeni dəyərli əsərlərlə zənginləşdirməyə imkanlar yaradır.

N.Gəncəvi Şərqdəki qədim türk, ərəb, fars, hind folklor qaynaqlarına dərinlən bələd olmuş, onlardan yaradıcılığında çox məharətlə istifadə etmiş dahi şairdir. Nizami öz fikirlərini, ideyalarını xalqa daha yaxşı çatdırmaq üçün şifahi yaradıcılıq örnəklərindən bir vasitə kimi istifadə etmişdir (9, s. 577). Mütəfəkkir şairin əsərləri də özündən sonra Azərbaycan türk folkloruna və klassik Şərq ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Vaxtilə Nizaminin folklorla əlaqəsindən bəhs etmiş akademik H. Araslı yazırdı: “Xalq ədəbiyyatı xəzinəsində Nizaminin şəxsiyyəti və onun qəhrəmanları, əsərlərinin süjetləri ilə əlaqədar çox materiallar vardır ki, bunların elmi surətdə toplanması nizamişünaslıq işinin qarşısında duran mühüm vəzifədir (1, s. 4). Bu istiqamətdə müxtəsər də olsa qeyd edək ki, Azərbaycan

folklorşünaslığında akad. H.Araslı, prof. M.Təhmasib, M.Əlizadə və başqaları xeyli faydalı işlər görmüşlər.

Bunlardan sonra Azərbaycanda XX yüzilliyin 60-80-ci illərində Nizami yaradıcılığı, Nizami irsilə səsleşən çoxsaylı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri toplanmış, ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda, folklor kitabları və antologiyalarında çap edilmişdir. Böyük şairin ədəbi irsilə səsleşən folklor örnəkləri Naxçıvan bölgəsində də müəyyən qədər toplanıb nəşr edilmiş, yeni elmi araşdırmalar aparılmışdır. Toplanmış xalq əfsanə və rəvayətlərində şairin əsərləri, obrazları ilə səsleşən motivlərə, iz və əlamətlərə rast gəlinir (16, s. 68; 4, s. 24). Nizami yaradıcılığının özündən sonra folklorla, yazılı ədəbiyyatla əlaqəsi barədə görkəmli folklorşünas alim M. Təhmasib yazırdı: “Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məlumat mənbələrindən biri də Nizami kimi dahi sənətkarların əsərləridir. Nizami şifahi ədəbiyyatın bir çox janrlarından istifadə etdiyi kimi, xüsusilə qədim eposdan da bacarıqla istifadə etmişdir. Bu dahi sənətkarın “Xəmsə”sində yüzlərlə kiçik, böyük əfsanələrə, əsatirlərə təsadüf edilir. Bunlardan bəzilərini o özü yaratmış, bəzilərini isə müxtəlif yazılı məxəzlərdən, şifahi ədəbi əsərlərdən istifadə edərək yenidən işləmiş, təkmilləşdirmiş, xalqdan alaraq yenidən xalqa qaytarmışdır” (18, s. 28).

Naxçıvan əfsanələri və rəvayətlərinin Nizami yaradıcılığı ilə əlaqələri haqqında folklorşünas S.Paşayevin də bəzi araşdırmaları məlumdur. O, 1970-ci illərdə fərdi yolla Naxçıvan bölgəsində el arasından Nizami əsərlərlə bağlı bir neçə əfsanə və rəvayəti yazıya alıb nəşr etdirməklə bəzi araşdırmalar aparmışdır. Bu araşdırmalarda maraqlı fikirlər vardır. Məsələn, S.Paşayev Nizami obrazları ilə bağlı Naxçıvanın Şərur bölgəsindəki Arpaçay sahilindəki “Oğlanqala-Qızqala” adlı yerlərdən bəhs edərək Nizaminin Şirin obrazı ilə xalq ədəbiyyatındakı Sara obrazını doğru olaraq türk mənşəli sayır və bunları “Sarı Nahid”lə əlaqələndirir (4, s. 65, 66, 69). Həqiqətən də, türk mifologiyasındakı Su ilahəsi Sarı Nahidin Arpaçay vadisində qədim məbədinin xarabalığının qaldığı barədə rəvayətlər vardır. Bir rəvayətə görə də Fərhad Şərur düzündən axıb keçən Arpaçayın sahilindəki “Oğlanqala”nı özü üçün, “Qızqala”nı isə Şirin üçün tikibmiş (14, s. 68). Sadalanan bu cür məlumatlar Şirin obrazının tarixi mənbələrlə yanaşı, qədim türk əsatirilə də çox yaxından səsleşdiyini göstərir.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin Azərbaycan folkloru ilə daha çox səsleşən əsərlərindən biri “Xosrov və Şirin” poemasıdır. Bunu poemanın əvvəlindəki aşağıdakı şeir nümunəsi də göstərir:

Məlum hekayədir bu “Xosrov-Şirin”,
Dastan yoxdur ancaq bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.
Tanıyan yoxdu bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əlyazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən.
O yerdə yaşayan qoca adamlar,
Təşviq etdi, işə mən verdim qərar (12, s. 25)

Şeir nümunəsindən göründüyü kimi, “Xosrov-Şirin” hekayəsi, yaxud dastanı Nizamiyə qədər tanınmayıb. Dastanın Bərdədə bir əlyazması var imiş. Nizami ölkənin qədim tarixlərindən dastanı yaxşı öyrənir, qocaların təşviqilə işə başlamağa qərar verir. Bu onu göstərir ki, poemanı işləməmişdən əvvəl Nizami xüsusən Azərbaycanın Bərdə, Gəncə bölgələrindəki qədim türk əfsanə və rəvayətlərini, el hekayələrini yaxşı öyrənmişdir. Yəni dahi şair “Xosrov və Şirin” poemasının yazılmasında Azərbaycan folklor mühitindən istifadə etmişdi. Vaxtilə bu məsələ ilə bağlı prof. Mikayıl Rəfili yazırdı ki, “Xosrov və Şirin” hekayəti İran (Sasani-Y.S) tarixindən doğmamışdır. Bütün varlığı ilə Gəncəyə bağlı olan Nizami xalqımızın qədim və gözəl əfsanələrindən, rəvayətlərindən, el mərasimlərindən, dastanlardan çox bəhrələnmişdir (15). Poemanın əsas

mövzusunun şifahi ədəbiyyatdan alındığını görkəmli alimlərdən E.Bertels, Q. Əliyev, Q. Beqdeli də yazdıqları tədqiqat əsərlərində təsdiq etmişlər (6, s. 33; 10, s. 21; 5, s. 150).

Xosrov, Şirin və Fərhad obrazlarından bəhs etmiş prof. E. Bertels də yazırdı: “Əgər Nizami, bizə məlum olmayan başqa yazılı mənbələrdən istifadə etməmişsə (bir sıra səbəblərə görə bunu təsdiq etmək çətindir), o zaman Azərbaycanda çox geniş yayılmış olan şifahi rəvayətlər onun üçün əsas material olmuşdur” (7, s. 62, 63).

Bunlar onu söyləməyə bir daha əsas verir ki, Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında Azərbaycanda yaranmış yarımtarixi rəvayətlərdən istifadə etdiyi kimi, adı çəkilən əsəri də öz növbəsində Naxçıvan bölgəsində Fərhad, Şirin, dolayısı ilə Şapurla bağlı rəvayətlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Buna görə də “Xosrov və Şirin” poemasının adları çəkilən obrazları ilə bağlı el arasında yaranmış rəvayətlərin araşdırılması vacib və əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu rəvayətlər Naxçıvan bölgəsinin tarixi-mədəni mühitilə yanaşı, coğrafi məkanı ilə də çox bağlıdır. Deyilənlərə nümunə olaraq Şərur ərazisindən axıb keçən şərqi Arpacaydan başlayıb Sədərk kəndi yaxınlığına qədər uzanan “Fərhad arxı”, Batabat yaylağındakı “Fərhad evi”, Sirab kəndi yaxınlığındakı Quyulu dağda “Fərhad mağarası”, Kənd Şahbuzun qarşısındakı uca dağda yerləşən “Şapur qalası” və digərlərini qeyd etmək olar. Adları sadalanan belə rəvayət və el hekayələrində daha çox Fərhad, Şirin, qismən də Şapurdan bəhs edilir. Fərhad dəmir külüngü, sənəti, iradəsilə tanınıb sevilir. Şirin Azərbaycanda qalalar tikdirən, Bərdədə, Muğanda yaşayan mərd və qeyrətli qız kimi verilir. Təbiidir ki, haqqında danışılan rəvayətlərdə Sasani şahı Xosrovun adına təsadüf də edilmir.

“Şapur qalası”nın yerləşdiyi “Şahbuz dağı” haqqında el arasında aşağıda qısa məzmunu verilən bir rəvayət var. Rəvayət müəyyən mənada maraq doğurur. Bu rəvayətə görə, keçmişdə bir şahın qoşunu Şahbuz ərazisinə gəlir. Hava isti olduğundan şahın qoşunu susuz imiş. Əsgərlərdən biri uca dağa qalxanda qayaların arasında buzluğa rast gəlir. Bu vaxt o, qeyri-ixtiyari qışqıraraq deyir:

-Şah, buz!

Rəvayətin digər variantına görə isə, ağır xəstələnib yatağa düşmüş şah ürəyi yandıqından ona qulluq edənlərdən buz istəyib. Yayın qızmar istisində adamlar gedib dağdan ona buz gətirirlər (17, s. 13).

Rəvayətə görə o vaxtdan buranın adı “Şahbuz dağı”, dağdakı istehkam “Şahbuz qalası”, ətrafdakı kənd və qəsəbənin də adı “Şahbuz” olub. Xalq etimologiyasına görə, həm dağın, qalanın, həm də bu iki yaşayış məntəqəsinin adları “Şah” və “buz” sözlərindən yaranmışdır.

Bunlarla yanaşı, yuxarıda deyildiyi kimi, “Şahbuz qalası” haqqında “Şapur qalası” adlı digər bir rəvayət də var. Bu rəvayətə görə “Şahbuz qalası” Şapur adlı bir usta tərəfindən tikilib.

Bunlar Nizaminin Şapur obrazı və tarixlə nə dərəcədə səsleşir?

Qeyd edək ki, “Şahbuz” sözünün etimologiyası ilə bağlı bir-birinə çox yaxın, bəzi cəhətlərinə görə üst-üstə düşə bilən bir neçə fikir söylənib. Bunları sadalamağa ehtiyac görmürük. Qısaca onu qeyd edirik ki, bu sözün mənşəyilə bağlı ilk elmi fikri prof. M. Təhmasib söyləmişdir. Yunan tarixçisi Herodotun altı Midiya tayfasından biri “Bus” haqqında danışması ilə bağlı görkəmli alim əsərlərindən birində yazır: “Bus” qəbiləsinin adının “bus” və “buz”, eləcə də “bos”, yaxud “boz” şəkillərində yazıldığını nəzərə alsaq belə ehtimal etmək olur ki, oğuzların əsas tirəsi hesab edilən “boz oğ”-Boz qəbilə, yaxud “boz” adlı qəbilə həmin Midiya qəbiləsidir...Respublikamızda olan Buzovna, Şahbuz, Buzqov kimi yerlər də bu qəbilənin adı ilə bağlıdır” (19, s. 16, 17).

Beləliklə, “Şahbuz” sözünün etnik mənşəyi oğuzlarla bağlıdır. Buradakı “Şah” sözü də “böyük” mənasındadır. Yəni “Böyük Bus” qəbiləsinə aid yer. “Şapur qalası”nda isə tarixi məlumatlara görə, həyat eramızın əvvəllərindən XV-XVI əsrlərə qədər davam etmişdir (17, s. 14). Bu da məlumdur ki, qaladan müdafiə məqsədilə, həm də gözətçi məntəqəsi kimi istifadə olunmuşdu. Qalanın Sasani şahları I-II Şahurla da əlaqəli olduğu düşünülə bilər.

Bu mənada əvvəl “Xosrov və Şirin” poeməsindəki Şahur surətinin nitqi ilə deyilən aşağıdakı şeir

parçasına diqqət yetirək:

Dərbənd dənizinin bir sahmanında
Bir gözəl ölkə var dağlar yanında.
Şahzadə qadındır orda hökmüran
Yayılmış qoşunu İsfahanacan.
Min bir dik qalası göy dağlardadır (12, s. 38).

Məlumdur ki, bu şeir parçasında Şapurun dilindən deyilən “Dərbənd dənizi” Xəzər dənizidir. Xəzər dənizinin bir tərəfində dağların yanındakı ölkə də Arran dövlətidir. Bu dövlətin hökmdarı şahzadə qız-Şirindir. Poemaya görə, Şirinin göy dağlarda qalaları var. Buna oxşar qalalardan biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz ərazisindədir. Amma deyildiyi kimi, qala Şirinin adı ilə deyil, Şapurun adı ilə əlaqəlidir.

Yenə Şapurun nitqində deyilir:

Söylədi: “Ey böyük dünyaya sahib!
Qələmlə mən naxış çəkən zamanda,
Mani cəkdiyini pozar bir anda.
Adam başı çəksəm, hərəkət edər
Quş qanadı çəksəm, tez ucub gedər (12, s. 43).

“Fərhad evi” rəvayətində də deyilir ki, mərd, cüssəli usta Fərhadın adı hər yana yayılmışdı. O heykəllər yonar, saraylar bəzərmiş. Fərhad Şirinin gözəlliyini eşidir, onu görmək üçün Bərdə şəhərinə yollanır. Yolu Naxçıvandan düşür. Şahbuzun Batabat yaylağında dayanır, Şirinin eşqi ilə qayalardan birində külüngü ilə bir ev çapıb düzəldir. Daş evin divarına Şirinin baş hissəsinin xəyali əksini həkk edir (3, s. 84, 85).

“Xosrov və Şirin” poemasında Şirinin şəklini Şapur çəkir. Poemaya görə, Şapur gözəl rəssamdır. Rəvayətdəki Şapur isə rəssam yox, ustadı. “Fərhad evi” rəvayətinə görə isə Şirinin daş üzərində təsvirini Fərhad əks etdirib. Belə fərqlərə baxmayaraq poemadan nümunə verilən şeir parçaları ilə rəvayətlərdəki epizod arasında yaxın oxşarlıqlar vardır.

Bu qısa müqayisədən də görüldüyü kimi “Fərhad evi” rəvayəti Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemadakı Fərhad surətilə bağlıdır. Poemada olduğu kimi, rəvayətdə də Fərhad Şirinin sorağı ilə Bərdəyə gedir. Nizaminin məlumatına görə də Şirin yazı Muğanda, qışı isə Bərdədə olurdu (12, s. 39).

Rəvayətdə Fərhad üzünü görməyib, sorağını eşitdiyi Şirinin arxasınca Bərdəyə gedir. Bu Fərhad əvvəlcədən Şirinə qarşı baş qaldıran sevgi və istəyin təsiri kimi yozula bilər. Nizami də “Xosrov və Şirin”, o sıradan digər poemalarında vəfalı, sədaqətli türk qadınlarına ciddi diqqət yetirir və təsvirlərinə xüsusi yer ayırır. Görünür ki, böyük Nizaminin qıpçaq gözəli Afaqa bəslədiyi dərin məhəbbət onun poemalarında misilsiz qadın surətlərinin yaradılmasında əsas təsir vasitələrindən biri olmuşdur. Bu mənada yaradılmış Azərbaycan türk qadın qəhrəmanlarından Məhin Banu, Nüşabə, Fitnə kimi surətləri göstərmək olar. Bunlar Azərbaycanın namuslu, qeyrətli, mərd qızlarının mükəmməl obrazları olaraq soyköklərini-türklüklərini öz xarakterlərində nümayiş etdirirlər. Belə diqqətəlayiq, mükəmməl obrazlardan biri də haqqında danışılan Şirindir. Doğrudan da, poemada Şirin paklıq və sədaqət mücəssəməsidir. Poemayı oxuyan hər bir şəxsə aydındır ki, Nizami Şirini Qafqaz gözəli, Bərdə şahzadəsi kimi təsvir edir (2, s. 33). Poemada Məhin Banu Şirinə soykökünə görə, Xosrovun əsil-nəcabətindən yüksəkdə dayandığını belə xatırladır:

Əgər o aydırsa, biz də günəşik,
O, Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq. (12, s. 88)

Yada salaq ki, Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin qəhrəmanlarından biri olan əfsanəvi Keyxosrov

Keylər sülaləsinin padşahı olmuşdur. Məşhur Əfrasiyab isə Alp Ər Tonqa adı ilə şöhrətlənmiş qüdrətli türk xaqanıdır (2, s. 33).

Araşdırmalar göstərir ki, Nizami Şirinin simasında Afaqın məhəbbətindəki fədakarlığı, azadəliyi, sədaqəti, gözəlliyi əks etdirmişdir. Bu mühüm cəhət vaxtilə görkəmli şərqsünas alim Rüstəm Əliyevin diqqətini təsadüfən cəlb etməmişdir. Alim bu barədə yazırdı: “Şirin əfsanəsi üzərində “güləb kimi qanlı yaş tökmək lazımdır”, çünki o “qıpçaq gözəli”, bütün Afaqın timsalıdır...Afaqa olan sonsuz məhəbbəti nəticəsində dahi şair cahanşümul dünyagörüşündə türk qadınlarına məxsus milli xüsusiyyətləri milliyətindən asılı olmayaraq bütün “gözəllər üçün meyar hesab etmişdir” (10, s. 193).

Düşünmək olar ki, bu məsələdə, bəlkə də, böyük Nizami “Dədə Qorqud” dastanındakı Burla xatunu da nəzərə almışdır.

Burla xatun çox sədaqətli həyat yoldaşı və fədakar anadır. O, oğlunu namus yolunda qurban verməyə hazır olan cürətli, qeyrətli bir türk qadınıdır. Poemada Şirin də cürət edib sərxoş Xosrovu öz qəsrinə buraxmır. Görünür ki, Burla xatunun cürətli hərəkəti və fədakarlığı böyük Nizamini vəcdə gətirmiş, ismətli, qeyrətli qəhrəman qadın obrazı yaratmağa ruhlandırmışdır (7, s. 18).

Tarixdən məlumdur ki, I Şapur 241-272-ci, II Şapur isə 309-379-cu illərdə yaşamışdır (12, s. 37, 39). “Şapur qalası”nda isə həyat bu Sasani hökmdarlarından xeyli əvvəl, yəni azı bizim eranın əvvəllərindən mövcud olmuşdur. Sasani hökmdarlarının qala ilə bağlı hər hansı əlaqələrinin olması barədə məlumata da təsadüf edilmir. Buna görə də el rəvayətinə görə qalanın Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemadək Şapur obrazı ilə bağlı “Şapur qalası” adlanması məntiqli görünür.

Bütün bunlardan sonra belə bir ümumiləşdirmə aparmaq olar ki, Naxçıvan ərazisindəki Fərhad və Şirinlə bağlı belə rəvayətlər, mağara, qala, arx, hovuz adları dahi Nizaminin eyni adlı obrazları ilə bağlıdır. Düşünmək olar ki, xalq Nizaminin adı çəkilən əsərinin təsiri ilə yeri gəldikdə özünün mərd, qoçaq, külüngü ilə şöhrət qazanmış sənətkarlarını Fərhada, ağıllı, qeyrətli, əyilməz qızlarını türk simalı Şirinə də bənzətmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı Həmid. Müqəddimə, Nizami əsərlərinin el variantları. Bakı: Azərnəşr, 1941
2. Aslan Knyaz. “Türk dünyasının keçmişi və gələcəyi” mövzusunda keçirilmiş XVIII Beynəlxalq Elmi Simpoziumun materialları. Qazaxıstan: Nur-Sultan ş. s. 31-36.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru, I kitab. Bakı: Sabah, 1994
4. Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı: Yazıçı, 1985
5. Beqdeli Qulamhüseyn. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı: 1969
6. Bertels Eduart. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: 1940
7. Bertels Eduart. Nizami və Firdovsi, Nizami, II kitab. Bakı: 1940
8. Cahani Qasım. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri (XII-XVII əsrlər). Bakı: 1979
9. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 2012
10. Əliyev Qəzənfər. Şərq xalqları ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” əfsanəsi. Moskva: 1960 (rus dilində).
11. Əliyev Rüstəm. Nizami poemalarında qıpçaq-oğuz gözəli, “Azərbaycan” jurn., 1980, № 4
12. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: 1962
13. Nuriyeva İradə. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən-XXI əsrin əvvəllərinədək). Bakı: 2015
14. Paşayev Sədnik. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1983
15. Rəfil Mikayıl. Xosrov və Şirin. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1947, № 7
16. Səfərov Yusif. Azərbaycan folklorunda tarixilik. Bakı: Elm, 2005
17. Səfərov Yusif. Naxçıvan rəvayətləri. “Folklor və etnoqrafiya” beynəlxalq elmi jurn., Bakı: 2016, № 2, s. 13

18. Təhmasib Məmmədhüseyn. VII əsrə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, I c. Bakı: 1960, s. 5-16
19. Təhmasib Məmmədhüseyn. Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VI k. Bakı: 1981, s. 3-19

SUMMARY

Yusif Safarov

TALES IN NAKHCHIVAN FOLKLORE RESONATE WITH NIZAMI'S POEM "KHOSROV AND SHIRIN"

Just as the Great Nizami himself made extensive use of folklore sources, so the poet's works had a strong influence on Azerbaijani folklore after him. H. Arasly, M. Tahmasib, M. Alizade, S. Pashayev also expressed valuable thoughts about this. One of Nizami's poems, which resonates with Azerbaijani legends and legends, is the poem "Khosrov and Shirin". U. E. Bertels, G. Aliyev, G. Begdeli in their works also confirmed that the theme of the poem is taken from folklore.

The poem "Khosrov and Shirin" has close ties with the folklore of the Nakhchivan region of Azerbaijan. In Nakhchivan folklore there are legends about Farhad, Shirin and Shapur. Among them, we can show as a sample the "Farhad's Canal", stretching from Arpachay to Sadarak village, as well as "Farhad's Pool", "Farhad's house" in Batabat, "Farhad's cave" in Guyulu Mountain near Sirab village, "Shapur fortress" in front of Shahbuz village and others.

The ethnotoponym "Shahbuz" in the legends "Shapur fortress" or "Shahbuz fortress" is associated with the "bus" tribe of the Oghuz Turks, and the name "Shapur" is associated with the image of Shapur in "Khosrov and Shirin". And the word "Shah" here means "Great".

The sea, which Nizami called the Derbent Sea in his poem is the Caspian sea, and a country on one side of the sea is Arran. According to legends, Farhad, Shirin and Shapur also had fortresses in the mountains of Nakhchivan. Nizami points out that Shirin spent the winter in Barda and the summer in Mugan. In the legend, special attention is paid to Farhad and Shirin, and Nizami praises Shirin in his work. The national attitude of the Nizami towards the Turkish woman was reflected in the image of Shirin. The poet's attitude to Shirin is an expression of his attitude to the Turkic-Kipchak beauty Afaga. The poem also shows that the ancestral of Shirin is higher than the ancestral of Khosrow.

The legends of Farhad, Shirin and Shapur, as well as the names of caves, fortresses, canals and pools used in Nakhchivan folklore, echo the images of the same name in the work of the great Nizami "Khosrov and Shirin". Our people loved these Turkic images of the Nizami and created legends associated with them.

Key words: *Nakhchivan folklore, Nizami, Farhad, Shirin, legend, story*

РЕЗЮМЕ

Юсиф Сафаров

**СКАЗАНИЯ В НАХЧЫВАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ СОЗВУЧНЫЕ С
ПОЭМОЙ НИЗАМИ «ХОСРОВ И ШИРИН»**

Также как Великий Низами сам широко использовал фольклорные источники, так и произведения поэта оказали сильное влияние на азербайджанский фольклор после него. Х. Араслы, М. Тахмасиб, М. Ализаде, С. Пашаев также высказал ценные мысли об этом. Одной из поэм Низами, которая созвучна с азербайджанскими легендами и преданиями, является поэма «Хосров и Ширин». У.Е. Бертелс, Г. Алиев, Г. Бегдели в своих произведениях также подтвердили, то тема поэмы взята из устной литературы .

Поэма «Хосров и Ширин» имеет тесные связи с фольклором Нахчыванского региона Азербайджана. В Нахчыванском фольклоре сложились легенды о Фархаде, Ширине и Шапуре. Среди них можно показать «Фархадский канал», простирающаяся от Арпачая до села Садарак, а так же «Бассейн Фархада», «дом Фархада» в Батабате, «пещеру Фархада» в горе Гуйулу возле села Сираб, «крепость Шапур» перед селом Шахбуз и другие.

Этнотопоним «Шахбуз» в сказаниях «крепость Шапур» или «крепость Шахбуз» связан с племенем «бус» огузских тюрков, а название «Шапур» связано с образом Шапура в «Хосров и Ширин». А слово «Шах» здесь означает «Великий».

Каспийское море, которое Низами назвал в поэме «Дербентским морем», - это страна по одну сторону моря- Арран. Согласно легендам, Фархад, Ширин и Шапур также имели крепости в горах Нахчывана. Низами указывает, что Ширин проводила зиму в Барде, а лето в Мугане. В легенде особое внимание уделяется Фархаду и Ширин, а Низами в своем творчестве превозносит Ширин. Национальное отношение Низами к турецкой женщине нашло отражение в образе Ширин. Отношение поэта к Ширин-выражение отношения к тюрко-кыпчакской красавице Афаге. В поэме также показано, что благородство Ширин выше благородства Хосрова.

Легенды о Фархаде, Ширин и Шапуре, а так же названия пещер, крепостей, каналов и бассейнов использованные в Нахчыванском фольклоре, перекликаются с одноименными образами в произведении великого Низами «Хосров и Ширин». Наш народ любил эти тюркские образы Низами и создал легенды связанные с ними.

Ключевые слова: Нахчыванский фольклор, Низами, Фархад, Ширин, легенда, сказание

MEHRİBAN ƏSƏDULLASOY (QULİYEVA)

quliyeva.mehriban@list.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XIX ƏSR NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ƏNƏNƏVİ KLASSİK ŞEİR DİLİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dünyəvi dəyərləri və ədəbi mükəmməlliyi ilə Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsi təkcə Azərbaycanın deyil, dünya ədəbiyyatı tarixinin də təməl daşlarından biridir. Məqalədə zəngin yaradıcılığı ilə diqqət mərkəzində olan dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi üslubunda yazılan poeziya nümunələri işıqlandırılmış, qeyd olunmuşdur ki, görkəmli şairin fikirləri, humanizmi, milli xarakteri XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərinə hopmuşdur. XIX əsrdə Naxçıvanın ədəbi mühiti nümayəndələrinin Nizaminin “Xəmsə” si mövzusunda yazdığı şeir nümunələri orijinal fikir məzmununa və bədii dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Nizami Gəncəvinin şeirlərinin mövzuları Naxçıvan şairlərinin əsərlərində dolğun bədii əksini tapmışdır.

Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş, poetik üslubun təkmilləşməsinə, duyum və deyim tərzinin cilalanmasına mühüm töhfələr vermişdir. Görkəmli şairimiz Nizami irsindən bəhrələnən ədəbi mühit nümayəndələrinin şeirlərinin dili bu nöqteyi-nəzərdən zəngindir. Şairlərin dil materiallarından aydın olur ki, onların hər misrasında leksik morfevlərdən yaranmış yeni leksik vahidlər çoxdur. Nizaminin təsiri ilə yazıb-yaradan, onun ardıcılı olan XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri görkəmli şairimizin irsindən bədii qida mənbəyi kimi bəhrələnərək, əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinə istinadən dəyərli poeziya nümunələri yaratmışdılar.

Açar sözlər: XIX əsr, Naxçıvan, Nizami, klassik dil, şeir dili, bədii dil

GİRİŞ. Ədəbi mükəmməlliyi ilə Nizaminin yaradıcılıq irsi təkcə Azərbaycanın deyil, dünya ədəbiyyatı tarixinin də özünəməxsus yer tutmuşdur. Klassik Şərq ictimai-bədii fikrinin formalaşmasında müstəsna rol oynayan Nizami Gəncəvi yaşadığı XII əsrin bədii dil və həyat mənzərəsini ədəbi düşüncəsində parlaq əks etdirən şair kimi adını dünya poeziyasına qızıl hərflərə yazdıra bilmişdir. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin mayasında bütün insanlığa xas nəcib hisslər, bəşəriyyət üçün vacib olan başlıca məqsəd, ana xətt kimi keçir. Dahi söz ustasının yaradıcılığını Günəş kimi parlaq edən “Xəmsə” də yer alan lirik şeirlərində də məhz mütərəqqi ideyaları, inkişaf niyyətlərini yorulmadan təbliğ edirdi. Poeziyanın ruhunda dağıdıcılığı yox, quruculuğu, nifrət və zalımlığı deyil, insanlığa hörmət, sevgi, eyni zamanda onun rifahının yüksəlməsini əks etdirən didaktik fikirlər Nizami Gəncəvinin bütün əsrlərin dahi mütəfəkkir şairi olmasını təmin edir. Məhz bu ilin, 2021-ci ilin Azərbaycanda “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsinin səbəbi də təsadüfi xarakter daşmamışdır. 44 günlük Vətən müharibəsində xeyir şər üzərində qələbəsi, məhz mütərəqqi ideyaların tərəfdarı olan, ədaləti, insanpərvərliyi, sevgini, dostluğu, əməksevərliyi, dürüstlüyü həyat tərzinə çevirən millətin zəfəri idi. Böyük şair Nizami Gəncəvi şifahi xalq yaradıcılığından faydalanaraq, adət-ənənələrini, nəcib diləklərini əsrarəngiz poeziyasına hopdura bilmişdir.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin klassik irsində Nizami Gəncəvi üslubu

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti bir-birindən maraqlı və rəngarəng poeziyaları ilə gələcək nəsillərə örnək olan ədəbi yol keçmişdir. Heyran xanım Dömbüli, Qönçəbəyim, Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Hüseyn Nadim Naxçıvani kimi Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi mövqeyə malik şairlərin Nizami Gəncəvi yaradıcılığından təsirlənərək qələmə aldıkları qəzəlləri klassik

ədəbiyyatda özünəməxsusluğu ilə seçilir. Nizami Gəncəvinin sənətkar qüdrəti və bədii möhtəşəmliyi əsrlərlə meydan oxuyaraq bu sənətdən bəhrələnənləri Nizami ədəbi məktəbi ətrafında toplayaraq Şərq ədəbiyyatının inkişafına səbəb olmuşdur.

Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında vətənpərvərlik, humanizm, insansevərlik, qəhrəmanlıq, cəngavərlik, şücaət və s. kimi hissələrin formalaşmasında, yeni ideyaların bütövləşməsində, kamilləşməsində Nizami irsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Klassik poeziya XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsrlərinin forma və bədii dil xüsusiyyətlərinin zənginləşməsi üçün tükənməz xəzinə olmuşdur. Ədəbi mühitin nümayəndələri klassik irsdən, onun məzmun və forma xüsusiyyətindən bəhrələnərkən bütün hallarda öz yaradıcılıq istedadlarını ortaya qoymuş və XIX əsr Azərbaycan poeziyasının zینətlənməsində yaddaqalan rol oynamışdılar.

İctimai-fəlsəfi, dini-təsəvvüfi görüşlərin yüksəlişini, anadilli ədəbiyyatın inkişafının şahidi olduğumuz hər iki yüzillikdə Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi, Hafiz kimi klassik ədəbiyyatının sələflərinin yaradıcılığından təsirlənən, onların yaradıcılıq ənənələrinin xələfləri tərəfindən söz sənətinə gətirilməsi müşahidə edilmişdir. Qasım Cahani klassik epik və lirik şeirin inkişafının Nizami ənənəsindən su içdiyinə diqqəti cəkərək yazır: “Çünki ənənəsinin əsas qaynaqlarından biri olan xalq ədəbiyyatı bu poetik ənənəni həmişə yenilikçi ruhu ilə təzələmiş, saflaşdırmışdır. Digər tərəfdən bu ənənə poetik forma, vəzn, qafiyə, lirik və epik ünsürlərin qarşılıqlı əlaqəsi, bədii surət yaratmaq prinsipi, üslubi xüsusiyyətlər və s. estetik problemlərə aid nəzəri biliklərlə zənginləşdirdi” (Cahani. 1979: 202).

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin fars dilində yazdığı “Xəmsə” si bütün Şərqdə tanınmış, və şöhrətlənmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizaminin fars dilində yazdığı poeziyasında klassik şeir dilinin və klassik Şərq mövzusunun geniş yer tutması, ədəbiyyatda tanınmış obrazlarının gətirilməsi, bir çox mühüm tarixi hadisələrin ədəbiyyatda əks olunması dünyada Şərq ədəbiyyatına marağı qüvvətləndirmişdir. Bu yolla Nizami Gəncəvinin ümumşərq xarakterli obrazları - Xosrov və Şirin, Leyli və Məcnun mövzuları Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli, həmişəyaşar şedevrləri kimi qəbul olunmuşdur. Sonrakı əsərlərdə də, eləcə də XIX əsrdə də Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzulara yenidən müraciət edilmişdir. Dosent Mehriban Quliyeva “Professor Əhməd Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri” kitabında milli ədəbiyyatın və milli dilin keçdiyi inkişaf yolunu Ə.Cəfəroğlunun fikirlərinə istinadən qiymətləndirərək yazır: “Farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatının çiçəklənməsi XII əsrdə daha parlaq şəkildə özünü göstərir və burada heç şübhəsiz ki, Nizami Gəncəvinin əvəzolunmaz dəsti-xətti vardır” (Quliyeva. 2009: 170).

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri öz dövründə artıq xüsusi bir məktəbə çevrilmiş Nizami “Xəmsə”sinin ən məşhur obrazlarının adlarını beytlərində işlədərək onlardan hər hansı birinə xas xüsusiyyətləri frazeoloji birləşmələrdə əks etdirməyə çalışmışdılar. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin adı çəkilən dövrdə Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq ənənələrinin ədəbiyyata təsiri hələ də davam etməkdə idi. Naxçıvanlı ədiblər klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini davam etdirərək Nizami ideyalarından bəhrələnmiş, əsərlərində ölməz sənətkarın yaradıcılıq ənənələrini davam etdirmişlər. XIX əsrdə Nizami kimi dahi şairin poeziyasından təsirlənən şairlər həm ana dilində, həm ərəb, həm də fars dillərində zəngin söz inciləri yaratmışlar.

XIX əsr ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında klassik dil və üslub xüsusiyyətlərinin bədii təzahürü.

Nizami Gəncəvi irsinə yaxından bələd olan XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli siması Heyran xanım əsərlərində dahi şairin məşhur obrazlarından istifadəyə geniş yer verilmişdir. Heyran xanım Nizminin tanınmış obrazları vasitəsilə qəzəllərində obrazlarının əhval-ruhiyyəsini əks etdirməyə meyl etmişdir:

Sərin-vəslə Xosrovsifət oturmuşdu.

Olubdu guhdə Fərhad, gördüyün könlüm (Heyran. 2006: 32).

“ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI”
MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

Heyran xanımın qəzəllərində aşiqin tərəf müqabili olan məşuqə də öz xarakteri etibarını ilə orta əsrlərin obrazlarından fərqlənir. O, ətəltədə qalan, itaətkar və öz qisməti ilə kifayətlənən gözəllərdən deyildir. Xaraktercə Nizaminin qadın qəhrəmanlarına bənzəyən bu gözəl həyatın nəşəsindən, onun maddi və mənəvi nemətlərindən kam almağı bacaran və öz aşiqini də buna təhrik edən həyata bağlı obrazdır:

Fərhad tək bu dağı məskən qılıb oturdum,
Məcnun misali düşdüm həm dəştü kuhisarə (Heyran. 2006: 55).

Heyran xanım qəzəllərində fakt və hadisələrin sadalanması, qarşılaşdırılması, fərqləndirilməsi, bölüşdürülməsi üsullarından istifadəyə geniş yer vermişdir. Qəzəl boyu bu prosesdə nitqin ritmik-melodik axınının güclü olması hiss olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən *gah* bölüşdürmə bağlayıcısından istifadə edərək Heyran şairə Məcnun qəmini-kədərinə poeziyasında bədii dildə ifadə edə bilmişdir:

Gül cismli Leyli, məni-Məcnunə qəmində.
Gah dağ-dərə, gah dəştü biyaban idi məskən (Heyran. 2006: 55).

Heyran xanımın yaradıcılığında onun sənətkarlıq qabiliyyətini, həyata baxışını, dünyagörüşünü görmək mümkündür. Süjet və kompozisiya qurmaq ustalığı, qəhrəmanın xarakterini açmaq bacarığı şairənin poetik üslubunun nə qədər zəngin olmasından xəbər verir.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin şeirlərində həm farsdilli, həm də türkdilli irsində Nizami Gəncəvi yaradıcılığının təsiri müxtəlif poetik vasitələrlə ifadə olunmuşdur. Salik Ordubadi “Xəmsə” obrazlarına özünün yaratdığı ayrı-ayrı poetik nümunələrdə müraciət edərək obrazların mövcud şəraitə uyğun təqdiminə yol açmışdır:

Noldu cürmüm, dilbərim, axir cüda qıldınq məni,
Möhnəti-hicranə bir də mübtəla qıldınq məni
Kim, dili-Məcnunimi saldın çölə Leylisifət,
Eylədinq aşüftəhal, andin gəda qıldınq məni.
Dil bulurdi bir təməşayi-cəmalindin nişat,
Nişə özünqdin ayırdın, binəva qıldınq məni (Ordubadi. 2010: 102).

Salik Ordubadi romantik hisslərin ifadə tərzinə üstünlük vermiş, nağılvarı təhkiyəsində klassik dilin dərinliklərinə bələd olduğunu göstərə bilmişdir:

Leyk məhcub qılıb mahi-rüxi, aldı şəkib,
Neyləsün Qeysi-dilim, köçdü çü Leyli həşəmi.
Mübtəla dərdi-fəraqə olu məftundil olan,
Səhl gər olmiyə bu vərtədə əğyar gəmi (Ordubadi. 2010: 92).

Nizamin əsərlərini dərinlən oxuyub öyrənən Salik Ordubadi məhəbbət lirikasının gözəl nümunələrini təqdim etmişdir. Nizamidən fərqli olaraq Salik qəzəlində hadisələrin mərkəzində Xosrovu deyil, Fərhadı əsas obraz kimi saxlamışdır. Salik qəzəlində sevən aşiqin izzirabını, hal-vəziyyətini bədii təsvir və ifadə vasitələrinin köməyi ilə təqdim etməyi bacarmışdır:

Hüsnün əsəri arizi-Şirinə yetişdi,
Lə'l eylədi Fərhad ürəgin qandə mütləq.
Eşqün şərərindən çü salub başinə sevda,
Məcnundu, deyər Leyli biyabandə mütləq (Ordubadi. 2010: 64).

Salik Ordubadi qəzəllərində fonetik üslubi vasitələrdən alliterasiya, məntiqi və həyəcanlı vurğu və hərf metaforasından istifadə etmişdir. Onun istifadə etdiyi konkret mənalı adlarının çoxu Nizami

ədəbi aləmini əks etdirir: Məcnun, Leyli, divanə, eşq, pərvanə, şam və s. Salikin poeziyasında onomastik üslubi vasitələrə, toponimlərə də çox rast gəlmək olar. Salik çox zaman ad seçimində obraza çox ehtiyatla yanaşır, obrazın xarakterinin hərtərəfli açılmasında antroponimdən bir üsul kimi istifadə edir, obrazları adlandırarkən şəxs adlarının leksik mənalara diqqət yetirir: Məcnun, Leyli, Xosrov, Şirin, Fərhad, Kərbəla, Rum və s.

Nizaminin ibrətamiz hekayələrindəki fəlsəfi düşüncələri, bədii sözü yüksək qiymətləndirməsi, az sözlə böyük məna ifadə edən müraciətləri, gəncliyi tərənüm edən beytləri, rübailəri, qəzəlləri, qəsidələri Sidqinin şeir yaradıcılığında, maarifçilik ruhunda öz bədii əks-sədasını tapmışdır. Məhəmməd Tağı Sidqinin də yaradıcılığında Nizami Gəncəvi irsindən bəhrələnmə aşağıdakı misralarda özünü göstərir:

İndi bildim, yox məzəmmət binəva Məcnun üçün,
Bəs deyərdim biəbəs səhrada sərgərdanmış (Sidqi. 2004: 46).

Klassik dildən ustalıqla faydalanan Sidqi ritorik suallarla beytlərinə bəzək-düzək vura bilmişdir:

Rəhi-eşqində keçdim xanimanu-aşiyanımdan,
Məqamım indi Məcnun tək biyaban olsa, istərsən? (Sidqi. 2004: 60).

Sidqinin beyt arasında bağlılığı qüvvətləndirən bir vasitə kimi diqqəti cəlb edən *məni* təkrarı qafiyə sözü olaraq ardıcıl olaraq işlənərək eyni anlamı ifadə edir:

Gül cəmalın eylədi bir bülbüli-şeyda məni,
Şəmi-hüsnün qıldı çün pərvanə, bipərva məni,
Kuhkəntək etmişən afaqidə rüsva məni,
Eylədin Məcnunsifət sərgəştəyi-səhra məni,
Yəni sənsən, dilbərə, Şirinü Leyladən gözəl (Qədimov. 2010: 325).

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında olduğu kimi XIX əsr naxçıvanlı ədibləri də İslam dini ilə, müsəlman mədəniyyəti, islam görüşləri, ayrı-ayrı peyğəmbərlərin və imamların adları ilə bağlı ibrətamiz süjetlərə müraciət etmişdilər. Dini rəvayətlərin klassik ədəbiyyatımızda rast gəlmə variantlarını Quran qissələri ilə müqayisə etmək və poetik fikir tariximizdə bu qissələrin ideya-bədii qaynaq kimi mövqeyini müəyyənləşdirməsi baxımından olduqca maraqlıdır (Əsədullayev. 2021: 420). Görkəmli maarifçi, pedaqoq, şair-publisist Sidqi rəmzi məzmun daşıyan dini adlardan istifadə edərək sevgilisinin bədii təsvirini verməyə çalışmışdır:

Etdim nə qədər Kəbeyi-kuyun təvafını,
Nə mərhəm eylədin, nə də naməhrəm eylədin (Sidqi. 2004: 49).

Bu cür poetik fiqurlarda dərin, ibrətamiz məna, müqəddəs ibadətqahlara böyük məhəbbət əks etdirmişdir. Nizami Cəfərov dini mövzulara ədəbi mühit nümayəndələrinin müraciətini dövrün tələbindən irəli gəldiyini və bunun təbii hal hesab olunduğunu qeyd edərək yazır: “Ədəbi prosesdə “dini təfəkkür” ün nisbətən çevikləşməsi ümumən ictimai prosesin özündən irəli gəlirdi və əlbəttə, daimi keyfiyyət göstəricisi deyildi” (Cəfərov. 2007: 286). Sidqi də sələfləri kimi Quran ayələrindən, müqəddəs məkan adlarından, eləcə də Kərbəla toponimindən qəzəllərində istifadə etmişdir. Sidqinin digər qəzəllərində müəyyən rəmzlərin (hərflərin, rəqəmlərin) vasitəsilə bədii düşüncəsinin qüvvətləndirmişdir:

Üzün “Vəş-şəms”, qaşın “Vəl-qəmər vəl-leyl” dir zülfün,
Camalın qüdrəti-xəllaqə bir təfsiri-Qurandır
Etdim nə qədər Kəbeyi-kuyun təvafını (Sidqi. 2004: 50).

Klassik ədəbiyyatımızda tez-tez rast gəlinən dini mövzuları Aida Qasımova “Quran qissələri XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii qaynaqlarından biri kimi” kitabında geniş yer verərək yazır: “...

epizod, motiv və bədii obraz halında canlanan Ouran qissələri ədəbiyyatımızda ənənəvilərin güclü sütunlarından birini təşkil etsə də, ənənələrin özünə fərdi yanaşma, geniş yayılmış bədii vasitələrə yeni çalarlar vurma hər bir şairin poetik qüdrət və təxəyyülünün təzahürü kimi meydana çıxır (Qasımova. 1998: 366).

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri Nizami Gəncəvinin poeziyasında yaşayan məcazların hikmətindən təsirlənərək bir-birindən zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etmişdilər. Əksəriyyəti müqayisə bənzətmə (təşbih), birləşmə tərkibində epitet, metafora, metonimiya kimi işlənmiş bu cür nümunələr üslubi-poetik funksiyaya malikdir. Tədqiq olunan dövrün ədəbi nümunələrində işlənən məcazın müxtəlif növləri poetik məqsəd daşımaq üçün istifadə olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsrlərə meydan oxuyan böyük şairi yaşadan Nizami poeziyası məcazi – metaforik, mətnaltı deyimləri, bədii təsvir və ifadə vasitələri, simvolizmi ilə seçilmişdir. Bu barədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır: “Nizami avropalıların “metafora” adlandırdıqları istiarənin misilsiz ustasıdır. Şair fikirlərini bol – bol işlətdiyi məcazi deyimlər və nadir təşbehlərlə ifadə edir ki, H.Ritter bunu “təmsil” və ya “təsvir dili” deyər təqdim edir (Rəsulzadə. 2011: 263). M.Rəsulzadə Nizami yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş və onu poeziya yolunda işıq saçan mayak qədər güclü rola malik olduğunu və bütün ədəbi fikir aləminə nüfuzedici təsir etdiyini vurğulayır. M.Rəsulzadə haqlı olaraq yazır: “İndilik bu qədərini qeyd edək: şairin romantik kisvəyə (dona) bürünmüş mistik ruhu misilsiz sənətinin sehiri ilə az zamanda yalnız İran ədəbiyyatının şamil olduğu sahəyə yayılmaqla qalmamış, eyni zamanda yaratmış olduğu sənət növü bütün Doğuda fars və türk ədəbiyyatının ən ünlü müməssilləri tərəfindən təqlid olunmuş, gərək “Xəmsə”sinə, gərəkə bu külliyyatı təşkil edən beş kitabdan hər birinə ayrı-ayrı, mübaliğəsiz, yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır” (Rəsulzadə. 2011: 106).

Yaşar Qarayev klassik poeziya ruhuna uyğun tərzdə şeir ərsəyə gətirən şairlərə haqq qazandıraraq yazırdı: “Bu dövrkü Azərbaycan şeiri özünəqədərki şeirdən həyatı daha konkret, dolğun əks etdirməsi ilə fərqlənirdi. Onu da nəzərə almaq gərəkdi ki, bizim klassik poeziya ədəbi ənənənin son dərəcə qüvvətli olduğu və çox gec dəyişdiyi bir poeziyadır (Qarayev. 1965: 25).

Nizami Gəncəvinin lirik qəhrəmanlarından təsirlənən Hüseyn Nadim Naxçıvanının qəzələrində aşiq obrazı əslində XIX əsr şəraitində idealla varlıq, xəyalla həqiqət arasında işgəncə çəkən Nadimin mənəvi aləmini, onun fikir dünyasını təmsil edir. Bədii sual tərzində qurulmuş Nadimin lirik poeziyasında klassik ənənədən bəhrələnmə özünü açıq-aşkar göstərir:

Bəs nə çarə eyləyim, ya Rəbb, məni-zarü əlil,
Nə edim, nə söyləyim, ol mehribanım gəlmədi (Nadim. 2011: 45).

Nadimin qəzələrində ədəbi dil materialının səlisliyi, axıcılığı və xoş ahəngliyi bütün qəzələri boyu onun yaradıcılığına dəyər qazandırır. Sadə, anlaşılan dildə yazılan qəzəyə sevgilisinə xitabən, onun dərdindən çöllərə düşməsinə dərin hisslər, duyğular içərisində şirin dildə məzəmmət edir. O, bu gözəllik, füsunkarlıq, bənzərsizlik qarşısında vəcdə gəlmiş və duyğularını səlafi Nizami kimi misralara tökmüşdür:

O müjganun sənün, canan, edibdür ləblərin tüğyan,
Məni Məcnuni-sərgərdan qoyan atəşfəşan sənsən (Nadim. 2011: 62).

Nadim aşağıdakı misralarda İslamda ədalətin rəmzi sayılan, müqəddəs hesab olunan qılıncı, Zülfüqarı gözəlin qaşlarına bənzətməsi ilə qüvvətli təşbeh yaratmışdır:

Günahdı qaşlaruvı Zülfiqarə bənzətmək,
Alubdı qarə gözi tazə bir hilal əlinə (Nadim. 2011: 34).

Dünyadan köçən şəxsin ruhuna Qurandan ayələr hədiyyə olunmasını, tapşırma duasından əvvəl isə “tilavət” adlı şeir parçasının oxunmasına diqqəti çəkən Nadim aşıqın sevgilisinə xitabən onun infaflı olmasını, əks təqdirdə cəfasından öləcəyini qəzəldə aşağıdakı misralarda ifadə etmişdir:

Gəl, eylə başımın üstə tilavəti-Qur`an,
Deyim, bu Nadim, öləndə sənə düşər oldı (Nadim. 2011: 38).

Beytdə istifadə olunan dini termin olan “tilavət” ərəb dilində “oxumaq”, “qiraət” etmək mənasındadır.

Klassik Azərbaycan şerinin ənənələrini davam etdirən XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin əsas aparıcı simalarından biri də Qüdsi Vənəndidir. Zəngin və rəngarəng yaradıcılığında divan şeiri tərzində yazıb-yaratması Qüdsinin klassik ədəbi dilə marağı və sevgisindən doğmuşdur. Dövrünün varlılarından olan İbrahim xana və Əsgər xana yazdığı mənzum məktubunda yoxsulluğunu “Qalmışam ur, nə fərşim, nə həsirim vardır” misraları ilə bəyan edən Qüdsi məzəmmət dolu misraları ilə onları insafli, imanlı olmağa çağırır və Allah dərgahında belə insanların mükafatlanacağını klassik bədii ruhda əks etdirir:

Məni-biçarəyə də bir nəzər et, xani-cəlil.
Qalmışam ur, nə fərşim, nə həsirim vardır,
Bir neçə bəndi-ney ilə dut əlim, olma bəxil.
Buyurub Xətmi-rəsul: Ortə biri üryani,
Tanrı lütf ilə nəzər eylər ona vəqti-rəhil (Qədimov. 2010: 36).

Qüdsi Vənəndinin mənzum məktubun birinci misrasında nə? əvəzliyi sintaktik funksiyasını yerinə yetirir, müəyyən emosional və daha çox bədii təsir gücünə çevrilərək estetik duyum anlayışına keçir. Burada işlənən *üryan (çılpaq)* ifadəsi bu gün xalq danışığı dilində işlənməkdədir.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri Nizami, Füzuli kimi söz sənətinin böyük klassiklərinin daha çox qələmə aldıkları hadisə, epik səhnə, hikmətli fikir, didaktik mövzunu kömək qismində əsərlərinə bədii biçimdə təqdim etmişdilər. XIX əsrə qədər də öz aktual mövqeyini qoruyub saxlayan Nizami yaradıcılığına müraciət Heyran xanım, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Salik Ordubadi, Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, M.T.Sidqi və b. sənətkarların yaradıcılığında öz zəif mövqeyini saxlasa da, istiqamətini nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişməyə müvəffəq olmuş, yeni poetik istiqamətdə axtarışlara geniş yol açmışdır.

NƏTİCƏ

XIX əsrdə klassik şeir formasını dəyişsə də aparıcı şeir kimi dövrün şairləri tərəfindən ustalıqla istifadə edilirdi. Bu şeirlər məzmunundan asılı olmayaraq aktual mövzu və ideyasına, spesifik və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə günümüzədək *yüksək sənətkarlıq məziyyətlərini*, öz dəyər və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Bu dövrdə satira, təmsil, poema kimi janrlarla yanaşı, mənzum hekayələr, ibrətamiz və didaktik nəsihətlər, mərsiyə və məqtəllər, kiçik həcmli lirik şeirlərin ən çox müraciət olunan ifadə formasına çevrildi.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin epik şeir nümunələri, nəsr və nəzm hissələri mənə-məzmun baxımından bir-birini tamamlamlayaraq yeni formaların meydana gəlməsində rol oynamışdır. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri əsərlərində klassik ədəbiyyatda işlənən Şərq poetik fiqurlarını, bədii təsvir və ifadə vasitələrini, ənənəvi şərq terminlərini səxavətlə işlədirdilər. Nizami irsi bədii təsvir və ifadə vasitələri: məcazlar, metonimiyalar təşbehlər (bənzətmə), bədii təyinlər (epitet), təkrar və təkrirlər, müraciət (xitab), sual, nida, təzad, kinayə, mübaliğə, atalar sözü, aforizm, ibarələr, sinonimlər, antonimlər, omonimlər, çoxmənalı sözlərlə də çox zəngindir. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühit nümayəndələri əsərlərində Nizami Gəncəvi qədər olmasa da, çoxlu sayda emosional çalar daşıyan bədii təyine, bədii suala, təzada, fikrin mübaliğəli şəkildə ifadəsinə, simvol, metaforalara geniş yer verərək şairin Şərq bədii irsinə gətirdiyi qabaqcıl ənənələri davam etdirmişlər.

Ümumiyyətlə, Şərqdə klassik ədəbi irsi ortaya qoyub, ənənəyə sadıqlığın əyani təzahürünü qəzəllərində tətbiq etməyə çalışan naxçıvanlı ədiblər Nizami kimi qüdrətli şairin müxtəlif əsərlərindən təsirlənərək Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsində mühüm rol oynamışdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov Nizami. (2007). Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II cild. Bakı: Elm, s.348
2. Əsədullasoy Mehriban. (2021). //Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin klassik irsində Nizami Gəncəvi dəsti-xətti (XIX və XX əsrin əvvəlləri). // “Nizami Gencevi in the 880th year of his birth” *1st World, Culture, Science and Education Congress 2-4 July, Azerbaijan, Ganja City*, s. 464
3. Heyran xanım. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, s.232
4. Hüseyn Nadim Naxçıvani. (2011). Divan. Bakı: s.713
5. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. (2011). Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Təknur, s.520
6. Məhəmməd Tağı Sidqi. (2004). Əsərləri. Çapaşloğlu, s.279
7. Ordubadi Salik. (2010), “Gülşəni – vəhdət”. Divan. Naxçıvan: “Əcəmi” nəşriyyatı, s.248
8. Qarayev Yaşar. (1965). Fəciə və qəhrəman. Bakı: s.192
9. Qasım Cahani. (1979). Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. “Elm” nəşriyyatı, Bakı: s.202
10. Qasımova Aidə. (1998). Quran qissələri XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya bədii qaynaqlarından biri kimi. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, s.452
11. Qədimov Əsgər. (2010). XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, s.546
12. Quliyeva Mehriban. (2009). Professor Əhməd Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, s.199

SUMMARY

Mehriban Asadullasoy (Quliyeva)

ARTISTIC FEATURES OF TRADITIONAL CLASSICAL POETRY LANGUAGE IN THE CREATIVITY OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT OF THE XIX CENTURY

With his secular values and literary excellence, Nizami's creative heritage is one of the cornerstones not only of Azerbaijan, but also of the history of world literature. The article highlights the ghazals written on the works of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, whose rich creativity is in the spotlight, and notes that the thoughts, humanism and national character of the prominent poet were absorbed into the works of representatives of the Nakhchivan literary environment of the XIX century. Examples of poems written by representatives of the literary environment of Nakhchivan in the XIX century on the theme of Nizami's "Khamsa" have an original content of thought and artistic language features. Themes of Nizami Ganjavi's poems are artistically reflected in the works of Nakhchivan poets.

Nizami Ganjavi made great contributions to the development of Azerbaijani literature, made important contributions to the improvement of poetic style, polishing the sense and style of expression. The language of the poems of the representatives of the literary environment, benefiting from the legacy of our famous poet Nizami, is rich in this respect. It is clear from the language materials of the poets that in each of their verses there are many new lexical units formed from lexical morphemes. Representatives of the Nakhchivan literary environment of the XIX century, who wrote under the influence of Nizami and followed him, took advantage of the legacy of our famous poet as a source of artistic food and created valuable examples of poetry based on the language and style of his works.

Key words: XIX век, Нахчыван, Низами, классический язык, поэтический язык, литературный язык

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Асадулласой (Гулиева)

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОГО ЯЗЫКА
КЛАССИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ
СРЕДЫ НАХЧЫВАНА XIX ВЕКА**

Благодаря своим светским ценностям и литературному совершенству творческое наследие Низами является одним из краеугольных камней не только Азербайджана, но и истории мировой литературы. В статье освещаются газели, написанные по произведениям великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви, богатое творчество которого находится в центре внимания, и отмечается, что мысли, гуманизм и национальный характер выдающегося поэта были впитаны в творчество представителей нахчыванской литературной среды XIX века. Примеры стихотворений, написанных представителями литературной среды Нахчывана в XIX веке на тему Низами “Хамса”, имеют оригинальное содержание мысли и особенности художественного языка. Сюжеты стихов Низами Гянджеви художественно отражены в произведениях нахчыванских поэтов.

Низами Гянджеви внес большой вклад в развитие азербайджанской литературы, внес важный вклад в совершенствование поэтического стиля, оттачивание смысла и стиля выражения. Богат в этом отношении язык стихотворений представителей литературной среды, почерпнутых из наследия нашего известного поэта Низами. Из лингвистических материалов поэтов видно, что в каждом из их стихов много новых лексических единиц, образованных из лексических морфем. Представители литературной среды Нахчывана XIX века, писавшие и творившие под влиянием Низами, воспользовались наследием нашего знаменитого поэта как источником художественной пищи и создали ценные образцы поэзии, они создали ценные образцы поэзии, основанные на лингвистических и стилистических особенностях своих произведений.

Ключевые слова: XIX век, Нахчыван, Низами, классический язык, поэтический язык, литературный язык

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

asgerovaganira@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ARXAİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə)

Məqalədə bədii dildə köhnəlmiş sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərindən danışılır. Bu məqsədlə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasının dili ön plana çəkilir. Əsərin dilindəki arxaik leksika örnəkləri seçilərək onlara arxaikləşmə dərəcəsi və üslub imkanı baxımından müraciət olunur. Köhnəlmiş sözlərin üslubiyyatda rolu müəyyənləşdirilir və elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Faktik materiallarla əsaslandırılan fikirlər göstərir ki, ədəbi-bədii dili köhnəlmiş sözlər olmadan təsəvvürə gətirmək çətindir. Arxaik leksikanı yaşatmaq baxımından bədii üslub yüksək dəyərləndirilir..

Müəyyənləşdirilmişdir ki, köhnəlmiş sözlər bir-birindən arxaiklik dərəcəsinə görə seçilir. Onlardan bəzilərinin izlərinə dialekt leksikasında rast gəlinir, bəziləri yalnız bədii dildə yaşayır, bir qrupu isə unudulur. Onların taleyi nitqlə bağlıdır. Bu sözlərin özünəməxsus olan bədii estetikliyi vardır. Onlar hamı tərəfindən işlənməsə də, bədii təravətini itirmir. Aydın olmuşdur ki, köhnəlmiş sözlərdə maraqlı bir təzad özünü göstərir: onlar nitqdə canlı olmasalar da, bədii üsluba fərqli bir canlılıq gətirə bilir. Belə sözləridən biri də “yuxu” sözünün arxaik sinonimi olan “uyğu” leksik vahididir. Məqalədə köhnəlmiş sözlərin müxtəlif və zəngin üslub çalarlara malik olmasına da diqqət yetirilmişdir. Onlar çağdaş ünsiyyətdən kənar qalsalar da, çoxları üçün anlaşılıqdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, bu vəziyyəti yaradan isə söz sənətkarlarıdır, bədii üslub dilin “unudulan” faktlarını unutmur, dil tarixini yaşatmaq üçün onlara yenidən qaydır. Belə sözlər nitqə xüsusi ifadə verməkdə qiymətlidir. Təsadüfi deyildir ki, köhnəlmiş sözlər bədii mətnin gözəl səslənməsində, yəni fonetik üslubiyyatda əvəzsiz rola malikdir. Məqalədə tarixizmlərə də diqqət çəkilmişdir.

“Sirlər xəzinəsi”nin dili üzərindəki araşdırma göstərir ki, köhnəlmiş sözlər yüksək üslub çalarlığı yaratmaqda maraqlı faktlardan biridir. Ədəbi dildə alınma sözlərdən istifadəni qaçılmaz edən bədii zərurətdir:

Açar sözlər: dil, üslub, məna, söz, arxaizm, “Sirlər Xəzinəsi”

Giriş

Məlumdur ki, dilimizin leksikasında köhnəlmiş sözlərin də özünəxas yeri və rolu vardır. Dildə mürəkkəb bir prosesin sonucu olaraq meydana çıxan köhnəlmiş sözlər üçün konkret fikir söyləmək çətindir. Ola bilər ki, bu qrupdan olan sözlər uzun illər aktiv mövqedə olaraq sonradan köhnəlsin. Belə də ola bilər ki, sözlər bir qədər yaşadıqdan sonra arxaik plana keçsin. Bu anlamda, sözlərin də yaşam taleyi vardır. Bütün hallarda sözlər müxtəlif səbəblərdən köhnəlir və onların mənası xalq təfəkkürü ilə bağlı olur. Obyektiv qanunauyğunluğun təzahürü olan köhnəlmə prosesi dilin çağdaş inkişafı zamanı daha qabarıq görünür. Köhnəlmiş sözlər yaranıb işlənmədiyini tarixi zaman üçün müasirliyi, sonrakı dövrlər üçün arxaikliyi ilə səciyyələyir.

Əsas

I. Çağdaş dilimizdə köhnəlmiş sözlərin qorunub saxlandığı və işləndiyi əsas mənbə ədəbi-bədii örnəklərdir. Bu mənada, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması diqqəti cəlb edir.

Sözsüz ki, şahlıq, sultanlıq dövründən bəhs edən əsərin dilində tarixizmlər işlənməlidir. Bir sıra anlayış və hadisələr köhnəlib sıradan çıxdığı üçün onların ifadəçiləri də işləklikdən düşür. Köhnəlmiş sözlər isə bir zaman aid olduqları dövrün ədəbi dilini xatırladır və bu mənada onlar, doğrudan da, dilimizdə əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

Birdəfəlik tullayıb *zünnar* ilə *xirqəni*,
Zahidlər, rahiblər də gəlib tapdılar məni (Gəncəvi 2013, 40).

Buradakı “zünnar” və “xirqə” sözləri arxaiklikdən başqa, mənaları ilə diqqəti cəlb edir. “Zünnar” bədənə sarınan qurşaq deməkdir ki, onu xristianlar işlədirdilər. “Xirqə”nin lüğətlərdə üç mənası verilmişdir: 1. Bez və ya qumaş parçası. 2. Dərvişlərin geyindikləri üst paltar. 3. Cübbənin altından və gecə köynəyinin üstündən geyilən pambıqlı paltar (Klasik ədəbiyyatda işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, 2005, 467). Nizami demək istəyir ki, bu geyimlərdən istifadə edənlərin hamısı, hətta xristianlar da ona heyrandır.

II. Poemanın dilində köhnəlmiş sözlərin çox sayda üslub keyfiyyətləri ilə qarşılaşırıq. Məsələn, “arı” sözüə nəzər salaq:

Hər boyadan *arı* söz, ömür-günsən, ömür-gün,
Dillə vəsfini vermək, bəlkə də qeyri-mümkün (Gəncəvi 2013, 36).

Bu söz həm ilkin formasında sifət kimi, həm də sifətdən düzələn feil kimi “Sirlər xəzinə”sinin dilində müəyyən qədər yer tutmuşdur:

Ətəyimi *arıtdı* kədər tikanlarından,
Gülə qər q etdi məni gül nəfəsli o insan (Gəncəvi 2013, 47).

Bir zamanlar ədəbi dil faktı olan “arı” sözü ədəbi örnəklərdə və danışıq dilində aktiv mövqeyi ilə seçilmiş, aşiq yaradıcılığında da ona müraciət edilmişdir. Məsələn, Sarı Aşığın dilindən alınmış aşağıdakı örnək fikrin təsdiqini göstərir:

Qapıdan huri gəlir,
Gözümün nuri gəlir.
Bu arxı kim *arıdıb*,
Su belə duru gəlir (Sarı Aşıq 2011, 188).

Yuxarıdakı örnəkdə işlənmiş “arı” (təmiz) sifəti çağdaş dilimiz üçün aktiv istifadədən çıxmış, lakin passiv lüğətdə qorunub saxlanmışdır. Məsələn, qeyri-ümumişlək sözlər sırasında “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə öz əksini tapmışdır. Bu söz müxtəlif nitq hissələri, məsələn, feil kimi (arımmax-təmizlənmək) İmişli, Quba, Xaçmaz, Qazax, Şəki dialektlərində, sifət kimi (arı-təmiz, saf) Bakı və Xaçmaz dialektlərində işlənir (Dialektoloji lüğət 2007, 26). Hazırda Naxçıvanın da bəzi yerlərindəki ağızlarda “arıtdamax” arxaik feili vardır. Ədəbi dilimizdə isə “Aydan arı, sudan duru” deyimində mühafizə edilmişdir.

“Sirlər xəzinəsi”ndə diqqəti çəkən köhnəlmiş sözlərdən biri də “altun” sözüdür:

Təzə söz, köhnə *altun*... hansı hakim kəsilir?
Söz hara, qızıl hara? Bunu sözdoğan bilir! (Gəncəvi 2013, 36).

Bəzən bədii dildə köhnəlmiş söz ədəbi dildə olan sinonim variantı ilə birgə işlənir. Aşağıdakı örnəkdə “altun” və “qızıl” sözlərinin eyni misrada işlənməsi belə faktlardandır:

Çərx gümüşlə bəzəmiş ulduzların dəstini,
Açmış *altun* Günəşin *qızıl* səhifəsini (Gəncəvi 2013, 58).

Çağdaş ədəbi dilimizdə XX yüzilin 50-ci illərinə qədər işlənən “altun” sözüə Səməd Vurğunun da dilində rast gəlirik. Həmin dövrdən sonra bu sözün işlənmə dairəsi daralmışdır.

Bir sıra sözlər dilin inkişaf etməsi və zənginləşməsi ilə əlaqədar olaraq köhnəlir:

Yağmaladı bu kəndi qaçaq-quldur atlılar,
Şeir adlanan bu dağı alçaqlar alçaltdılar (Gəncəvi 2013, 38).

“Yağmalamaq” feili “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından doğma leksik-qrammatik vahid kimi yaddaşlarda qalsa da, işlənmə səviyyəsinə görə fəallığını itirmiş, uzun zaman durğunluq dövrü yaşamışdır. Lakin çağdaş zamanımızda yenidən “dirilməyə” başlamışdır. Belə ki, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərindən başqa, bir sıra çağdaş poetik nümunələrdə də “yağmalamaq” feili ilə qarşılaşırıq. Bu baxımdan, Sabir Rüstəmxanlının dili maraqlıdır:

Yurdu *yağmalanan*,
Yıxılan, duran,
Vuruşa-vuruşa ev-eşik quran,
Xalqın şairləri dünyadan küskün,
Sızıltı içində, giley içində,
Tale başımıza ildırım tökür,
Yanır harayımız bir ney içində (Rüstəmxanlı 2004, 297).

“Sirlər xəzinəsi”nin dilində gününü keçirmiş maraqlı leksik-qrammatik vahidlərdən biri də “yapmaq” feilidir:

Cəbrail qanadını at edib çapar şair,
İsrafilin telindən yelpazə *yapar* şair (Gəncəvi 2013, 40).
O hoqqanı, o dürrü elə ki, gördü eşqim,
Elə sehləndi ki, bu sehri *yapmaz* heç kim (Gəncəvi 2013, 53).

“Yapmaq” feili ümumtürk leksikasının çox sayılı mənalara malik faktlarından dır. Bu söz XX yüzilin əvvəlinə qədər işlənmə dərəcəsinin yüksəkliyi ilə seçilsə də, həmin zamandan sonra aktivliyi aşağı düşmüş, XX yüzilin ikinci yarısından, demək olar ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini tərk etmişdir. Qədim və çağdaş türk dili üçün səciyyəvi olan bu vahid son zamanlar bizim dilimizdə də fəallaşmışdır:

Çinarboylu oğullar gözəllər seçərdilər,
Könüllər *yapardılar* (Zəlimxan 2006, 261).

Bəzən dildə alınma sözlər elə bir məqama salınır ki, onların yerində milli sözlərin işlənməsi bu qədər mənalı olmur. Məsələn, “Sirlər xəzinəsi”ndən alınmış aşağıdakı örnəkdə “dil” sözünün alınma qarşılığından (“lisan” sözündən) istifadə üslub keyfiyyəti yaratmışdır:

Zöhrəm söz dəyərini Mizan bürcündə ölçür,
Dilim ruh aləminin *lisanıdır*, gözüdür (Gəncəvi 2013, 41).

Burada “dilim ruh aləminin dilidir” deyilsə, yuxarıdakı misra qədər mənalı olmazdı.

“Sirlər xəzinəsi”nin dili üzərindəki araşdırma göstərir ki, köhnəlmiş sözlər yüksək üslub çalarlığı yaratmaqda maraqlı faktlardan biridir. Ədəbi dildə alınma sözlərdən istifadəni qaçılmaz edən bədii zərurətdir:

Fəqət saf civə kimi zər qəmi çəkməyən kəs
Diri qalar, *sultanın* qılıncını gəmirməz (Gəncəvi 2013, 39).

“Sirlər xəzinəsi”nin dilində qədim türk leksikasının çox işlənən vahidlərindən biri olan “qonuşmaq” (danışmaq) feilinə də rast gəlirik:

Bir az götür-qoy etdim, öz qəlbimlə *qonuşdur*,
Bir öyüd kitabını andım, ardınca qoşdum (Gəncəvi 2013, 42).

Ağız susur, qaşlarsa doymur incə söhbətdən,
Gözlər *qonuşur*... çünki dil tutulub heyrətdən (Gəncəvi 2013, 56).

Bu söz bizim dilimiz üçün köhnəlsə də, hazırda türk dilinin aktiv mövqeli leksik-qrammatik vahidlərindəndir.

Qaçaq-quldura bənzər beş duyğudan uzaqlaş,
Səninki qəlb yoludur, qəlbi dərk etməyə *qoş* (Gəncəvi 2013, 42).

“Qoşmaq” feili “qaç”, “tələs” mənalarında işlənən arxaik vahiddir. Bu sözün də taleyi “qonuşmaq” feilinin taleyi kimidir. XX yüzilin 30-40-cı illərinə qədər bizim dilimizdə də çox işlənmişdir. Mikayıl Müşfiqin dilində də həmin sözlə qarşılaşırıq.

Köhnəlmiş sözlər bir-birindən arxaiklik dərəcəsinə görə seçilir. Onlardan bəzilərinin izlərinə dialekt leksikasında rast gəlinir, bəziləri yalnız bədii dildə yaşayır, bir qrupu isə unudulur. Onların taleyi nitqlə bağlıdır.. Bu sözlərin özünə məxsus olan bədii estetikliyi vardır. Onlar hamı tərəfindən işlənməsə də, bədii təravətini itirmir:

Bağda gülə, nərgizə neçin səcdə *qılırsan*?
Onlar sənin əlində lələdağdırlar, inan (Gəncəvi 2013, 42).
O qədər fəryad *qıldı* göyərçin dönə-dönə,
Axır saldı göyü də öz göyərçin rənginə (Gəncəvi 2013, 48).

“Qılmaq” qədim türk leksikasının ümumi və işləkliyi ilə fərqlənən vahidlərindəndir. XX yüzilliyə qədər işlənmə səviyyəsi yüksək olsa da, həmin yüzilliklərdən başlayaraq passivləşmə mərhələsinə qədəm qoymuşdur. S.Vurğunun, M.Müşfiqin və bir sıra ədəbi simaların əsərlərində işlənmişdir. Hazırda dilimizin tamamilə tərk etməmiş, “namaz qılmaq” ifadəsinin tərkibində yaşamaqdadır. “Sirlər xəzinəsi”nin birinci söhbətində (Adəmin yaradılmasına dair) *qılmaq* feili ilə yanaşı, *çocuq* sözləri də işlənmişdir.

O zamanlar ki, eşqə səcdə *qılan* yox idi,
Yoxluq içində varlıq səssiz bir *çocuq* idi (Gəncəvi 2013, 59).
Pərilərin sonuncu *çocuğuydu* bu bəndə,
İnsan oğullarının ilkiydi Yer üzündə (Gəncəvi 2013, 59).

Hazırda dilimizdəki “uşaq” sözü “çocuq” sözünü istifadədən çıxarmışdır.

“Sirlər xəzinəsi”nin dilindəki maraqlı arxaik vahidlərdən biri də “aramaq” feilidir. Bu sözün köhnəlmə tarixi bir qədər yenidir. Poetik örnəklərdə ara-sıra işlənsə də, fəallığını itirməkdədir:

Bir iş görmək istəsən təklidə sən, ey naçar!
Ara, axtar, yarı tap, yaranı yar sağaldar (Gəncəvi 2013, 43).

Dilimizdə “yurd”, “ölkə”, “vətən” sözləri ilə müqayisədə “məmləkət”, “səltənət” sözlərinin qeyri-fəal leksikaya keçməsi müşahidə edilir. “Səltənət” sözü ilə “Sirlər xəzinəsi”nin dilində də qarşılaşırıq:

İnan, nemət sayılmaz cahan *səltənətləri*,
Min qızılın bir dostdan üstün deyil dəyəri (Gəncəvi 2013, 43).

Köhnəlmiş sözlərdə maraqlı bir təzad özünü göstərir: onlar nitqdə canlı olmasalar da, bədii üsluba fərqli bir canlılıq gətirə bilir. Belə sözlərdən biri də “yuxu” sözünün arxaik sinonimi olan “uyğu” leksik vahididir:

Uyğudan qapanarkən gecənin qara gözü,
Yandı sübhün çırağı, işıqlandı Yer üzü (Gəncəvi 2013, 47).
Uyğu nəyə bənzəyir? Qanadsız pərvanəyə,
Təşəkkürlə baş əyən şamlar dönür şöləyə (Gəncəvi 2013, 54).

Köhnəlmiş sözlər müxtəlif və zəngin üslub çalarlarına malikdir. Onlar çağdaş ünsiyyətdən kənar qalsalar da, çoxları üçün anlaşılıqdır. Bu vəziyyəti yaradan isə söz sənətkarlarıdır. Bədii üslub dilin “unudulan” faktlarını unutmur, dil tarixini yaşatmaq üçün onlara yenidən qaydır. Belə sözlər nitqə xüsusi ifadə verməkdə qiymətlidir. Təsadüfi deyildir ki, köhnəlmiş sözlər bədii mətnin gözəl səslənməsində, yəni fonetik üslubiyyatda əvəzsiz rola malikdir. Bu anlamda, “Sirlər xəzinəsi”nin dilindəki “süslmək” feili diqqəti çəkir:

Fələklər bayrağını qızıl şəfəqlə *süslər*,
Yaşıl bahar güləşib onu yıxmaqı istər? (Gəncəvi, 2013, 49).

Çağdaş türk dilində “süs”, “süslmək” sözləri fəallığını qorusa da, bizim dilimizdə “bəzək” və “bəzəmək” sözləri onları sıxışdırıb aktiv leksikadan çıxarmışdır. Dilimizi XX yüzilin əvvəlindən sonra tərک etməyə başlayan “bəklmək” (gözlmək) feili də maraqlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanınının fəal sözlərindən olan bu vahid uzun zaman dilimizdə işlək olmuş, lakin sonralar onu tərک etmişdir. “Sirlər xəzinəsi”nin dilində həmin sözün əsasını qoruyub saxlayan “bəkçi” (gözetçi) sözü ilə qarşılaşırıq:

Gecə şahı öldürmüş gecə *bəkçilərini*
Eşqin şəkəri üstə çırpanın böcəklərmi? (Gəncəvi, 2013, 53).

Dilimizdə köhnəlmə hadisəsinə məruz qalsa da, “Sirlər xəzinəsi”nin dilində özünü göstərən leksik-qrammatik vahidlərdən “çalmaq” (“oğurlamaq” mənasında) sözü də işlənmişdir:

Gəlib burdan keçəndə yaşıllığını lək-lək,
Girov qoymuşdu sanki yaqutu *çalan* fələk (Gəncəvi, 2013, 49).

Bundan başqa, poemanın dilində çağdaş leksikamızda artıq köhnəlmə prosesinə qoşulmuş “yaşmaq” sözü göstərir ki, arxaik sözlərin də öz tarixi vardır. Onların içərisində çoxdan və yeni köhnələn vahidlər tarixi cəhətdən fərqlənir.

O fitnəli, ay üzülü, ipək *yaşmaqlı* rəna
Gözəlliyilə Ayın od vurdu xırmanına (Gəncəvi 2013, 51).
Yaşmağını ay kimi daşıyır öz çiyində (Gəncəvi 2013, 55).

Çağdaş dövrümüzə yaşmaqdan istifadə edilmədiyindən bu sözün dildən çıxmaqda olması təbiidir.

Dilimizdəki köhnəlmiş sözlərin çoxu milli olsa da, onlar içərisində alınma leksik vahidlərə də rast gəlirik. Bunlardan biri bir zamanlar ədəbi dilimizin aktiv sözlərindən olan “namə” sözüdür ki, sonralar “məktub” lekseminin sıxışdırılmasına məruz qalmışdır.

Necə qəşəng açılıb hurinin ağ yaxası,
Səhər *namə*sindir mi nur möhürü – tuğrası? (Gəncəvi 2013, 56).

Nəticə

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasının dili üzərindəki araşdırma göstərir ki, köhnəlmiş sözlər poetik dilə təntənəli vüsət verən dəyərli dil materiallarındandır. Köhnəlmiş sözlər üslub məqsədi ilə yenidən dilə gətirilib yeni yaşam qazanır. Onlar ya tamamilə köhnəlib dildən çıxır, ya da dialektləşmə prosesinə məruz qalır. Diqqətədəyər faktdır ki, hərt iki anlamda, bədii dilimiz onları qoruyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti; 2007; Bakı: Şərq-Qərb.
2. Klasik ədəbiyyatda işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti; 2 cildə, II c; 2005p; Bakı: Şərq-Qərb.
3. Gəncəvi Nizami; 2013; Əsərləri, 2 cildə, I c; Bakı: Şərq-Qərb
4. Rüstəmxanlı Sabir; 2004; Seçilmiş əsərləri; Bakı: Şərq-Qərb
5. Sarı Aşıq; 2011; Gül dəftəri; Bakı: Adiloğlu
6. Zəlimxan Yaqub; 2006; Seçilmiş əsərləri; Bakı: Şərq-Qərb

SUMMARY

Ganira Askerova

**LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF ARCHAISMS
(On the works of Nizami Ganjavi)**

The article describes the features of the use of obsolete words in the literary language. For this purpose, the language of Nizami Ganjavi's poem "Treasury of Secrets" is brought to the fore. Samples of archaic vocabulary in the language of the work are selected, referring to them in terms of the degree of archaization and stylistic possibility. The role of obsolete words in stylistics is determined and is involved in scientific and theoretical analysis. Opinions based on factual materials show that it is difficult to imagine a literary and artistic language without outdated words. The artistic style is highly valued from the point of view of preserving archaic vocabulary.

It is established that obsolete words differ from each other in the degree of their archaism. Traces of some of them are found in the dialect vocabulary, some live only in the artistic language, and some have already been forgotten. Their fate is connected with speech. These words have their own artistic aesthetics. Although archaisms are not used by everyone, they do not lose their artistic freshness. It became clear that an interesting contrast is manifested in outdated words: although they are not alive in speech, they are able to bring a different vividness to the artistic style. One of these words is the lexical unit "uyğu", which is an archaic synonym of the word "yuxu" (dream). The article also paid attention to the fact that obsolete words have diverse and rich stylistic shades. They are understandable to many, although they go beyond the scope of modern communication. It is established that it is the masters of the word who create this situation, the artistic style does not forget the "forgotten" facts of the language, but returns to them in order to preserve the history of the language. Such words are valuable in giving speech a special expressiveness. It is no accident that outdated words play an invaluable role in the beautiful sound of a literary text, that is, in phonetic stylistics. The article also pays attention to historicisms.

The study of the language of the work "Treasury of Secrets" shows that outdated words are one of the interesting facts in creating a high style shade. Borrowing in a literary language is an artistic necessity that makes the use of words inevitable.

Key words: *language, style, meaning, word, archaism, "Treasury of secrets"*

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АРХАИЗМОВ
(О произведениях Низами Гянджеви)

В статье рассказывается об особенностях употребления устаревших слов в литературном языке. С этой целью на первый план выдвигается язык поэмы Низами Гянджеви «Сокровищница тайн». Подбираются образцы архаической лексики в языке произведения, обращаясь к ним с точки зрения степени архаизации и стилистической возможности. Определяется роль устаревших слов в стилистике и привлекается к научно-теоретическому анализу. Мнения основанные на фактические материалы показывают, что трудно представить литературно-художественный язык без устаревших слов. Художественный стиль высоко ценится с точки зрения сохранения архаичной лексики.

Установлено, что устаревшие слова отличаются друг у друга по степени их архаичности. Следы некоторых из них встречаются в диалектной лексике, некоторые живут только в художественном языке, а некоторые уже забыты. Их судьба связана с речью. Эти слова имеют свою художественную эстетику. Хотя архаизмы не используются всеми, они не теряют своей художественной свежести. Стало ясно, что в устаревших словах проявляется интересный контраст: они хоть и не живы в речи, но способны привнести в художественный стиль иную живость. Одним из таких слов является лексическая единица “уғу”, которая является архаичным синонимом слова “уухи” (сон). В статье также было уделено внимание тому, что устаревшие слова имеют разнообразные и насыщенные стилистические оттенки. Они понятны многим, хотя и выходят за рамки современного общения. Установлено, что именно мастера слова создают эту ситуацию, художественный стиль не забывает “забытые” факты языка, а возвращается к ним, чтобы сохранить историю языка. Такие слова ценны в придании речи особой выразительности. Не случайно устаревшие слова играют неопределимую роль в красивом звучании художественного текста, то есть в фонетической стилистике. В статье также уделяется внимание историзмам.

Исследование языка произведения «Сокровищница тайн» показывает, что устаревшие слова - один из интересных фактов в создании высокого стилистического оттенка. Заимствование в литературном языке - это художественная необходимость, которая делает использование слов неизбежным:

***Ключевые слова:** язык, стиль, значение, слово, архаизм, «Сокровищница тайн»*

İRADƏ QASIMOVA

irade.gasimova1969@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ FRANSIZ ŞƏRQŞÜNASLARININ ARAŞDIRMALARINDA

Məqalədə Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin fransız şərqşünasları tərəfindən öyrənilib tədqiq olunmasından söhbət gedir. Gəncəli Nizaminin hələ sağlığında onun poeziyası milli sərhədləri aşaraq ölkə-ölkə gəzmiş, dünya şöhrəti qazanmışdır.

Qərb ədəbi-bədii fikridə Nizami yaradıcılığının təsirindən kənarda qalmamışdır. Şairin əlyazmaları Avropa kitabxanalarına aparılmış, tərcümə edilib öyrənilmiş, süjet və motivlərdən istifadə olunmuşdur.

Məqalədə uzun müddət Nizami Gəncəvi irsi üzərində araşdırma aparmış və “Azərbaycanın peyğəmbərləşən mütəfəkkir şairi” kitabınının müəllifi Əsgər Sərkəroğlunun araşdırmalarından söhbət açılır.

Fransız alim, şərqşünas və şairlərdən Bartelemi Derblo, A.Russo, Jan Darmesteter, Barbye dö Meynar, Jül Mol, Jeorji Frilley, E.Bloşe, Jan Döni, Karra dö Vo, Fridrix Şarmua, Anri Masse, Röne Patri, Lui Araqon, Marsel Eqreto, Flip Van Tyeqem və başqalarının gəncəli Nizaminin Fransada öyrənilməsində əsas rollarından bəhs edilir.

1697-ci ildə Parisdə nəşr olunmuş Bartelemi Derblonun “Şərq kitabxanası” əsərində dahi şairimizin yaradıcılığına həsr olunmuş beş məqalədəndə danışıılır. Eyni zamanda bu məqalələrdə Nizami haqqında səhv fikirlərinə yazıldığına diqqət çəkilir. Həmçinin məqalədə Nizami Gəncəvi haqqında məlumat verən Kiçik Rober, XX Əsrin Larusu, Təzə Kiçik Larus, Rəngli Kiçik Larus, Şəkilli Kiçik Larus, Rober Lüğəti, Dünyəvi Larus, Kiçik Larus kimi fransız ensklopedik mənbələrdəndə bəhs edilir.

***Açar sözlər:** Nizami, şair, Fransa, tədqiqatçı, Avropa, dahi, mütəfəkkir, şöhrət, dünya, şərqşünas, yaradıcılıq və s.*

Dünya ədəbiyyatının ən böyük və ən dahi şairlərindən birincisi olan, böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Cəncəli Nizaminin əsərləri heç vaxt tərəvətdən düşməyən, bədii rəngarəngliyini, poetik dəyərini itirməyən nadir sənət inciləridir [2. s.3].

XII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan intibah ədəbiyyatı Nizaminin yaradıcılığında inkişafın ən yüksək mərhələsinə qədəm qoyur. Özüne qədərki zəngin elm və mədəniyyəti yaradıcı şəkildə mənimsəyən bu dahi sənətkar lirik və epik serə yeni istiqamət verdi. Aqlın girdabı ilə sənətin zirvəsi arasında vəhdət yarandı. Şərqi və Qərbi qədim mədəniyyətinə, yeni müsəlman Şərqi göylərə hücum çəkən elm və incəsənətinə əsaslanan Nizami irsi dərin hümanizmi, demokrativliyi ilə fərqlənir. Qadına və əməkçi insana münasibətdə Nizami irsinin hüdudları daha genişdir. Nizamidən sonra onun təsiri ilə “Xəmsə” yaratmaq, yaxud hər hansı bir poemasına cavab yazmaq ənənəyə çevrilir. Əmir Xosrov Dəhləvi, Hafiz, Əssar, Arif Cami, Füzuli kimi sənətkarlar ona ustad kimi yanaşmışlar. Yüksək hümanist qayələr, dərin psixolojizm, ecazakar poetik vüsət, müdrik həssaslıq Nizamini Şərqdə intibah dövrü şerinin dahi şairi kimi tanımağa və qiymətləndirməyə haqq qazandırmışdır [1, s. 134].

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yüksək əməllər, nəcib hisslər tərənnüm edən ölməz söz ustadıdır. O, elə bir sənət xəzinəsi yaratmışdır ki, bu xəzinənin misilsiz söz inciləri əsirlərin imtahanlarından müvəffəqiyyətlə çıxmış, zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Bu nadir sənət nümunələri bütün yer üzünü dolaşır, milyonlarla insanlara mənəvi qüvvət verir, onları nəcib əməllər uğrunda mübarizəyə ruhlandırır. Təsadüfi deyildir ki Y.E.Bertels Nizami Gəncəvini

sözün tam mənasında dahi insan adlandırmışdı [3. s. 44].

Əsgər Sərkəroğlu uzun müddət Nizami Gəncəvi irsi üzərində araşdırma aparmış və Azərbaycanın peyğəmbərləşən mütəfəkkir şairi kitabını dahi şairə həsr etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Nizaminin yaradıcılığı əsrlər boyu alimlərin diqqətini cəlb etmiş, daim onların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycan şairləri, yazıçı və alimləri, rus şərqşünasları Nizami sənətinin tədqiq və təhlilinə qiymətli töhvələr vermişlər. Alimlər Nizaminin tarix, fəlsəfə, iqtisadiyyat, kimya, təbabət, astronomiya, fizika, riyaziyyat və digər elimlərə dair görüşlərini araşdıraraq tutarlı dəlillərlə sübuta yetirmişlər ki, böyük şair eyni zamanda dövrünün ən qabaqcıl alimi olmuşdur.

Bir fransız dili mütəxəssisi kimi Nizami Gəncəvinin fransız mütəfəkkirləri tərəfindən araşdırmaları diqqətini cəlb etdi. Gəncəli Nizaminin hələ sağlığında onun poeziyası milli sərhədləri aşaraq ölkə-ölkə gəzmiş, dünya şöhrəti qazanmışdır.

Qərb ədəbi-bədii fikrində Nizami yaradıcılığının təsirindən kənar qalmamışdır. Şairin əlyazmaları Avropa kitabxanalarına aparılmış, tərcümə edilib öyrənilmiş, sujet və motivlərdən istifadə olunmuşdur.

Fransız alim, şərqşünas və şairlərdən Bartelemi Derblo, A.Russo, Jan Darmestet, Barbye dö Meynar, Jül Mol, Jeorji Frilley, E.Bloşe, Jan Döni, Karra dö Vo, Fridrix Şarmua, Anri Masse, Röne Patri, Lui Araqon, Marsel Eqreto, Flip Van Tyeqem və başqaları gəncəli Nizaminin Fransada öyrənilməsində əsas rol oynamışlar.

Azərbaycan –Avropa ədəbi əlaqələri qədim, son dərəcə mürrəkkəb tarixə malikdir. Aydın məsələdir ki bu mürrəkkəb problemin öyrənilməsi və şərh elə ədəbi əlaqələr tarixinin yaranması qədər qədimdir. Orta əsirlər Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi əlaqələrin ən əzəli yaradıcısı Gəncəli Nizami eyni zamanda bu ədəbi əlaqələrin ilk şərhçisi idi.

Nizaminin Avropa mədəniyyəti ilə əlaqələrini hərtərəfli və dərinləndirən alimlər arasında, əlbəttə ki Derblonun “Şərq kitabxanası” əsərində Avropa şərqşünaslığı tarixində ilk məlumat verilməsi ideyasını irəli sürmüş, sonrakı tədqiqatlar isə bu fikrin doğruluğunu sübut etmişdir. E.Berelts Nizami haqqında digər fransız qaynaqları haqqında da məlumat verir.

Derblonun əsəri haqqında digər görkəmli şərqşünas A.Krımiski də məlumat verir. Onun “Nizami və onun müasirləri” kitabında “Şərq kitabxanası”nda verilmiş məlumat Bertelsə nisbətən dəqiqləşdirilir, lakin A.Krımiskinin öz kitabı da nöqsandan xali deyildir. Məsələ burasındadır ki, tədqiqatçı Derblonun “Şərq kitabxanası” əsərində Nizami haqqında yalnız iki məqalədən söhbət açır, halbuki son araşdırmalar sübut etmişdir ki, əsərdə böyük klassik şair Nizamiyə 5 məqalə həsr olunmuşdur.

Belə ki, Nizami haqqında fransız şərqşünaslığında ilk dəfə dolğun məlumat verən dövrünün şərq xalqlarının mədəniyyətləri sahəsində əldə edilmiş informasiyaların ensiklopedik toplusu olan, 1697-ci ildə Parisdə nəşr olunmuş Bartelemi Derblonun “Şərq kitabxanası” əsərində dahi şairimizin yaradıcılığına həsr olunmuş beş məqalənin hamısı elmi xarakterlidir, tənqidi analiz münasibətindən uzaqdır. Şərqşünas Bartelemi Derblo 1625-ci ildə Parisdə anadan olmuş, 1695-ci ildə orda vəfat etmişdir. Sami dillərində xeyli idiom öyrəndikdən, türk və fars dillərinə yiyələndikdən sona o, Şərq əlyazmaları toplamağa başlayır. İtaliya limanlarına tet-tez gedir, şərqililərlə ünsiyyətə girmək üçün İtaliyaya yollanır. Burada soxlu şərq əlyazmaları toplamağa başlayır. Derblo “Şərq kitabxanası”, yaxud “Şərq xalqları haqqında bütün biliklərin lüğəti” kitabının müəllifidir. Derblo latınca izahı olan “Ərəbcə-farsca-türkcə lüğət”in və “Şərq antologiyası”nın da müəllifidir. Nizaminin Avropada, eləcə də dünyada məşurlaşmasında Bartelemi Derblonun xidməti böyükdür.

Məşhur fransız şərqşünası klassikimiz haqqında müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi məlumat və faktları saf-çürük etmədən sadalamaqla, əsərlərinin adlarını təhrif edərək çəkməklə, onların son dərəcədə qısa məzmununu nəql etməklə kifayətlənmiş, Nizami yaradıcılığının aparıcı ideyalarını, poetika baxımından özünəməxsusluğunu, Şərq ədəbiyyatında mövqeyini açıb göstərməmişdir. Bartelemi Derblonun “Şərq kitabxanası” əsərində müşahidə olunan bu nöqsanlar səciyyəvi xarakter kəsb edir, çünki

uzun müddət həm fransız şərqsünaslığı, həm də ədəbi ictimaiyyət üçün bu kitab faktik olaraq Gəncəli Nizaminin həyat və yaradıcılığı haqqında yeganə məlumat mənbəyi olduğuna görə Derblonun bu əsəri təhlil olunmuşdur.

Əsgər Sərkəroğlu özünün Peyğəmbərləşən şair əsərində belə yazır: “Belə bir fakt maraqlıdır: fransız şərqsünası dünya elmində, o cümlədən Azərbaycan Nizamişünaslığında qəbul olunmuş “Gəncəvi” əvəzinə “Gəncəli” ləqəbini işlətməmiş, bununlada bir növ Nizaminin milliyyətçə fars deyil, azərbaycanlı olmasını təsdiq etmişdir. Çox təəssüf olsun ki, Bartelemi Derblo istifadə etdiyi mənbələr haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Lakin fransız şərqsünasının əsərində öz əksini tapmış bu etiraf Azərbaycan nizamişünaslığı üçün böyük şairimizin həqiqi milli mənsubiyyətini dəqiq müəyyən etməkdən ötrü son dərəcə mühüm fakt vermişdir ki, mən bu məlumatın metodoloji dəyərini dəqiq müəyyənləşdirmişəm”.

Fransız aliminin “Şərq kitabxanası” əsərində bir səciyyəvi nöqsan da nəzərə çarpır. Bartelemi Derblo Nizaminin əsərlərinin nə adlarını nə də miqdarını düzgün müəyyən edə bilməmişdir.

Bartelemi Derblodan sonra fransız tədqiqatçıları Nizami yaradıcılığının bu və ya digər cəhətlərini həm faktologiya, həm ideya məzmun, həm də poetik baxımından araşdıraraq, klassikimizin Şərq poeziyasında və dünya mədəniyyətində mövqeyini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişdir.

Əgər Teofil Qotye, Jül Mol, Pyer Larus, Qarson dö Tassi, Jan Darmsteter, Lüsüən Büva, Fransua –Alfons Belən və onlarca digər tədqiqatçılar Nizami əsərlərinin bu və ya digər problemlərinə diqqət yetirirdilərsə, Fridrix Bernar Şarmua, Barbye dö Meynar, Masse klassikimizin yaradıcılığında köklü problemlərin üzə çıxarılmasına daha çox meyl göstəririlər.

XIX əsrdə Gəncəli Nizaminin yaradıcılığı ilə mütəmaddi və dərinlən məşğul olan fransız şərqsünasları arasında F.Şarmuanın və Barbye dö Meynarın adlarını xüsusilə çəkmək lazımdır. Əgər bu tədqiqatçılardan birincisi böyük klassikimizin əsərlərinin, xüsusilə İsgəndərnamə poemasının fransız dilinə tərcüməsi, elmi-tənqidi mətninin hazırlanması ilə məşğul idisə, ikincisi Nizaminin əsərlərinin poetikası ilə daha çox maraqlanırdı.

Fransız –rus şərqsünası F.B.Şarmua 1793-cü ildə Fransanın Sults şəhərində anadan olmuş 1869-cu ildə Parisdə vəfat etmişdir.

Nizami əsərlərinin tədqiqi və tərcüməsi F.B.Şarmuanın elmi fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur. O yazırdı ki, şairin əsərlərinin 5350 əlyazma variantını gözdən keçirmişdir. Halbuki hazırda nizamişünaslığa cəmi 900-ə qədər əlyazma nüsxəsi məlumdur.

Barbye dö Meynar görkəmli fransız şərqsünasıdır. O, 1827-ci ildə Marsel şəhərində doğulmuş, 1908-ci ildə Parisdə vəfat etmişdir. Barbye dö Meynarın “İranda poeziya” əsəri 1878-ci ildə Parisdə nəşr olunmuşdur. Müəllif bu kitabında XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Xaqani Şirvani və gəncəli Nizamidən bəhs etmişdir. O yazır: “XII əsr lirik poeziya əsridir. Ənvəri (əsasən mədhiyyələri ilə məhşurdur), Xaqani və Nizami lirik poeziyanın əsas nümayəndələri idilər. Onların arasında Xaqani və Nizami xüsusilə yad olunmağa layiqdirlər, səh.33”

Barbye dö Meynar yazır ki hieri tarixinin VI əsərində poema (epopeya) janrı tənəzzülə doğru gedirdi. Şairlərin Firdovsi məktəbini canlandırmağa istedadı çatmırdı və heç inamı da yox idi. Bu ağır işin öhdəsindən yalnız Nizami gələ bilərdi və Nizami də gəldi. Müəllif Nizaminin lirikasına toxunaraq qeyd edir ki, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” əsərləri lirizmlə yoğrulmuşdur.

Nizami lirizmini yüksək qiymətləndirən Barbye dö Meynar, eyni zamanda onun poemalarında, xüsusilə İsgəndərnamə poemasında yalnız epik ünsürlərin mövcudluğundan söhbət açırdı. Görünür XIX əsr fransız şərqsünaslığında Yaxın Şərq rejional ədəbiyyatının spesifikasi haqqında hələ tam və doğru düzgün təsəvvür yox idi. Hətta Nizaminin yaradıcılığı ilə daha yaxından və dərinlən məşğul olan şərqsünas Barbye dö Meynar da klassik şərq poeziyasında lirik və epik ünsürlərin özünəməxsus şəkildə qovuşması və çulğalaşması fonemenini axıra kimi dərk etmək iqtidarına malik deyildi. Bu bir tərəfdən,

Avropada Yaxın Şərqlə regional ədəbiyyatının poetikası haqqında elmi təsəvvürlərin tam formalaşması, sözün əsil mənasında, Yaxın Şərqlə poeziyasının elmi konsepsiyasının mövcud olmaması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, Avropa şərqləşməsinin Şərqlə poeziyasını, o cümlədən Nizaminin yaradıcılığını Qərblə ədəbiyyatı və estetik fikri baxımından, qiymətləndirmək meyindən doğurdu.

Təqdim olunan kitabda oxucu məşhur fransız şərqləşməsi Jorj Frileyin Gəncəli Nizaminin yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatları haqqında geniş məlumat ala bilər. Bu təsadüfi deyil. Məhz XIX əsrin əvvəllərində yazıb yaratmış bu alimin “Ədəbi İran” əsərində Nizami haqqında Bartelemi Derblodan bəri fransız şərqləşməsinin müxtəlif mülahizələri və fikirləri billərlənmiş, müəllifin özünün topladığı dəqiq faktların əsasında elmi məcarada sistemləşdirilmişdir. „Ədəbi İran” kitabında Jorj Friley fransız şərqləşməsinin ilk dəfə Nizami poemalarının romantik səciyyə daşması ideyasını irəli sürmüş, klassikimizin əsərlərinə müraciət edərək böyük faktiki materialın əsasında fikrini sübuta yetirməyə cəhd göstərmişdir.

Əsgər Sərkəroğlu özünün Azərbaycanın peyğəmbərlənmiş mütəfəkkir şairi əsərində qeyd edir ki fransız şairləri Nizaminin irsindən həmişə bəhrələnmiş, Nizami haqqında fikir söylənmiş, hətta onun əsərlərinin motivlərinə də müraciət etmişlər. Məsələn, müxtəlif əsərlərdə yaşayıb-yaratmış Fransız şairi, yazıçı və filosofları Kreyten dö Truanın, Volterin, Molyerin, Pöti dö La Kruanın, Balzakın yaradıcılığında Nizami əsərlərindən alınma motivlərə rast gəlirik. İlk fransız tədqiqatçısı Bartelemi Derblodan başlamış XX əsr tədqiqatçılarına qədər bütün fransız şərqləşməsi bunu dönə - dönə etiraf edirlər. Eyni zamanda müəllif Nizami haqqında Fransa ensklopedik lüğətlərində yazılmış məlumatlara nəzər salmış və bu mənbələrin adlarını çəkmişdir. Məsələn: Kiçik Rober, XX Əsrin Larusu 1932, Təzə Kiçik Larusu 1970, Rəngli Kiçik Larusu 1980, Şəkilli Kiçik Larusu 1976, Rober Lüğəti 1980, Dünyəvi Larusu 1948, Kiçik Larusu 1959. Hətta yazıçı bu mənbələrdə dahi şairimizin haqqında verilən məlumatlarının bəzilərinin səhv olduğunu qeyd etmişdir. [2, s. 382]

ƏDƏBİYYAT

1. Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: 2008
2. Əsgər Sərkəroğlu. Azərbaycanın peyğəmbərlənmiş mütəfəkkir şairi. Bakı: Elm, 2004
3. Nəzakət Yusifova Nizami Gəncəvinin dostluq haqqında fikirlərinin xalq hikməti ilə bağlılığı. Məqalə, Elmi əsərlər № 5(86), I Cild, s. 44

SUMMARY

Irada Gasimova

NIZAMI GANJAVI IN THE RESEARCHES OF FRENCH ORIENTALISTS

The article investigates the study of great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi by French orientalists. While Nizami Ganjavi was alive, his poetry traveled across our national borders and gained world fame.

The literary activity of Nizami had also affected to Western artistic thoughts. The poet's manuscripts were taken to European libraries, translated and studied, as well as the plots and motifs were used.

The article searches the legacy of Nizami Ganjavi and the researcher Asgar Sarkaroglu's book "Azerbaijan's prophetic poet and thinker".

It also studies the French scholars, orientalists and poets such as Barthelémy D'Erblo, A. Russo, Jean Darmesteter, Barby de Meynar, Jules Mol, George Frilley, E. Bloche, Jean Donnie, Carra de Vau,

Friedrich Charmou, Henri Masse, Rone Patri, Louis Aragon, Marcel Egreto, Flip Van Thiegem and others' role in the study of Nizami Ganjavi.

The article states the book "Bartelemy D'Erblo's Oriental Library", published in Paris in 1697, which contains five articles about the literary activity of the great poet. At the same time, it is noted that these articles contain misconceptions about Nizami. The article also mentions about Nizami Ganjavi in French encyclopedic sources such as Little Robert, Twentieth Century Larus, New Little Larus, Colored Little Larus, Pictured Little Larus, Robert Dictionary, Secular Larus, Little Larus.

Key words: *Nizami, poet, French, researcher, European, genius, thinker, fame, world, orientalist, creativity, etc.*

РЕЗЮМЕ

Ирада Гасымова

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ФРАНЦУЗСКИХ ВОСТОКОВЕДОВ

В статье рассказывается об исследовании французскими востоковедами великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви. При жизни Низами Гянджали его поэзия перешагнула национальные границы, обрела мировую известность.

Запад не остался в стороне от влияния творчества Низами в литературно-художественной мысли. Рукописи поэта были перевезены в европейские библиотеки, переведены и изучены, использованы сюжеты и мотивы.

В статье давно исследуется наследие Низами Гянджеви и речь идет об исследованиях Аскара Саркар оглу, автора книги «Пророческий поэт-мыслитель Азербайджана».

Французские ученые, востоковеды и поэты, такие как Бартелеми Д'Эрбло, А. Руссо, Жан Дарместетер, Барби де Мейнар, Жюль Мол, Джордж Фрилли, Э. Блош, Жан Донни, Карра де Вау, Фридрих Шармуй, Анри Масс, Роне Патри, Луи Арагон, Марсель Эгрето, Флип Ван Тигем и др. рассказывают об их основной роли в изучении Низами Гянджеви во Франции.

Восточная библиотека Бартелеми Д'Эрбло, изданная в Париже в 1697 году, содержит пять статей о творчестве нашего великого поэта. В то же время отмечается, что эти статьи содержат неправильные представления о Низами. В статье также упоминается Низами Гянджеви во французских энциклопедических источниках, таких как Little Robert, Twentieth Century Larus, New Little Larus, Colorful Little Larus, Pictured Little Larus, Robert Dictionary, Secular Larus, Little Larus.

Ключевые слова: *Низами, поэт, Франция, исследователь, Европа, гений, мыслитель, слава, мир, востоковед, творчество*

GÜNAY ŞİRƏLİYEVA
shiraligunay@gmail.com
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ELMİN TƏBLİĞİ

Məqalədə dahi şair və böyük tərbiyəçi olan N.Gəncəvi təhsil, təlim, tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Dahi Nizami elmə, təhsilə, təlim-tərbiyəyə, müasir elmi dildə desək, pedaqoji prosesə daha böyük önəm vermiş, kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, biliklərə yiyələnməyin çox böyük rol oynadığını dönə-dönə qeyd etmişdir. Şair-pedaqoq təhsilin dünyəviliyi, qadınların kişilərlə bərabər təhsil almaq hüququ və s. kimi zaman qabaqlayan mütərəqqi pedaqoji ideyalar irəli sürmüşdür. Təhsilin məzmunundan bəhs edərək dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi biliklərin verilməsinə də üstünlük verirdi. Mütəfəkkir şair insan zəkasının qüdrətinə inanır, elmin əhəmiyyətindən dönə-dönə bəhs edir. Onun bütün poemalarında alim və filosof obrazları önəmli yer tutur. Həmin alim və filosoflar cəmiyyəti və hökmdarları düzgün yola dəvət edən intellektual qüvvə kimi təqdim olunur.

Təbiət insanı bütün canlılardan üstün və yüksək yaratmışdır. İnsan nəinki ağıl ilə iş görməli, həm də zəhnini, düşüncəsini inkişaf etdirməli, ağılın gücü ilə təbiətə qalib gəlməyə çalışmalıdır. Elmi dünyagörüşün formalaşdırılması və onun cəmiyyətin, ölkənin həyatında rolu, ağıllı, kamallı, kamil insan tərbiyəsi və ağıl tərbiyəsinin bir çox başqa məsələləri pedaqoq-şairin bütün yaradıcılığında qızıl xətlə keçir.

***Açar sözlər:** N.Gəncəvi, alim, filosof, təhsil, təlim, tərbiyə, ağıl, kamil insan, dini biliklər, dünyəvi biliklər*

Bilik xəzinədir. Elm, bilik o qədər həzz mənbəyidir ki, o insana hər şeyi, hətta fiziki iztirabı, necə qocaldığını belə unutdura bilər.

Öyrənilməsi lazım olanlar həddindən artıq çox, insan həyatı isə olduqca qısaqdır. Biliksiz həyat həyat deyil. O adam məharətlidir ki, çox əziyyət çəkmədən elmə yiyələnir. Çox şeyi başqalarından öyrənir, hamının müdrikliyindən və qabiliyyətindən bəhrələnir. Yaşayaraq əldə edilən bilik daş üzərinə həkk edilmiş yazıdır.

Bilik bir gücdür. Elm öyrənmək böyük bir zəhmətdir. J.J.Russo demişdir: “Döyüşdə silah lazım olduğu kimi, həyatda da bilik lazımdır”.

Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan N.Gəncəvi də təhsil, təlim, tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Məlumdur ki, orta əsrlərdə şəxsiyyətin formalaşmasından bəhs edən filosofların, alimlərin əksəriyyəti irsiyyət amilinə üstünlük verirdilər. Lakin öz müasirlərindən fərqli olaraq böyük maarifpərvər olan dahi Nizami elmə, təhsilə, təlim-tərbiyəyə, müasir elmi dildə desək, pedaqoji prosesə daha böyük önəm vermiş, “Xəmsə”də həmin məsələlərlə bağlı bu gün də öz dəyərini itirməyən hikmətli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür. Kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, biliklərə yiyələnməyin çox böyük rol oynadığını dönə-dönə qeyd edən şairin fikrinə görə insanı heyvanlardan fərqləndirən əsas əlamət onun ağıl, kamalıdır. Ağılın çırağı isə elmdir, bilikdir:

“Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz”.

Yaşadığı dövrün hakim ideologiyasına zidd olsa da dahi şair-pedaqoq təhsilin dünyəviliyi, qadınların kişilərlə bərabər təhsil almaq hüququ və s. kimi zaman qabaqlayan mütərəqqi pedaqoji ideyalar irəli sürmüşdür. Belə ki, o, təhsilin məzmunundan bəhs edərək dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi biliklərin verilməsinə də üstünlük verirdi. Şair-pedaqoq elmi-biliklərə yiyələnməkdə təşkil olunmuş təlimin əhəmiyyətini “Kamil insan” obrazı kimi yaratdığı İsgəndərin təlim alması səhnəsində konkret nümunələr əsasında göstərmişdir. İsgəndərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün atası onun təlimin yüksək biliyi ilə şöhrət qazanmış Niqumaş adlı alimə tapşırır. O, böyük zəhmət hesabına İsgəndərin

bütün elmlərin sirlərinə bələd olmasını, “hər gizli biliyə” çatmasını təmin edir.

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən,
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.

Göründüyü kimi, dahi şair təkcə elmləri deyil, hər hansı bir sənəti öyrəndikdə, hətta palançı belə olduqda, yarımçıqlıqdan qaçmağı, öz peşəsinin kamil ustası olmağı tövsiyə edir.

“Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” fikrində olan Nizami ağıl tərbiyəsinin başlıca vəzifəsini elmlərin əsaslarına dərinlən yiyələnməkdə görürdü:

Sən çalış yaxşıca öyrən dünyanı,
Bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı.
Qalacaq əbədi nə şey dünyada –
Öyrən günlərini vermədən bada.
“Bilikli adamlar uzağı görər”

fikrini aşılaman dahi şair və böyük tərbiyəçi ağılı, kamalı insanın ən qiymətli varı hesab edir və yazırdı:

İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.
Kim ki, yetişmədi ağıldan bara,
Oxşar insansifət əjdahalara.

Göstərilən nümunədən aydın görünür ki, dahi şair-filosofun fikrinə görə insanı heyvandan fərqləndirən başlıca əlamət onun ağılı, kamalıdır. Ağıllı insan isə daim kamilləşməyə çalışmalı, elmə yiyələnməyi qızıl toplamaqdan üstün tutmalıdır:

Qızılı saymaqda bil ki, səhvin var,
Dünyanın gözünü ağıl parladar.

Ağıla, kamala, elmə yiyələnməyi zəruri sayan Nizami eyni zamanda bunun yolunu oxumaqda, öyrənməkdə görür:

Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxarar.
Ancaq öyrənməyi ar bilən insan,
Məhrumdur dünyada bilik almaqdan.
“Hər uca rütbədən biliniz fəqət,
alimin rütbəsi ucadır əl bət”,-

deyən mütəfəkkir şair insan zəkasının qüdrətinə inanır, elmin əhəmiyyətindən dönə-dönə bəhs edir. Onun bütün poemalarında alim və filosof obrazları önəmli yer tutur. Həmin alim və filosoflar cəmiyyəti və hökmdarları düzgün yola dəvət edən intellektual qüvvə kimi təqdim olunur. Qeyd olunan cəhəti “İsgəndərnamə” poemasında daha aydın görürük. Bu poemanın “İqbalnamə” hissəsində şair böyük hökmdar, dünya fatehi Makedoniyalı İsgəndəri qədim dünyanın ən dahi alim və filosoflarının əhatəsində təsvir edir. Onlar İsgəndərə ağıllı məsləhətlər verir, dünyanın yaranması və inkişafı haqqında öz fikirlərini bildirir, biliklərinin səviyyəsini nümayiş etdirirlər:

Gəlib filosoflar səf qurmuşdular,
Taxtın qarşısında oturmuşdular.
Hərə bir elmdən bildiyi qədər,
Söz açır, danışır, bəhs edirdilər.
Biri danışdı təbiyyatdan,

O biri dəm vurur ilahiyyatdan.
Kimi riyaziyyat bəhsinə girmiş,
Kimi həndəsəyə fikrini vermiş...
Hərəsi bir fənnlə edir iftixar,
Hərənin özünün bir aləmi var.

Buradan bir daha aydın görürük ki, dahi şair ağıllı insanlara, böyük alimlərə yüksək qiymət verir, ən böyük hökmdarların, fəhmlərin belə onlara ehtiyacı olduğu ideyasını dönə-dönə aşılıyır. “Şərəfnamə”də şair göstərir ki, İsgəndərin müharibələr aparmaqda məqsədi ədaləti hər yerdə bərpa etməklə yanaşı, bu ölkələrdə yayılmış biliklərə sahib olmaqdır. Məsələn, İran padşahlığı məğlub olandan sonra İsgəndər atəşpərəstlərin hikmətlə dolu kitablarını yunan dilinə çevirməyi əmr edir. İsgəndəri həmin əsərdə təsvir olunan bütün hərbi yürüşlər zamanı böyük alimlərin əhatəsində görürük. “İqbalnamə” əsərində N.Gəncəvi aqlın, zəkanın və bununla əlaqədar elmin təbliğini ön planda vermişdir. Hətta, həmin əsərdə Allahın mədhi aqlın tərifi ilə yanaşı verilmişdir:

Ağıl bir yerdə ki, xəzinə tapar,
Allahın adını eyləyəər açar.
Allah ağıllıya nəvazişkardır,
Ağılsızlara da əlacı vardır.

Ağılı, elmi belə yüksəklərə qaldıran Nizaminin bir vətəndaş kimi cəsarətini, qorxmazlığını və mərdliyini qeyd etməyə bilmərik.

“Boşdur çox şahların ancaq başları,...
zəlitək qan sorub ləzzət alarlar”,

-deyəən böyük mütəfəkkir şahları, hökmdarları elmlərin sirlərinə yiyələnməyə çağırır, qılıncın gücünə deyil, zəkanın qüdrətinə arxalanmağı tövsiyə edirdi. Təsədüfi deyil ki, Nizaminin yaratdığı bütün müsbət qəhrəmanlar yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə yanaşı, elmi-intellektual səviyyəsi, dərin təfəkkürü, heyərləndirici ağılı ilə fərqlənirlər. Bu baxımdan Nüşabə, İsgəndər, Şirin, Məhinbanu, Xosrov və s. obrazları xüsusi qeyd etmək olar. “Ağıl-sənin ruhundur, onsuz quru bədənsən”, – deyən Nizaminin əsərlərində aqlın, zəkanın, fərasətin qüdrətinə yüksək qiyməti Nüşabə obrazında daha aydın görürük. Bərdə hakimi Nüşabə İsgəndər kimi dünya fəhmini məhz aqlının gücü ilə “ram” edir, öz ölkəsini və xalqını fəlakətlərdən qurtarır. İsgəndər özü geniş və dərin biliklərə sahib olduğuna baxmayaraq, bütün bunlarla kifayətlənmir, dövrünün ən görkəmli alimlərindən məsləhət almağı zəruri sayır. Böyük hökmdar hərbi yürüşlərə çıxarkən özü ilə dini kitabları deyil, dahi alim və filosofların (Platon, Aristotel, Sokrat və s.) yazdıqları nəsihətnamələri götürürdü. Mütəfəkkir şair insanı yer üzünün günəşi hesab etməklə yanaşı, öyrədirdi ki, insan dünyaya yalnız yemək-icmək, qarnını doyurmaq, bəzənmək və əylənmək üçün gəlməmişdir. Təbiət insanı bütün canlılardan üstün və yüksək yaratmışdır. İnsan nəinki ağılı ilə iş görməli, həm də zəhnini, düşüncəsini inkişaf etdirməli, aqlın gücü ilə təbiətə qalib gəlməyə çalışmalıdır. İnsan təbiətə qalib gəlmək üçün onun bütün gizli sirlərini öyrənməli, usanmadan, yorulmadan qaranlıqlara işıq saçmalıdır:

Təbiət quranda xilqətimizi,
Başqa səhifədə yazmışdır bizi.
Anlayıb düşünək, hər şeyi görək,
Hər sirri açmaqda hünər göstərək.

Nizamiyə görə təlim insanın əxlaqın saflaşdırır, onun mənəviyyatını yüksəldir. Təlim sayəsində korafəhim adamlar belə “iqlimlər qazisi” səviyyəsinə yüksələ bilər. Bütün bunlar göstərir ki, dahi şair-pedaqoqa görə təlim heç də asan iş deyil. Biliklərə yiyələnmək üçün gecə-gündüz çalışmaq, zəhmət çəkmək lazımdır. “Hər gecə biliyə qapı açmadan, başımı yastığa qoymadım bir an”, – deyən şair tövsiyə edir ki:

Vaxtı boş keçirmə, qələm al ələ,
Zəhmət çək dünyada bilik kəsb elə.

Təlim prosesində biliklərin dərinədən mənimsənilməsində alimlərin, müəllimlərin rolunu yüksək qiymətləndirən N.Gəncəvi məsləhət görür ki:

Bağlı bir qapıya açar axtarsan,
Ancaq alimlərdə axtar, taparsan.

N.Gəncəviyə görə müəllim, tərbiyəçi özü dərin bilik sahibi olmalıdır ki, şagirdinə də zəngin və geniş biliklər verə bilsin. “İsgəndərnamə” poemasında İsgəndərin təlim alması səhnəsini təsvir edərkən şair-pedaqoq bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş, gələcək hökmdarın əqli tərbiyəsində onun müəllimi Niqumaşın (Ərəstunun atası) əməyini çox yüksək qiymətləndirmişdir:

Təlim işlərində çəkdi çox əmək,
Hikmətlər öyrətdi ona sevərək.
Şəhanə tərbiyə, hünər, nəzakət,
Ağıla nur verir, ürəyə qüvvət.
Hər əqlə sığışan hünər, bilikdən,
Bir mənə çıxarır mənəni bilən.
Ulduzlar bəzəyən kimi göyləri,
Bəzədi pak olan yeni gövhəri.
Çatdırdı onu hər gizlin biliyə,
Hansı bir gənc almış belə tərbiyə.

Böyük alimlərdən dərin biliklər alan İsgəndər bütün ölkədə elmin yüksəlməsinə, ölkədə hər bir kəsin öz biliyinə, ağılına, elminə görə mövqə tutmasına çalışır: Belə qərar verdi: yanında ancaq,

Hər kəs öz elmiylə bir yer tutacaq.
Hamı elmə, fənnə elədi rəğbət,
Çünki elmə təşviq edirdi dövlət.
Elmə qiymət qoydu böyük hökmüran,
Elm ilə ucaldı dünyada Yunan.
Onun tacü-təxti indi yoxsa da
Elm ilə məşhurdur indi dünyada.

Göründüyü kimi, mütəfəkkir şair-pedaqoq ağıl tərbiyəsində, elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasına təkcə tərbiyə məsələsi kimi deyil, dövlət əhəmiyyətli bir iş kimi baxır və inanır ki, hər bir dövlət qılıncın gücü ilə yox, elmin qüdrəti ilə yüksələ bilər.

Özü zəngin elmi dünyagörüşə malik olduğundan dahi şair-filosof möhkəm inanırdı ki, cəmiyyəti, ölkəni xilas edəcək ən böyük qüvvə, ən böyük qüdrət elmdir, ağıldır, zəkadır. Elmi dünyagörüşün formalaşdırılması və onun cəmiyyətin, ölkənin həyatında rolu, ağıllı, kamallı-kamil insan tərbiyəsi və ağıl tərbiyəsinin bir çox başqa məsələləri pedaqoq-şairin bütün yaradıcılığında qızıl xətlə keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. II cild. Bakı: Elm, 2007, 632 s.
2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.

SUMMARY

Gunay Shiraliev

**PROMOTION OF SCIENCE IN NAZAMI GANJAVI'S
CREATIVITY**

In the article, N.Ganjavi, a great poet and a great educator, put forward such valuable thoughts and ideas on a number of general issues of education, training and upbringing that have not lost their relevance today. According to the poet Nizami, who attached great importance to science, education, training and pedagogical process in modern scientific language, and repeatedly noted that science, education and knowledge played a great role in the formation of a perfect man, the main sign that distinguishes man from animals is his mind. The poet-pedagogue stressed the secular nature of education, the right of women to receive equal education with men, and so on. put forward progressive pedagogical ideas ahead of time. When discussing the content of education, he preferred to impart secular knowledge as well as religious knowledge. The poet-thinker believes in the power of the human intellect and repeatedly speaks about the importance of science. The images of scientists and philosophers occupy an important place in all his poems. These scientists and philosophers are presented as an intellectual force that invites society and rulers to the right path. Nature has created man above all other living beings. Man must not only work with his mind, but also develop his mind and thinking, and try to conquer nature with the power of his mind. The formation of the scientific worldview and its role in the life of society and the country, the education of intelligent, perfect human beings and many other issues of mental education are the golden line in all the works of the pedagogue-poet.

Key words: *N Gancavi, scientist, philosopher, educator, scholarship, education, upbringing, mind, perfection, perfect man, religious knowledge, secular knowledge*

РЕЗЮМЕ

Гюнай Ширалиева

**ПРОДВИЖЕНИЕ НАУКИ В ТВОРЧЕСТВЕ
НАЗАМИ ГЕНДЖАВИ**

В статье великий поэт и великий воспитатель Н.Гянджеви выдвинул столь ценные мысли и идеи по ряду общих вопросов образования, обучения, воспитания, что и сегодня они не утратили своего значения. Гений Низами придавал науке, образованию, обучению и воспитанию, говоря современным научным языком, педагогическому процессу, большое значение, и неустанно отмечал огромную роль науки, образования, приобретения знаний в формировании совершенного человека. Поэт-педагог отстаивал светский характер образования, право женщин на образование наравне с мужчинами и др., выдвинул прогрессивные педагогические идеи, опередившие свое время. Говоря о содержании образования, он отдавал предпочтение передаче светских знаний наряду с религиозными. Поэт-мыслитель верит в силу человеческого разума, не раз говорил о науке. Во всех его поэмах образы ученого и философа занимают видное место. Эти ученые и философы представлены как интеллектуальная сила, которая побуждает общество и правителей идти по правильному пути.

Природа создала человека выше и выше всего живого. Человек должен не только работать своим умом, но и развивать свой ум, мышление, силой разума стремиться к победе над природой. Формирование научного мировоззрения и его роль в жизни общества, страны, воспитание умного, совершенного человека и многие другие вопросы воспитания ума проходят красной нитью во всем творчестве поэта-педагога.

Ключевые слова: *Н.Гянджеви, ученый, философ, образование, обучение, воспитание, ум, совершенный человек, религиозные знания, светские знания*

AYGÜN İSMAYILOVA
aygun.ismayilova.87@inbox.ru
Mingəçevir Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇILIQ VƏ TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI

Nizami bütün dövrlərin mütəfəkkir şairidir. O, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə misilsiz əsərlər bəxş etmiş və dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət “Xəmsə” müəllifi kimi daxil olmuşdur. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında “Azərbaycançılıq və türkçülük ideyaları” adlanan bu məqalədə Azərbaycançılıq və türkçülük ideyaları tədqiq olunur. O, bütün əsərlərində türklüyünü qürurla söyləmiş və onunla hər zaman fəxr etmişdir. Müəllif şairin poemalarını tədqiq edərək, mövzunun təblərinə uyğun olaraq, öz fikirlərini faktlarla sübut etmişdir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, türkçülük, vətənpərvərlik, azərbaycançılıq

Giriş

Nizami Gəncəvi xalqımızın dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük töhfə, ən qiymətli sərvətdir, xalqımızın milli iftixarıdır. O, dünya miqyaslı şair və mütəfəkkir alim kimi bütün dövrlərdə zirvələri fəth etmiş, etməkdədir.

Mütərəqqi xüsusiyyətlərinə görə, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı hələ sağlığında Azərbaycan, eləcə də bütün Yaxın Şərqi ölkələri ədəbiyyatı və elmi fikri üçün nümunə olmuş, məhəbbətlə izlənmişdir. Onun həyat və yaradıcılığında öz dövründən başlayaraq bütün təzkirələrdə bəhs olunmuşdur. XVII əsrin sonundan Avropa və Rusiyada N.Gəncəvi irsinə maraq artmış, əsərləri ingilis, alman, fransız, italyan, ispan, rus, yapon və s. dünya dillərinə tərcümə olunmuş, həyat və yaradıcılığı öyrənilmişdir. O, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə misilsiz əsərlər bəxş etmişdir. Əsərlərini farsca yazmasına baxmayaraq, Nizami Gəncəvi “türk” sözünü müxtəlif məqamlarda işlətməmişdir. O, bütün əsərlərində türklüyünü qürurla söyləmiş və onunla hər zaman fəxr etmişdir. Nizami məhz bizə, Azərbaycana məxsusdur, xalqımızın övlətidir.

Nizami Gəncəvi əsərlərində “türklük” və “Azərbaycançılıq” ideyaların təsviri

Dünya şöhrətli dahi mütəfəkkir şairin azərbaycanlı və özünün türk soykökünə sıx bağlı olması gerçəkliyini sinirə bilməyən bəzi şovinist fars, erməni və s. “alimlər” onun milli mənşəyinin və anadan olduğu yerin təhrif edilməsi, “dəyişdirilməsi” üçün hələ də dəridən-qabıqdan çıxır, heç bir elmi əsası olmayan cəfəngiyyat mülahizələr irəli sürürlər. Onlar XVI əsrdə “İsgəndərnamə”nin yeni əlyazmasına əlavə olunan və Nizamiyə aid olmayan qondarma beytə “əsaslanıb”, şairin guya İranın Qum şəhərində anadan olması barədə uydurma fikri otalığa atmışlar. Həmin beyt belədir:

Ço dor gərçə dər bəhre Gənce qoməm,
Vəli əz Fərəhane – şəhre – Goməm.

Tərcüməsi: Bir inci kimi Gəncə dənizində itsəm də, ancaq Qum şəhərinin Fərəhanındanam.

“Xəmsə”nin qədim əlyazmalarında bu qondarma beytin olmadığını hələ 1940-cı ildə görkəmli şərqşünas alim Y.E.Bertels müəyyənləşdirilmiş, bu barədə yazmışdır: “Nizaminin mənə məlum olan qədim əlyazmalarından 1360-cı ilə aid olan və Fransanın Milli Kitabxanasında saxlanılan nüsxəsində bu sətirlər yoxdur” [Əsgərli 20, 26]. Y.E.Bertelsin sözlərinə onu da əlavə etmək lazımdır ki, həmin uydurma beyt “Xəmsə”nin elmə məlum olan ən qədim əlyazmasında da yoxdur. Həmin əlyazma 1318-ci ilə aid olub Tehran Universitetinin Kitabxanasında saxlanılır. Bu əlyazmanı araşdıran İran alimi Vahid Dəstəgirdi də həmin qondarma beytin Nizami Gəncəviyə aid olmadığını, “İqbalnamə”yə sonralar əlyazmanın üzünü köçürənlər tərəfindən əlavə olunduğunu etiraf etmiş, şairin Gəncə şəhərində doğulduğunu təsdiqləmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, akademik Bəkir Nəbiyev və fədakar nizamişünas professor X.Yusifli də şairin istər İranın Qum şəhərində, istərsə də Qax rayonunun Qum

kəndin anadan olması barədə versiyaların uydurma olduğunu elmi məntiqə söykənən təkzibedilməz dəlillər əsasında sübut etmişlər. Fikrimizcə, şairin guya Qax rayonunun Qum kəndində anadan olması barədə fikirlər boş cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildir. Əvvəla, şairin yaşadığı on ikinci yüzillikdə həmin ərazidə Qum adlı heç bir yaşayış məntəqəsi mövcud olmamışdır. Həmin dövrə aid xəritələrdə və digər elmi mənbələrdə belə bir toponim (coğrafi ad) qeydə alınmamışdır. Hətta, “Qum kəndi versiyasını” qaxlıların beyninə salmış mərhum akademik Ziya Bünyadovun özünün tərtib etdiyi və “Azərbaycan tarixi coğrafiyası” kitabında verdiyi “Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225)” adlı xəritədə də Qum kəndinin adına rast gəlmirik. Məlum və inkaredilməz həqiqətdir ki, əgər akademik Ziya Bünyadovun əlində XII əsrdə həmin ərazidə Qum adlı yaşayış məntəqəsinin mövcudluğu və Nizami Gəncəvinin burada anadan olması barədə hər hansı bir elmi fakt olsaydı özünün tərtib etdiyi adı çəkilən xəritədə həmin kəndin adını ən azından dahi şairin vətəni kimi qeyd edərdi. Nizamişünaslığın müasir mərhələsinin bir çox nümayəndələrinin haqlı elmi qənaətinə görə şairin öz doğma vətəni Azərbaycana, o cümlədən anadan olduğu Gəncə şəhərinə və özünün türk soykökünə qırılmaz tellərlə, qəlbədən-ruhən möhkəm bağlılığını sübut edən arqumentlərdən biri tərcüməyi-halı haqqında ən etibarlı mənbə olan “Xəmsə”də Azərbaycançılıq və türkçülük ideyalarının aydın və parlaq boyalarla öz əksini tapmasıdır. Bu fikir həmin ideyaların öyrənilməsinə xüsusi tədqiqat işləri həsr etmiş bir çox alimlərin elmi əsərlərində təkzibedilməz faktlar əsasında sübuta yetirilmişdir.

Nizaminin əsərlərində Azərbaycançılıq təfəkkürünün təbliği

Prof. Mübariz Yusifov özünün “Nizamidə Azərbaycançılıq” adlı sanballı monoqrafiyasında şairin əsərlərindəki vətənpərvərlik və millilik ideyalarını tədqiq və təhlil etmiş, belə bir doğru elmi nəticəyə gəlmişdir: “Nizaminin əsərlərinin dili fars dili olsa da dil Azərbaycanlı təfəkkürünün məhsuludur. Ona görə də Nizaminin əsərlərinin yalnız zahiri, görünən tərəfi, qabığı İrana məxsusdur. Bu əsərlərin canı, batini, şirəsi və bir sözlə, daxili məzmunu Azərbaycana aiddir. Nizaminin böyüklüyü odur ki, öz fikir və düşüncələrini Azərbaycançılıq təfəkkürü ilə canlandıraraq onu bəşəriliyə yüksəltmişdir” [Nəcəfzadə 2019,78].

Prof.M.Yusifovun bu elmi qənaətinə onu da əlavə etmək lazımdır ki, “Xəmsə” də mütəfəkkir şairin doğma vətəninə sıx bağlılığını birbaşa bəyan edən misralar da az deyil. Bu barədə şairin əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərinin şərhinə həsr olunmuş altıncı fəsildə geniş bəhs ediləcəkdir. Ona görə də burada şairin öz vətəni qədim Azərbaycan torpağına böyük məhəbbətlə yanaşdığını, onun tarixini dərindən bildiyini sübut edən bir neçə misranı nümunə göstərməklə kifayətlənirik. “İsgəndərnamə” poeməsindən aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

Böyük Azərbaycan hökmdarından
Bir elçi gələrək dedi: Hökmüran,
Nə üçün ram etdin bütün dünyanı?
Sildin ruzigardan zülümü, tüğyanı?
Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman,
Ermənistan nədən çıxdı xatırdan?
Ermənistan oda ibadət edər,
Başqa padişaha itaət edər.

Göründüyü kimi, vətənpərvər şair doğma vətəninə “Böyük Azərbaycan” adlandırır və sonralar “Ermənistan” adlandırılan Qərbi Azərbaycan torpaqları olan “Ərmən torpağını” onun tərkib hissələrindən biri hesab edir, burada yaşayan əhalinin atəşpərəst olduğunu vurğulayır. Burada bir cəhəti də qeyd etmək vacibdir ki, Nizami Gəncəvinin dövründə indiki Ermənistanın adı elmi mənbələrdə “Ərməniyyə”, “Ərmən”, “Ərmən torpağı” adlanırdı və o da poemalarının üçündə (“Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “İsgəndərnamə”) həmin ölkənin adını belə də qeyd etmişdir. Təəssüf ki, tərcüməçilər yanlış olaraq “Ermənistan” kimi yazmışlar. Görkəmli dilçi alim Mirəli Seyidovun fikrinə görə “Ərmən” iki türk sözünün “ər” + “mən/mann”- birləşməsindən yaranıb, “kişi, igid adam” mənasındadır. Özlərini “hay” adlandıran, sonralar Aralıq dənizi sahillərindən “Ərmən torpağı”na fəhlə kimi işləməyə gəlmiş və burada məskunlaşmış indiki ermənilərin əcdadları ilə “ərmən” sözünün heç bir əlaqəsi yoxdur. Şairin

milli mənşəyinə kölgə salmaq istəyənlərə ən tutarlı cavablardan biri onun bütün əsərlərində qədim və qəhrəman türk xalqına məhəbbət və rəğbətənin parlaq boyalarla təqdim olunmasıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, nüfuzlu nizamişünas və görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərimizin demək olar ki, hamısı (nizamişünaslıq məktəbinin yaradıcılarından olan akademik Həmid Araslıdan “Nizami və türklük” mövzusunda akademik T.Kərimlinin rəhbərliyi ilə xüsusi elmi tədqiqat apararaq eyniadlı monoqrafiya çap etdirən gənc tədqiqatçı Xədicə İsgəndərovayadək) şairin öz türk soykökünə möhkəm bağlılığını sübut etmək üçün ən etibarlı mənbə kimi məhz onun öz əsərlərinə müraciət etmişlər. Məsələn, akademik H.Araslı “Gülşəhri və Gəncəli Nizami” məqaləsində vətənpərvər şairin “öz soyuna, türk xalqına” olan böyük sevgisinin səbəblərindən birini “bu xalqın zəngin folklorundan və ədəbi irsindən bacarıqla fadalanması” ilə əlaqələndirir, fikrini əsaslandırmaq üçün “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Qarı və Sultan Səncər dastanı”na müraciət edir, Nizaminin qarının dili ilə Sultan Səncərə dediyi bu sözlərini nümunə göstərir: “Türklərin dövləti ucaldığı zaman məmləkət ədalət ilə bəzənmişdi. Sən zülm bəslədiyindən türk deyilsən, qarətkar hindlisən”. [Yusifov 2012, 110]

Digər görkəmli nizamişünas prof.X.Yusifli şairin “İsgəndərnamə”də “Kitabi Dədə-Qorqud” ozanlarının izi ilə” gedərək Nüşabənin dili ilə “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” deməsini “Nizamidə açıq-aşkar bir oğuz-türk ruhunun ifadəsi” kimi dəyərləndirir; Nizaminin bir türk olaraq, “türk və türklük” sözlərini əsərlərində “ucalıq, gözəllik, qəhrəmanlıq, bənzərsizlik kimi mənələrdə” işlətdiyini vurğulayaraq, “Xosrov və Şirin” poeməsindən bu misraları misal göstərir: “Əhsən o türkə ki, yeddi xalqın ağasıdır. Balıqdan Ayacan hər nə var ona möhtacdır”. Ağıllı, təcirli Bərdə hökmdarı Nüşabə hər yandan meydan sulayan Zəngibar şahına, qəzəbilə dünyanı lərzəyə gətirən Daraya qalib gələn İsgəndərlə qarşılaşır.

Onun ölkəsində ədalət vardır; cəmiyyətdə qadınların rolu böyükdür. Ona görə ki, kişilər ancaq vətənin müdafiəsi məsələləri ilə məşğul olurlar. Burada qadınlar, o cümlədən Nüşabə vətənpərvərdir, vətəninə çox istəyir. Şairə görə İskəndərin Bərdənin gözəllikləri haqqında eşitdikləri öz təsdiqini tapır:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətəklərində bağlamış kövsər... [Nizami Gəncəvi 1982, 510]

İsgəndərin Nüşabə ilə görüşü tarixi əhəmiyyət daşıyır.; burada Nüşabənin ağıl və idrakı tərənnüm olunur. Elçi paltarında saraya gələn İsgəndəri Nüşabə tanıyır və ipək parçaya çəkilməmiş İsgəndər ona təqdim etməklə öz aqlını nümayiş etdirir. İskəndər tarixi bir şəxsiyyət kimi göstərilir. Burada da yenə şairin ideal hökmdar axtarırları davam edir.

Vətənpərvər şairin qürur hissilə tərənnüm etdiyi Bərdənin şairin yaşadığı zamandakı acınacaqlı vəziyyətindən kədərləndiyi, Ənhiraq (Kəpəz) dağının keçmiş əzəmətini itirdiyindən təəsüfləndiyi nəzərə çatdırılır. Vətənpərvər sənətkarın 1139- cu ildə Gəncədə baş verən zəlzələnin şəhərə və şairin həmvətənlərinə yetirdiyi fəlakətləri ürək ağrısı ilə qələmə aldığı diqqət önünə çəkilir.

Dahi şairin yaradıcılığının türk ədəbiyyatına təsiri məsələlərini dərinlən tədqiq edən görkəmli nizamişünas alim Nüşabə Araslı 1980-ci ildə işıq üzünə çıxan “Nizami və türk ədəbiyyatı” adlı dəyərli monoqrafiyasında o vaxta qədər Azərbaycan nizamişünaslarına bəlli olmayan çox qiymətli məlumat verərək yazır: “...türk ədəbiyyatşünası Əli Gəncəli müasir türk şairi M.N.Gürtüncanın “Leyli və Məcnun”un tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə Ayasofyada rast gəldiyi qədim Nizami Gəncəvi əsərlərinin bir əlyamasında belə bir beytə təsadüf etdiyini bildirir:

“Mənim ata-babam türk idi,
Ağıl və hikmətdə hər biri bir qurd kimi idi”.

Akademik T.Kərimli və onun rəhbərliyi ilə “Nizami və türklük” məsələsini daha dərinlən tədqiq etmiş X.İsgəndərova şairin türklüyə böyük sevgisinin səbəbini onun türk soyundan olması ilə yanaşı, XII

əsrə Azərbaycanca, o cümlədən “türk oğlu türk olan Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtı” Gəncədə, türklük ruhunun hakim olması, türklərin həmin dövrdə Cənubi Qafqazın mədəni, istimai və siyasi proseslərində mühüm rol” oynaması ilə əlaqələndirirlər. Elmi müddəalarını əsaslandırmaq üçün müəlliflər şairin yaradıcılığının “müdrilik zirvəsi” hesab olunan “İsgəndərnəmə»yə müraciət edir, həmin əsərdə türklüyə xüsusi rəğbət və məhəbbəti təsdiqləyən çoxsaylı faktları sadalayırırlar. Beləliklə, farsca yazıldığına baxmayaraq, “türk təfəkkürünün” məhsulu olan “Xəmsə”də azərbaycançılıq və türklük ideyalarının “qırmızı xətlə” keçməsi dahi Nizaminin “türk oğlu türk” olmasına və Səlcuq sultanlarının Azərbaycan Atabəylər dövlətində iqamətgahı olmuş qədim Gəncə şəhərində doğulmasına şübhə ilə yanaşanlara ən tutarlı cavabdır. Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək vacibdir ki, böyük humanist olan Nizaminin əsərlərində azərbaycançılıq və türkçülük ilə bərabər, ümumbəşəri dəyərlər və ideyalar da parlaq boyalarla əks olunmuşdur. Bu baxımdan özbək alimi akademik V.Zahidov çox haqlı olaraq “Xəmsə”ni “Azərbaycan möcüzəsi” və “bəşəriyyətin şah əsəri” adlandırmışdır.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin müsbət qəhrəmanlarının türk olduğunu müxtəlif vasitələrlə nəzərə çatdırmışdır. Şair Şirin kimi Leylinin də Ərəbistanda yaşayan türk qəbiləsinə mənsub olduğunu bildirir:

Torkan-e ərəb neşineşan nam,
Xoş başəd torktazi əndam. (“Leyli və Məcnun”)

Tərcüməsi: Adı türk olub Ərəbistanda yaşayan ərəb türkünün əndamı da yaxşı olar.

Ümumiyyətlə, türk həyatı, türk xalqına məxsus məişət tərzi, türk əhvali-ruhiyyəsi Nizami “Xəmsə”sinə daxil poemalarda açıq -aydın görünməkdədir. Nizami sənətinin dərin bəşəri əhəmiyyəti, yüksək ictimai dəyərli ilə yanaşı, şairin bir çox özünəməxsus sənət ecazlarını, əsərlərinin original poetic məziyyətlərini də onun vətənidən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil.

Nizaminin sevimli vətəni ilə ayrılmazlığı Azərbaycan nizamişünaslığında hərtərəfli araşdırılmışdır. Şairin təkcə mövzu və məzmun baxımından deyil, dil, üslub, quruluş və ifadə özəllikləri ilə də dogma zəminə bağlılığı, xalq yaradıcılığından təsirləndiyi ilk dəfə Azərbaycan nizamişünaslığında ətraflı tədqiqini tapmışdır.

Azərbaycan nizamişünaslığının bu yönündə apardığı həmin araşdırmalar dünya nizamişünaslığında dərin maraq oyatmış, bu sahədə aparılan tədqiqatları istiqamətləndirə bilmişdir. Bu gün bu qiymətli irs tədqiqatçıların istinad etdiyi mötəbər mənbə kimi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Nizami irsinə dair araşdırmaların heç də hamısı eyni səviyyədə deyildir. Məlumdur ki, şairin əsərlərini köçürən bir qism fars əsilli katiblər bəzən onun böyüklüyünü görüb, türklüyü rəğbətini həzm edə bilmədiklərindən ixtisarlar, təltif və ilhaq etmələr yolu ilə Nizaminin mənsub olduğu milli kökdən ayırmağa cəhd etsələr də, Nizami irsinin türk ruhunu ifadə etməsi onların mənfur niyyətinin baş tutmasına imkan verməmişdir. Lakin şübhələrə yol açmış və Azərbaycana, türklüyə qərəzli yanaşan tədqiqatçılara öz əsassız fərziyyələrinə dayaq nöqtəsi tapmaq üçün fürsət vermişdir.

Dünya nizamişünaslığında fundamental gücü ilə seçilən Azərbaycan nizamişünaslığı neqativ hallarla daim mübarizə aparmış, hələ XX əsrin ilk illərindən şairin milli mənsubiyyəti etibarilə türklüyünü, yaradıcılığında dogma vətənə bağlılığını, əsərlərində türklüyə böyük rəğbətlə yanaşmasını ortaya qoymuş, nizamiyə olan hücumların, onu milli zəmindən ayırma cəhdlərinin qarşısını almağa çalışmışlar.

Bunun nəticəsidir ki, dünya ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi Azərbaycan şairi kimi qəbul olunur, əsərlərindəki türk ruhu, türklüyə xüsusi rəğbət türk düşüncə tərzi nüfuzlu alimlər tərəfindən təsdiqlənir.

Lakin son dövrlər rastlaşdığımız hallar, bəzi Avropa və Amerika alimlərinin heç bir mötəbər mənbəyə istinad etmədən artıq elmi əsaslarla təkzib olunmuş saxta fərziyyələri yenidən elmi dövrüyyəyə çıxarma cəhdləri sübut edir ki, hələ bu sahədə görülməsi işlərimiz var.

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi dünya və ümumşərq mədəniyyəti incilərinə dərinləndən bələd olan, şərq mədəniyyət nəhənglərindən yaradıcı şəkildə faydalanaraq bu

ədəbiyyatı təkrarsız cığırlara yönəldərək övladı olduğu, böyüyüb başa çatdığı böyük Azərbaycan türk mühitinə biganə qalmamış, özünün orijinal, yeni istiqamətli poetik irsinin daha emosional, daha bədii-estetik zənginliklərə çatması üçün Azərbaycan türk fəlsəfi fikrindən, Ana dili folklor qaynaqlarından, ümumən türk xalq ədəbi mühitindən faydalanmış, əsərlərini türk və türkçülük ruhu istiqamətində zənginləşdirməyə xüsusi səy göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərli Zaman. Nizamişünaslıq: uğurlar, perspektivlər. Nizamişünaslıq. Elm və təhsil, 2011, №1, s. 57-69
2. Nəcəfzadə Əzizağa. Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 224 s.
3. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı: Yazıçı, 1982, 688 s.
4. Yusifov Mübariz. Nizamidə Azərbaycançılıq. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 180 s.

SUMMARY

Aygun İsmayılova

IDEAS OF AZERBAIJANISM AND TURKISM IN NIZAMI GANJAVI'S WORKS

Nizami is a thinker and poet of all times. He donated unique works to the treasury of world culture and entered the history of world literature as the author of “Khamisa”, which consists of five poems written in the form of prose. This article, entitled “Ideas of Azerbaijanism and Turkism” in the works of Nizami Ganjavi, explores the ideas of Azerbaijanism and Turkism. In all his works, he proudly spoke of his Turkishness and was always proud of it. While researching the poet's poems, the author proved his views with facts in accordance with the requirements of the subject.

Key words: Nizami Ganjavi, turkism, patriotism, azerbaijanism

РЕЗЮМЕ

Айгюн Исмаилова

ИДЕИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА И ТЮРКИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Низами - мыслитель и поэт всех времен. Он пожертвовал уникальные произведения в сокровищницу мировой культуры и вошел в историю мировой литературы как автор “Хамсы”, состоящей из пяти стихотворений, написанных в форме прозы. Эта статья, озаглавленная “Идеи азербайджанства и тюркизма” в творчестве Низами Гянджеви, исследует идеи азербайджанства и тюркизма. Во всех своих произведениях он с гордостью говорил о своей турецкости и всегда гордился этим. Исследуя стихи поэта, автор обосновал свои взгляды фактами в соответствии с требованиями тематики.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, тюркизм, патриотизм, азербайджанство

ELMAN SALAHOV

salahovelman@005gmail.com

AMEA Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

İRAN VƏ ERMƏNİ MƏNBƏLƏRİNİN NİZAMİ GƏNCƏVİNİ FARS ƏDƏBİYYATINA AİD ETMƏK İSTİQAMƏTİNDƏ UĞURSUZ CƏHDLƏRİ

17-ci əsrə qədər Nizaminin Gəncədə doğulduğuna, yaşadığına və burada vəfat etdiyinə (buna görə də ləqəbi Gəncəvi) heç kim şübhə etmirdi. Şairlərin tərcümeyi-hallarını özündə əks etdirən ən etibarlı mənbələrdə Gəncə, Nizaminin vətəni kimi göstərilirdi.

Hacı Lütf Əli Bekin (XVIII əsr) "Atəşkida" bioqrafik əsərindəki bir şərhdən sonra şübhələr yarandı və fikir ayrılıqları başladı. Xüsusilə Nizaminin Gəncədə deyil, Qum şəhərində doğulduğunun təsdiqlənməsinin əsası "İskəndərnamə" əlyazmalarından aşağıdakı beytə istinad edərək "Atəşkide" toplusundan götürülmüşdür:

Gəncə dənizində bir mirvari kimi itsəm də,

Amma mən Kuhistandanam ("Dağ ölkəsi") Qum şəhərindənəm,

Hacı Lütf Əli Bəyin "Atəşkida" əsərinin yeganə nüsxəsi bizim dövrə qədər gəlib çatmışdı. Nizaminin tərcümeyi-halının ilk dörd səhifəsi bu nüsxədən çıxarılmışdı və kitab birbaşa "Qum fərziyyəsi" ilə başlayır. Cırılmış səhifələrdə nələrin olduğu və Hacı Lütf Əli Bəyin "Qum fərziyyəsi" -ni necə şərh etdiyi məlum deyil.

Bəzi tədqiqatçılar "Atəşkida" da mövcud olan bu sətirləri belə şərh edirlər: burada Nizaminin Qum (Qum) şəhərinin yerləşdiyi Tehrandan 72 km cənubda İranda doğulduğu iddia edilir.

Şübhələr 20-ci əsrin birinci yarısında aradan qaldırıldı. Bu problemə akademik yanaşmadan sonra XX əsrdə bu məsələ ilə məşğul olan nüfuzlu şərqşünaslar, "İskəndərnamə"nin ən qədim əlyazmalarında bu sətirlərin olmadığını və "İskəndərnamə"nin sonrakı versiyalarına daxil edilməsinin saxtalaşdırma olduğunu sübut etdilər.

XX əsrin birinci yarısında, məşhur rus/sovet şərqşünası akademik E.E.Bertels bu sətirlərin digər əlyazmalarda, o cümlədən erkən versiyalarda olmadığını, yəni burada adı çəkilən ideoloji motivli şairin şəirlərindən birinə sonrakı dövrlərdə əlavə edilməsinin kobud saxtakarlıq olduğunu aşkar etdi. Bu kəşf azərbaycanlılar da daxil olmaqla digər sovet alimlərinin diqqətini çəkdi və onlar da bu kəşfləri tədqiqatları ilə təsdiqlədi və tamamladılar (məsələn, akademik Yu. N. Marr, akademik I. Yu. Kraçkovski, Nizami haqqında məqalənin müəllifi. Akademik A.E.Krımski, Azərbaycan alimləri Q.Araslı, C.Heyat, R. Əliyev və başqalarının "Brockhaus və Efronun Ensiklopedik Lüğəti").

Bu elmi həqiqətin aşkarlanmasından sonra əvvəllər Nizamini fars şairi hesab edənlər də daxil olmaqla, bütün tanınmış sovet şərqşünasları mövqelərini dəyişdilər, nəhayət və yekdilliklə Azərbaycanı böyük Nizaminin doğulduğu məkan kimi tanıdılar.

Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880-ci ildönümünü qeyd edir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ili "Nizami Gəncəvi İli" elan etdi.

Açar sözlər: ədəbiyyat, şərqşünas, əsər, şair, tədqiqat

Giriş

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, parlaq Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii düşüncəsi tarixində yeni bir səhifə açan bənzərsiz şəxsiyyətlərdən biridir. Azərbaycan xalqının mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş böyük ustadın parlaq irsi uzun əsrlər boyu bənzərsiz mədəni dəyərlər xəzinəsində layiqli yer tutmuşdur. 2021-ci il Azərbaycan şairi və

mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880-ci ildönümünü qeyd edir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ili "Nizami Gəncəvi İli" elan etdi.

Azərbaycan öz tarixinə, tarixi köklərinə çox ehtiyac duyurdu və 1940-1941-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan Dövlət Universitetinin indiki Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində "Azərbaycan tarixi" kafedrasının təşəbbüsü ilə Azərbaycan tarixinin tədqiqi ilə bağlı böyük bir layihə təqdim edildi (7 s. 27). Bu layihə mövcud İran və Erməni faktorlarını təkzib edərək Azərbaycan ərazisində tarixi qəhrəmanların və tarixi siyasi məkanların sürətlə azərbaycanlaşmasına kömək etdi. Xüsusilə 1938-ci ildə, 800 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq Nizami dahi Azərbaycan şairi elan edildi (8, s. 88-91).

İranlıların və ermənilərin Nizaminin Azərbaycan şairi olmasını inkar etmək cəhdləri

Ümumilikdə ermənilər və iranlılar, Nizaminin Azərbaycan şairi olmasını inkar etmək üçün üçün, əsasən, Nizami mövzusunda mütəxəssis olmayan, nizamişünas olmaqdan çox uzaq olan və bu mövzunu heç araşdırmamış, Nizamini fars ədəbiyyatına aid edirdilər. Onlar Nizaminin yaradıcılığı və etnik mənsubiyyəti ilə əlaqədar olaraq 30-cu illərdə nizamişünasların fikirlərindəki dəyişikliklərin səbəbini ("Bertelsin kəşfi") belə araşdırmaq istəmirdilər. İranlılar və ermənilər və çox həvəslə, Nizamini Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq istiqamətində cəhd edir və "Bertelsin kəşfi" haqqında heç vaxt danışmamağı üstün tuturdular.

Nizamini "İran" şairi kimi təqdim etmək cəhdlərini ümumiyyətlə gülünc edən "İran" və ya "persiya" kimi tanınan bir dövlətin hələ Nizami doğulmamışdan 500 il əvvəl - Müsəlman qoşunlarının Yazdegerd ordusu üzərində qələbəindən sonra süqut etməsidir. Nizami Gəncəvi təxminən 1140-1203-cü illərdə yaşamışdı. "İran" adı yalnız 1935 -ci ildə, Nizami Gəncəvinin ölümündən 700 il sonra, Şah Rza Pəhləvi tərəfindən "canlandırıldı". Nəinki Nizami Gəncəvinin dövründə, ümumiyyətlə 20 -ci əsrə qədər bu bölgə bir -birini əvəz edən türk (əksəriyyəti müasir mənada Azərbaycanlı) sülalələrinə mənsub idi. Onlardan sonuncusu Qacar sülaləsi 1925 -ci ildə devrildi. Eyni zamanda, türklər nəinki başqasının irsini mənimsəməyə çalışmadılar, həm də onun inkişafını təşviq etdilər. Xüsusilə böyük Fars şairi Firdovsi ən məşhur "Şahnamə" şeirini məhz türk sultanı Mahmud Qəznəvinin sifarişi ilə yazmışdır. O dövrdə fars dili "beynəlmiləl" ədəbiyyat dili idi, necə ki, ərəb elm, türk isə hərbi işlərin dili idi.

Nizaminin əsərlərində heç bir yerdə onun və ya atasının fars olduğu söylənilmir. Və Gəncə heç vaxt İran dövlətinin və ya Fars dövlətinin tərkibində olmamışdır. XI əsrdən bu günə qədər Gəncə varisləri müasir Azərbaycan olan müxtəlif türkdilli dövlətlərin bir hissəsi idi: XII əsrin ortalarından XIII əsrin ortalarına qədər - Gəncə Azərbaycan Atabəy dövlətinin ya da Eldəgizlərin (Türk Səlcuq İmperiyasının bir hissəsi idi) iqamətgahı idi. XIV —XV isə Qara Qoyunlu və Ağ Qoyunlu dövlətlərinin bir hissəsi və XV-XVI əsrlərdə Səfəvi dövlətinin tərkibində idi. Hamısı türkdilli dövlətlər idi və müasir Azərbaycan onların varisidir. Aralıq mərhələlərdə, müasir Azərbaycan kökənindən olmayan digər türkdilli dövlətlər Gəncədə hökm sürürdü. XIII-XIV əsrlərdə Monqol Tatarlar , XVI-XVII əsrlərdə İso Osmanlı İmperiyası (müasir Türkiyə) tərəfindən bura fəth edildi. Bundan əlavə, müxtəlif dövrlərdə həm də türk dilli olmayan dövlətlərin bir hissəsi Azərbaycan ərazisində mövcud idi: 7-ci əsrə qədər Alban dövləti (Ləzgi qolunun dillərində danışan), 7-10-cu əsrlərdə Ərəb Xilafətinin bir hissəsi . 10-11-ci əsrlərdə isə Gəncə Şəddadilərin (kürd əsilli sülalə) paytaxtı oldu. Hər halda Gəncənin İranla heç bir əlaqəsi yoxdur.

M.Şaginyan Gəncənin şairin doğma şəhəri olduğuna dair əlavə sübut olaraq, Azərbaycan şairinin Avropadakı yaradıcılığının ilk pərəstişkarlarından biri olan Hötenin aşağıdakı sözlərini misal gətirir: "Ümumiyyətlə, (Nizami) sakit bir peşə ilə məşğul olaraq, Səlcuqlər dövründə sakit bir həyat sürdü və doğulduğu (yaşadığı) Gəncə şəhərində dəfn edildi "[1 s. 50].

Nizami Gəncəvi niyə Fars dilində yazıb?

"Nizami" yaratdığı əsərlərin itməməsi üçün öz dövrünün ədəbi yazılı dilinin tələblərinə riayət etmək məcburiyyətində qaldı" [4 s. 93-100]. Kafarlı R.

Məhz Səlcuqlular dövründə fars dili Hindistandan Kiçik Asiyaya qədər geniş bir ərazinin əsas

ədəbi dilinə çevrildi. Səlcuqlar qəbilə aristokratiyasına qarşı çıxmırlar, milli kimliyin arxa planda qalır, XV əsrdə Temurilərin qətiyyəti, onlara ana dilini irəli sürmək imkanı vermir. Belə bir dəyişiklik üçün hələ heç bir şərt yox idi.

Ancaq güclü hökmdarlar bu dili qəbul etdikləri üçün əvvəlcə fars dili sanki yüksək təbəqə mənsubluğunun əlaməti olur; necə ki, fransız dili rus aristokratiya üçün məcburi idi.

Nizaminin dövründə müşahidə etdiyimiz fars yazısının ən geniş yayılması yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlə izah edilir. Ədəbi dillərin çoxdan qurulduğu və zəngin ədəbiyyat yaratdığı ölkələrdə fars dilinin təsiri olduqca nəzərə çarpır. Oradakı fars dili yerli dilləri sıxışdırma bilmədisə belə, lakin onun təsiri ədəbi təqlidlərdə, üslubi vasitələrdə, leksikada özünü göstərirdi.

Fars ədəbiyyatı, təkcə müasir İran ərazisində inkişaf etməmiş əksinə onlarla fərqli xalqın ərazisini ihatə etmişdi. Fars ədəbiyyatını yalnız indiki İran ərazisində yaşayan müəlliflərin adları ilə məhdudlaşdırmağa çalışsaq, böyük bir xəyata yol vermiş oluruq. Necə ki, Səlcuqi dövləti yalnız müasir İraq ərazisini özündə birləşdirdiyinə görə İran hesab edilə bilməz, eyni zamanda fars ədəbiyyatını bu ərazi ilə əlaqələndirmək, onu İran ədəbiyyatına çevirmək yanlışdır. Deyək ki, Səlcuqi dövrünə aid ədəbiyyata daha yaxından nəzər salsaq, onda regionların necə formalaşdığını görürük: Orta Asiya, Xorasan, Zaqafqaziya və s. ”[6 s. 16-17].

“Nizaminin yaşadığı və yazdığı Azərbaycan bölgəsində, onun dövründə fars dili əhəmiyyətli ədəbi fəaliyyət sahəsinə çevrildi. Fars dilində şeir ilk dəfə X -XI əsrlərdə Buxaradakı Samanilər və onların davamçıları (Türk imperiyası) Qəznəvilərin Şərqi İran və Əfqanıstanda mərkəzləşdiyi Şərqdə ortaya çıxdı. Qəznəvilər 1040-cı ildə Səlcuqlar tərəfindən məğlub edildikdə və öz gücünü qərbə, əsasən ərəbdilli İraqa qədər genişləndirdikdə, farsdilli şeir də qərbə doğru Səlcuq sultan sarayına qədər yayıldı. Çoxsaylı dillərin və ləhcələrin danışıldığı Azərbaycanda, orijinal dil Azərbaycan dilinin yerli ləhcəsi idi, lakin XI əsrdə türklərin Qərbə köçlərinin artması ilə türk dili geniş yayılmışdır. XII əsrdə Səlcuqlular bölgəyə nəzarəti genişləndirdikdə, bölgələrdəki valilər, faktiki olaraq muxtar yerli şahzadələr, fars yazısını təşviq etdilər. XII əsrin ortalarına qədər bir çox önəmli şairlər himayədarlıqdan istifadə etmiş və bundan zövq almış və ritorik mürəkkəbli metafora və texniki terminologiya və xristianlığın görüntüləri vasitəsi ilə fars dilindən fərqli bir "Azərbaycan" şeir tərzini inkişaf etdirmişlər ”[3]. prof. Oksford Universiteti, J.C. Meisami

10-cu əsrə qədər bütün Şərq ərəb dilində yazılmışdı, amma heç kim ərəbcə yazanların hamısını ərəb hesab etmir; Eyni şey, Monqol istilasından əvvəl, bütün Şərq fars dilində yazırdı - bu onların hamısının fars alımları və ya şairləri anlamına gəlmir. Eyni şey - XIV əsrdən sonra bütün Şərq türkcə yazdı - onların hamısı türk alimləri və ya şairlərinin olmasına dəlalət etmir.

Əgər bu versiyaya əsaslasaq, yanlış olaraq Xaqanini, Əbul-ül-Gəncəvini və Arif Ərdəbilini fars şairləri adlandırmış olarıq.

Akad. Bertels E.E. yazırdı: ““Qətrandan başlayaraq ərəbcə yazan bütün müəlliflərin müəyyən bir üslub ortaqlığı mövcuddur. Bu ortaqlıq o qədər böyükdür ki, mənə elə gəlir ki, XII əsrin Azərbaycan məktəbi haqqında danışmağa tam haqqımız var ”[2, s. 74].

İbn Sina elmi əsərlərini ərəb dilində yazdı, amma bundan heç kim onu ərəb hesab etmir.

Böyük Azərbaycan şairi Şəhriyar farsca yazdı və Ərdəbildə - İranda yaşadı, amma heç kim onu da fars hesab etmir.

Oljas Süleymanov, Çingiz Aytmatov, Çingiz Abdullaev, Rüstəm və Maqsud İbrahimbəyov və başqaları öz gözəl əsərlərini rus dilində yazdılar, lakin bu günə qədər heç kim onları slavyan hesab etmir; Puşkin və Lermontov fransız dilində yazdılar. Erməni Sayat Nova Azərbaycan dilində yazdı.

Orta əsr Avropasında Latın dili eyni şəkildə elm dili sayılırdı. Harada yaşamasından və kim olmasından asılı olmayaraq istər hüquqşünas, istər həkim olsun, əsərlərini Latın dilində yazırdı. Ancaq buna görə heç kim 17-ci əsrdə (Roma İmperatorluğunun süqutundan 1200 il sonra) Latın dilində "Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus" əsərini nəşr etdirən deyək ki, İngilis

William Harvey Romalı adlandırmır.

Nizami Gəncəvi Azərbaycan şairidir.

Nizami Gəncədə dünyaya gözlərini açdı, həyatını yaşadı, yazdı, vəfat etdi və doğulduğu çağdaş Azərbaycanın şəhərlərində Gəncədə dəfn edildi. XVIII əsrdə əsərlərindən birinə bir neçə sətir əlavə edən farslar, onun Gəncədən deyil, İrandan olduğunu elan etdilər, onun bir fars şairi olduğunu iddia etdilər. XX əsrdə bəzi nüfuzlu İngilis (Riyo) və Rus şərqşünasları (Bertels, Krımski, Kraçkovski və s.) öz tədqiqatları ilə bu spekuliyaların iç üzünü bu sətirlərin digər əlyazmalarda, o cümlədən əvvəlki versiyalarda olmaması ilə üzə çıxardılar. Bəs nəyə görə Nizaminin Azərbaycan şairi olması məsələsi uzun zama öz müsbət həllini tapa bilmədi?

Birincisi, o dövrdə Avropada siyasi səbəblərdən Sovet alimlərinin nailiyyətlərini tanımırdılar və yaymırdılar, əksinə xarici qüvvələr SSRİ -nin ən qədim mədəni irsə iddia edə bilməməsi məqsədi güdən məqsədli siyasət yürüdükdülər.

İkincisi, Qərbdə "Bertelsin kəşfi" haqqında ("Qum versiyası" ilə əlaqədar) heç kim məlumatlı deyildi. Bu kəşflə bağlı heç bir məqalə dərc olunmamışdı. Buna görə Nizami haqqında söhbət XIX əsr bilikləri səviyyəsində davam etdirdi.

SSRİ dağılandıqdan sonra İran və Ermənistan Nizamini Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq və azərbaycanlıları İranın mədəni irsini oğurlamaqda günahlandırmaq üçün bu zəiflikdən istifadə etməyə başladılar.

İnqilabdan əvvəlki Rusiyanın bütün nüfuzlu ensiklopediyalarında Nizami fars şairləri sırasında yer alırdı. "Nar" ensiklopedik lüğətində, Nizami, "Fars romantik şairi" olaraq təyin olunur. Sovet illərində də 1938 -ci ilə qədər Nizami birmənalı olaraq fars şairləri sırasında yer alırdı.

"Hələ 1826-cı ildə Kazanda professor F. Erdman Nizami haqqında bioqrafik məlumatlar dərc etmişdir. O, 1844-cü ildə yenidən Nizamiyə toxunur və rus oxucularına bir fars şairi olaraq Nizami haqqında nisbətən geniş məlumat verir. 1897-ci ildə nəşr olunan məşhur Brockhaus və Efron ensiklopedik lüğətinin 41-ci cildində şərq poeziyası üzrə mütəxəssis, orta əsr fars poeziyasının istedadlı tədqiqatçısı, Ukrayna SSR Elmlər Akademiyasının gələcək akademiki Aqafangel Efimoviç Krımskinin (1871-1942) "Nizami" məqaləsində deyilirdi: "Nizami - ən yaxşı romantik fars şairi; Qum əsilli, ancaq ömrünün çox hissəsini Gəncədə (indiki Yelizavetpol) yaşadığı üçün" Gəncəvi "ləqəbini daşıyır və orada da vəfat etdi ". A. Krımski bu məqaləni daha da genişləndirərək "Fars tarixi" ndə yenidən bu mözuya müraciət edir. (birinci nəşr 1900 -cü ildə, ikinci nəşr 1906 -cı ildə, üçüncü nəşr 1922 -ci ildə). Burada bir daha Nizaminin yaradıcılığını birmənalı şəkildə fars şairi kimi qiymətləndirir.

1924-1927-ci illərdə. Sovet İranisti N.Ya Marr Nizami haqqında bir fars şairi olaraq bir sıra məqalələr dərc edir. 1920-ci illərin əvvəllərində fars ədəbiyyatı üzrə tanınmış mütəxəssis şərqşünas, daha sonra SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Evgeniy Eduardoviç Bertels (1890-195?) Nizami yaradıcılığı barədə tədqiqat əsərləri ilə çıxış etməyə başladı. O, Nizaminin qeyd -şərtsiz bir fars şairi və mütəfəkkiri, orta əsr fars şeirinin klassiklərindən biri sayaraq bir sıra fundamental, əsərlər yazdı. 1928 -ci ildə onun Leninqradda "Fars ədəbiyyatı tarixinə dair essələr" adlı tədqiqatı nəşr olundu, burada xüsusilə aşağıdakı sətirlər var: "Psixoloji təhlil Nizaminin Farsın bütün digər şairlərindən fərqləndirən fərqli bir xüsusiyyətidir və bu onu Avropa ədəbiyyatına yaxınlaşdırır. " Bertelsin bu əsəri və Nizami ilə bağlı qeydləri 1935 -ci ildə Moskvada nəşr olunan "Vostok" məcmuəsinə daxil edildi və burada bütün dünyanın nizamişünasları kimi Nizaminin fars ədəbiyyatına aid olduğunu bir daha qeyd etdi. 1935-ci ildə E. Dunaevskinin yazdığı ön sözdə "Xosrov və Şirin" poeması ayrıca bir kitab olaraq nəşr olundu: "Fars klassikləri arasında Nizami romantik şeirin ən parlaq nümayəndəsidir, onun çoxlu təqlidçiləri və ardıcılıları vardı".

Beləliklə, 30 -cu illərin sonuna qədər SSRİ -də nəşr olunan hər hansı bir nəşrdə Nizami şeirinin fars ədəbiyyatından kənarında olduğuna dair tək bir işarə tapmaq mümkün deyil.

Ölkəmizdə Nizaminin azərbaycanlıya çevrilməsi prosesi Stalin zülmünün ən qaranlıq illərində

başladı. Böyük mütəfəkkir möcüzəvi şəkildə canlandırılısaydı, son əlli ildə onu azərbaycanlıya çevirmək üçün hansı nəhəng səylərin, hansı ardıcılıqla edildiyinə son dərəcə təəccüblənərdi. Bu hadisə, İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində edildi. Ölkə xalqlarının milli-vətənpərvərlik ruhunu yüksəltmək lazım idi, xüsusən də Stalin qanunsuzluğu və kütləvi repressiyalar bütün respublikalarda bu ruhu əhəmiyyətli dərəcədə pozdu. Bu səbəbdən xalqların vətənpərvərlik ruhunu yüksəltmək üçün tədbirlər görüldü. Bu məqsədə yönəlmiş digər tədbirlər arasında orta əsr gürcü ədəbiyyatının klassiki Şota Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsərinin 800 illik yubileyi geniş qeyd edildi. Bəzi azərbaycanlı yazıçı və ya şəxsiyyətlərin yubileyinin ümumittifaq miqyasında qeyd olunmasının zəruriliyi ilə bağlı sual yarandı. Axtardılar, axtardılar, uyğun dəyəri tapmadılar, axtarış uğursuz oldu. Nəhayət ki, axtarış 1941-ci ildə 800 illik yubileyi qeyd edildi və Nizaminin Azərbaycan şairi olması bir daha öz təsdiqini tapdı. Əsaslanması mümkün olan bir məqam var idi - böyük şair vaxtilə Gəncədə yaşamışdı.

Sual yarana bilər, necə ola bilər ki, tanınmış Moskva və Leningrad şərqşünaslıq məktəblərində tərtibə alan alimlərin bir qismi açıq bir yalanla razılaşıaraq Nizamini azərbaycanlaşdırmaq üçün vicdansız bir sövdələşmənin iştirakçıları oldular. Əsas səbəb cəza qorxusu idi: bu gün o vaxtkı cəza tədbirlərini və formalarını yaxşı bilirik. Unutmayaq ki, bunlar 1938-1939-cu illər idi, yəni, 1937-ci il kabusunun hələ itmədiyi, həbslərin və edamların hələ də davam etdiyi vaxt. Bu boğucu mühitdə, mərkəzin bəzi elm adamları öz vicdanları ilə müqavilə bağladılar. Nizami ilə bağlı əvvəlki dəyərləri araşdırmalarının səhv olduğunu bildirdilər və üstəlik həqiqətə qarşı günah işlətdiklərini etiraf etdilər və Nizaminin Azərbaycan ədəbiyyatına aid olduğunu sübut etməyə çalışdılar.

Bundan əvvəl Nizaminin orta əsr fars poeziyasının ən parlaq ulduzu olduğuna heç bir şərtsiz inanmayan A.E.Krımski, 1937-ci ildən sonra hakimiyyətin tələb etdiyi kimi yazmağa başladı. Şairin yubileyinin hazırlanması zamanı "Nizami və onun çağdaşları" monoqrafiyasında əvvəlki baxışını kəskin şəkildə yenidən nəzərdən keçirən Krımski, gözünü qırpmadan Nizamini azərbaycanlı, şeirini də Azərbaycan şeiri elan etdi.

Şübhəsiz ki, yubiley tədbirlərinin hazırlanması zamanı vəzifəsi Nizaminin azərbaycanlı olduğunu nəyin bahasına olursa - olsun sübut etmək olan Azərbaycan və Rusiya alimlərindən ibarət komissiyanın baş rəhbəri təyin edilməsi ona bu işdə kömək etdi. Bertels "əvvəlki araşdırmalarının artıq köhnəliyini" söylədi. 1938-1940-cı illərdə Bertels Nizami haqqında ardıcıl olaraq bir neçə məqalə yazdı və nəşr etdi. 1940 -ci ildə o, müharibə səbəbiylə çap edə bilmədiyi geniş bir monoqrafiyasını da tamamladı.

1938-ci ilin payızında Moskvada, Səməd Vurğunun redaktorluğu ilə, Azərbaycan şeir antologiyası rus dilində nəşr olundu, burada Nizaminin şeirlərindən bir neçə parça nəşr olundu.

Bənzər bir fikir İran müəllifləri tərəfindən də təkrarlanır: Və bütün bu saxtakarlıqları aşağıdakı üsullarla sübut etməyə çalışırdılar:

1) "Bertelsin kəşfindən" əvvəl 30 -cu illərdən əvvəl Nizaminin fars şairi olması barədə yazılmış mənbələrə istinad edirlər. Məsələn, Brockhouse ensiklopediyasında, Britannica və s .;

2) "Bertelsin kəşfi" ndən, demək olar ki, heç kimin xəbəri yox idi. Heç bir Qərb nəşrində bu kəşflə bağlı heç bir məqalə dərc edilməmişdir;

3) Bu mövzuda kifayət qədər səriştəsi olmayan alimlərə istinad edirlər, buna görə də Nizami ilə bağlı nizamişünaslar arasında fikir dəyişikliyinə səbəblərini izah edə bilmirdilər. Məsələn, tarixçi I.M. D'konov və başqaları;

4) Erməni və İran mənbələrinə istinad edirlər [8], [5];

5) Bütün mümkün üsullarla Bertelsin Kəşfini gizlədirlər, əgər bu mümkün deyilsə, kəşfin mahiyyətini təhrif edirlər və ya birtəhər arxa plana keçirirlər, baxmayaraq ki, bu kəşf bu işdə əsasdır;

"Əsərlərinin fars dilində yazılmasına baxmayaraq, Nizami tamamilə doğma Azərbaycanın şairi olaraq qalır və Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixinin azərbaycanlıların türkcə yazmağa başladığı andan deyil, "farsca" yazsalar belə Nizamidən, dğər yerli müəlliflər və əvvəlki ədəbi hadisələrdən başlamaq lazımdır "[8 s. 92].

"Qəti şəkildə dərk etməli və etiraf etməliyik: Nizami, əlbəttə ki, Azərbaycanın haqlı olaraq fəxr

edə biləcəyi doğma Azərbaycan şairidir" [7 s. 93].

30-cu illərdən əvvəl yazılmış digər mənbələrə gəlincə, onlar bu mövzuda nüfuzlu mənbələr əsaslanmırlar, "Bertelsin kəşfi" ni nəzərə almasaq. Onların əksəriyyəti "Bertelsin Kəşfi" ndən sonra, öz nöqtəyi- nəzərlərini dəyişmişlər və Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu yekdilliklə təsdiq etmişlər [10], [7].

Nəticə

Məqalə şərqşünaslıq sahəsində problemlə məsələlərdən birinə həsr edilmişdir. Beləliklə, 18-ci əsrdə dünya şöhrətli azərbaycanlı şair və filosof Nizami Gəncəvinin şeirlərindən birinə Nizaminin guya Azərbaycandan olmadığını, İranın Qum şəhərindən olduğunu söylədiyi şeirlər daxil edilmişdir. Bu məlumatlara əsaslanaraq 18-ci əsrdən etibarən bəzi dünya şərqşünasları İranı Nizaminin vətəni hesab etməyə başladılar.

Ancaq XX əsrin birinci yarısında. məşhur rus / sovet şərqşünası Akad. E.E.Bertels bu sətirlərin digər əlyazmalarda, o cümlədən erkən versiyalarda olmadığını, yəni burada adı çəkilən ideoloji motivli yazıçıların şairin şeirlərindən birinə sonrakı dövrlərdə yazılmasını kobud saxtakarlıq olduğunu aşkar etdi. Bu kəşf azərbaycanlılar da daxil olmaqla digər sovet alimlərinin diqqətini çəkdi və onlar da bu kəşfləri tədqiqatları ilə təsdiqlədi və tamamladılar (məsələn, akademik Yu. N. Marr, akademik I. Yu. Kraçkovski, Nizami haqqında məqalənin müəllifi. Akademik A.E.Krymsky, Azərbaycan alimləri Q.Araslı, C.Heyat, R. Əliyev və başqalarının "Brockhaus və Efronun Ensiklopedik Lüğəti").

Bu elmi həqiqətin aşkarlanmasından sonra, əvvəllər Nizami fars şairi hesab edənlər də daxil olmaqla, bütün tanınmış sovet şərqşünasları mövqelərini dəyişdilər, nəhayət və yekdilliklə Azərbaycan şairin doğulduğu məkan kimi tanıdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. Bakı: Elm, 1979, 204 səh.
2. Бабаев Г. Самед Вургун: Очерк творчества, М.: 1981, 272 с.
3. <https://president.az/articles/49904>
4. Бертельс Е.Э.: Гениальный азербайджанский поэт Низами. ~Газета «Правда». 03.02.1939 № 33
5. Бертельс Е.Э.: Избранные труды: Низами и Фузули. ~М. *Издательство Восточной литературы* 1962.
6. Бертельс Е.Э.: Подготовка к юбилею Низами. ~М., Газета «Литературная газета». 10.12.1939
7. İbrahimov, Tokarjevski, 1964, s. 27
8. Гулизаде М.: Низами Гянджеви. ~Б.: 1953 г.
9. Кафарлы Р.: Философия любви на древнем Востоке и Низами. ~С-Пр, 2001
10. Крымский А.Е.: Низами и его современники, ~Б.: Элм, 1981
11. Марр Ю.Н.: Антология азербайджанской поэзии. ~М.: 1939
12. Фадеев А.: Торжество разума и справедливости. За тридцать лет. ~М., «Советский писатель», 1959
13. Шнирельман В.А.: Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. ~М.: ИКЦ, «Академкнига», 2003 г. ISBN: 5-94628-118-6
14. <https://azertag.az/ar/xeber/arabic-828171>

SUMMARY

Elman Salahov

**IRANIAN AND ARMENIAN SOURCES UNSUCCESSFUL ATTEMPT TO
CONSIDER NİZAMİ GANJAVI IN PERSIAN LITERATURE**

The article is devoted to one of the problematic issues in the field of oriental studies. Thus, in the 18th century, one of the poems of the world-famous Azerbaijani poet and philosopher Nizami Ganjavi included poems in which Nizami said that he was not from Azerbaijan, but from the Iranian city of Gum. Based on this information, from the 18th century, some world orientalists began to consider Iran as Nizami's homeland.

But in the first half of the twentieth century, famous Russian / Soviet orientalist Acad. E.E. Bertels found that these lines did not exist in other manuscripts, including the early versions, that is, the fact that the ideologically motivated writers mentioned here were written in one of the poet's poems in later periods was a gross forgery. This discovery attracted the attention of other Soviet scientists, including Azerbaijanis, and they also confirmed and completed these discoveries with their research (for example, academician Yu. N. Marr, academician I. Yu. Krachkovsky, author of an article about Nizami. Academician AEKrymsky, Azerbaijani scientists G. .Arasli, J.Heyat, R. Aliyev and others "Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron").

After the discovery of this scientific truth, all well-known Soviet orientalists, including those who previously considered Nizami a Persian poet, changed their position, and finally unanimously recognized Azerbaijan as the birthplace of the poet.

Key words: poet, orientalist, researcher, poem, claim

РЕЗЮМЕ

Эльман Салахов

**НЕУДАЧНЫЕ УСИЛИЯ ИРАНСКИХ И АРМЯНСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПО
ПОДКЛЮЧЕНИЮ НИЗАМИ ГАНДЖАВИ К ПЕРСИДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Статья посвящена одному из проблемных вопросов в области востоковедения. Так, в 18 веке в одно из стихотворений всемирно известного азербайджанского поэта и философа Низами Гянджеви были включены стихи, в которых Низами говорил, что он не из Азербайджана, а из иранского города Гум. Исходя из этих сведений, с 18 века некоторые мировые востоковеды стали считать Иран родиной Низами.

Но в первой половине XX в. известный российский / советский востоковед акад. Э.Е.Бертельс обнаружил, что этих строк не было в других рукописях, включая ранние версии, то есть тот факт, что упомянутые здесь идеологически мотивированные писатели были написаны в одном из стихотворений поэта в более поздние периоды, был грубой подделкой. Это открытие привлекло внимание других советских ученых, в том числе азербайджанцев, и они также подтвердили и дополнили эти открытия своими исследованиями (например, академик Ю. Н. Марр, академик И. Ю. Крачковский, автор статьи о Низами. Академик Крымский, азербайджанские ученые Г. Араслы, Дж. Хейт, Р. Алиев и др. «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона»).

После открытия этой научной истины все известные советские востоковеды, в том числе и те, кто ранее считал Низами персидским поэтом, изменили свою позицию и, наконец, единогласно признали родиной поэта Азербайджан.

Ключевые слова: поэт, востоковед, исследователь, стихотворение, претензия

SOLMAZ HƏYATOVA

fatima-letish@mail.ru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA KAMİL İNSAN OBRAZI

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqi misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır.

Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslarının mərkəzində olmuşdur. Dünyada Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanınması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür.

Nizami Gəncəvi insanın kamilləşməsində əməyin rolunu xüsusi vurğulayır. Çünki əmək insanları mənəvi xəstəliklərə düşür olmaqdan xilas edir. O, insanın mənəviyyatının müstəqil olmasına və təkmilləşməsinə şərait yaradır. Buna görə də şair əsrlərinin hamısında əməyi, halal qazancı tərənnüm edir.

Nizami öz əsərlərində kamil insan şəxsiyyəti haqqında, şəxsiyyətin həyatdakı mövqeyi və rolundan danışanda həmişə romantik ifadə formasından istifadə etmişdir. Dünya ədəbiyyatında kamil insan şəxsiyyətini insanın yaradıcı qüvvəsinin gözəlliyini Nizami qədər məharətlə tərənnüm edib yüksəldən sənətkar çox azdır.

Açar sözlər: dahi, sənət, yaradıcılıq, şair, təlim, elm

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqi misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır.

Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslarının mərkəzində olmuşdur. Dünyada Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanınması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür.

Nizami yaradıcılığının mahiyyətinin insan problemi təşkil edir (10). İnsan təbiəti və varlığının, onun kosmosda mövcudiyətinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə irəli sürən Nizami, insanın birtərəfli öyrənilməsinə qarşı çıxaraq onun unikalığı və avtonomluğu ideyasını irəli sürmüş və antoloji dəlillərə əsaslanaraq insanı bir bütöv sistem daxilində tərənnüm etmişdir.

Şair islam dinində buyurulduğu kimi, elmin hamı üçün fərz yəni, icbari olduğunu bildirmişdir. Çünki ibadətlər əməllərə, əməllər isə elmi biliklərə bağlıdır. Elmsiz insan ibadət və xeyirxahlıqdan da məhrum ola bilər. Dinin ən böyük düşməni cəhalətdir. Cəhalətə qarşı mübarizə silahı isə elmdir. Nizami təlimin böyük təsir gücünə malik olduğunu bildirir. Şair hər bir istedadsız şəxsin təlim nəticəsində yüksək bilik əldə edə bildiyini, əksinə, təlim almayan qabiliyyətli, iti zehni insanın isə zehninin kütləşdiyini qeyd edir.

Nizamiyə görə, hər bir şəxs daima təlim almalıdır. Təlim ağıl zənginləşdirməklə yanaşı, insanı tərbiyələndirir. Təlim görmüş adam əxlaqca da paklaşır. Bu fikir Nizaminin başqa poemalarında da özünü göstərir. O, nəcib əxlaqlı qəhrəmanlarını, eyni zamanda elmi, bilikli bir şəxs kimi təsvir edir. Məsələn, Fərhad həm əxlaqlı, ağıllı, sədaqətli, mehriban, həm də təhsil görmüş, elmi bir şəxsdir. Nizami onun kamil bir insan olmasını Şapurun dili belə təsvir etmişdir.

Dedi: «Fərhad adlı bir cavan vardır,
Usta mühəndisdir, bir sənətkardır.

Nədənsə elmindən xariqə saçar,
Məcəsti, İqlibis sirrini açar» (11)

Şairini poemalarında uşaqlara dərs deyən, tərbiyə verən, gənclərin yetişməsi işi ilə məşğul olan adamlar – ziyalılar elmlərə dərinlikdən yiyələnən o zamankı elmlərdən başı çıxan bir müəllim – alimlər kimi verilmişdir. “Leyli və Məcnun” əsərində də Qeysin atası öz oğlunu təlim almaq üçün “bir alimə tapşır”. İskəndərin müəllimi Niqumaş da bilikli bir alimdir. Bəhrəmin müəllimi isə astronomiya elmi ilə yanaşı, riyaziyyat, həndəsə elmi ilə də məşğuldur. O, şagirdlərinə ərəb, fars, yunan dillərini təlim edir:

Bəhrəm öyrənmişdi ərəb, fars, yunan
Dinini məktəbdə öz ustadından.
Dərin – dərin fikir nə qədər ki, var.
Könlünü onlardan etdi xəbərdar (12)

Göründüyü kimi, Nizaminin təsvir etdiyi müəllim surətləri həm də alim və filosoflardır. Bu da şairin müəllimə yüksək qiymət verməsi və ona verdiyi böyük təbiətdən irəli gəlir. “İskəndərnamə” poemasında qədim yunan filosofu Aristoteli (Ərəstunu) müəllim kimi təsvir etməsi buna bir nümunədir. Ərəstun dərs dediyi şagirdlərinə müxtəlif elmlərlə yanaşı, kimya elminin sirlərini açır. Nizami müəllimdən şagirdlərə bir psixoloq kimi diqqətlə yanaşmağı tələb edir. Onun şagirdlərinə bilik çatdırma metodikası olmalıdır. Qeys və yoldaşlarına müəllimləri gecə-gündüz əmək sərf edir. İskəndərin müəllimi də onun təliminə diqqətlə yanaşır.

Nizami Gəncəviyə görə İskəndər, Məcnun kimi kamil insanlar yaradanın əxlaqı ilə əxlaqlaşan, insanlara nümunə kimi göstərilən, hər iki aləmi Allah üçün yaşayanlardır.

Bu baxımdan Nizami Gəncəviyə görə, peyğəmbərlərin kamil insanlar kimi məqamları daha ucadır. Əslində Nizaminin kamil insan obrazı əsərlərində Məhəmməd peyğəmbər (ə.s.) obrazı olmuşdur (13). Şair bu obrazı qismən bədii formada İskəndərində canlandırmışdır.

Əsərdə bədii İskəndər obrazı müsəlmanlaşdırılmışdır (14). Çünki tarixi şəxsiyyət kimi tanınan İskəndər böyük hökmdar olsa da, peyğəmbər deyildir. Lakin İslam peyğəmbəri Məhəmməd peyğəmbər (ə.s.) həqiqətən bütün dünyaya göndərilmiş həm böyük peyğəmbər, həm də özünün qurduğu Mədinə dövlətinin ədalətli bir hökmdarı idi.

Əsərdə İskəndər insanları haqq dininə dəvət edir. Çünki dinə qayıdış insanın özünə, fitrətinə qayıdış deməkdir. Fitrətinə dönmək özünün ilkin yaradılışına və təbii varlığına dönməkdir.

Bu ideya Nizami yaradıcılığında olan humanizmin təməlinə dayanır (15). Bundan başqa, İskəndər obrazı artıq xalq yaradıcılığında formalaşmış bir obraz idi ki, şair bu obrazdan öz əsərində məharətlə istifadə etmişdir (16) Bunun təsdiqi kimi, müstəqil şəkildə xalq yaradıcılığında bu günə qədər davam edən İskəndər obrazının varlığını göstərmək olar (17).

Nizami Gəncəvi insanın kamilləşməsində əməyin rolunu xüsusi vurğulayır. Çünki əmək insanları mənəvi xəstəliklərə düşür olmaqdan xilas edir. O, insanın mənəviyyatının müstəqil olmasına və təkmilləşməsinə şərait yaradır. Buna görə də, şair əsərlərinin hamısında əməyi, halal qazancı tərənnüm edir.

Nizami öz əsərlərində kamil insan şəxsiyyəti haqqında, şəxsiyyətin həyatdakı mövqeyi və rolu danışanda həmişə romantik ifadə formasından istifadə etmişdir. Dünya ədəbiyyatında kamil insan şəxsiyyətini insanın yaradıcı qüvvəsinin gözəlliyini, Nizami qədər məharətlə tərənnüm edib yüksəldən sənətkar çox azdır.

Hər halda sən çalış, həyat əməkdir
Cənnət kahlığı nəyə gərəkdir (18).

Nizaminin müəllim qarşısına qoyduğu şərtlərdən biri də təlim zamanı başqa işlərdən biri də təlim

zamanı şagirdlərin başqa işlərdən tamamilə azad olması qayğısına, qalmasıdır. Yalnız belə olduqda təlim əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Nizaminin “İskəndərnamə”, “Leyli və Məcnun” əsərlərindəki məktəblərin təsvirində aydın göstərilir.

Təsvir olunan hər iki məktəbdə müxtəlif elmlər təlim edilir. Lakin bu məktəblərdə müəllimin tələbkarlığı və diqqəti fərqlidir. Aydın olur ki, Qeyslə Leylinin oxuduqları məktəbdə müəllimin diqqəti bir qədər zəifdir. Belə ki, uşaqların əksəriyyəti fikirlərini dərəcə yönəltmələri halda, Qeys ilə Leyli dərəcə fəallıq göstərmir, xəyala dalır, fikirləri dərəcədən kənara yayır. Yoldaşları “elm alıb, dərəcə oxuyur, lüğətdən sözlər axtarır, seçdikləri nümunələrdən isim, sifət axtarıb tapır, hesab öyrənir və s.” Qeys ilə Leyli isə “eşq adlı elmi duyur:”

Yoldaşlar elm alıb, dərəcə oxuyanda
Onlar da eşq adlı elmi duyurdu.
Yoldaşlar lüğətdən söz axtarırdı,
Onların başqa bir lüğəti vardır.
Yoldaşlar deyirdi addan, sifətdən,
Onlar da eşqdən söhbət açırdı,
Hesab öyrəndikcə hər oğlan, hər qız
Onlar özlərini sayırdı yalnız (19).

Bundan fərqli olaraq, “İskəndərnamə” poemasında Ərəstun dərəcə dediği şagirdlərinə diqqətli və tələbkardır. Arsimeids çinli kəməz vurulur. Bunun üçün də o dərəcə gəlmir, elmdən uzaqlaşır. Müəllim ən istedadlı şagirdini dərəcədən, elmdən soyuduğunu bilir və narahat olur. Çünki o, Arsimeids dərəcə olmazsa, fikrini toplaya bilməzdi. Ərəstun şagirdini elmdən uzaqlaşdıran səbəbləri aydınlaşdırır və elmin əhəmiyyətini ona anlatmağa çalışır:

Ustad bir gün sordu Arismedsdən:
“Nə olub, bizləri unutmusan sən? (20)
Nə işdir de səni dərəcədən qoyan,
Elmsiz yaşaya bilmi insan!”

Nizamiyə görə, müəllimin simasında elmlə, biliklə bərabər, əxlaqi sifətlər vəhdət təşkil etməli, üzvü surətdə birləşməlidir.

“Leyli və Məcnun” əhvalatı sonsuz və dərin bir kədərlə dolu olduğu üçün Nizami onun ağırlığından danışır. Sənətin məqsəd və mənasına dair fikirlərini izah edir. İnsanın həyatını ağırlaşdıracaq, məyusluq və ümitsizlik doğuracaq kədər və göz yaşını ifadəsinə qarşı çıxır: o insanı ruhən ucaldan, daxilən daha əmin və möhkəm edən şadlığın ifadəsinin sənət üçün daha üstün hesab edir.

Bu misralar Nizaminin saraydan uzaqda yaşamasını bu aləm və həyatdan ayrılaraq bədbinliyə qapılıb, dərvişinə gün keçirməsi kimi qələmə verənlərə ən yaxşı cavabdır. Əksinə, Nizami həyat və yaşayışı o qədər dərindən anlamışdır ki, saraya yaxınlaşaraq öz dolğun, sadə həyatını oranın fitnə, fəsad, haqsızlıq, çəkişmə və didişmələr zəhəri ilə acılamaq istəməmişdir... Beləliklə, o, insanı bədbin eləyən, onda ruh düşkünlüyü oyadan sənətin əleyhinədir.

Nizami Gəncəvinin bütün əsərlərində olduğu kimi kamil insan şəxsiyyətini, psixoloji aləmini təbii boyalarla təsvirdən, təbiətin parlaq və işıqlı fikirlərlə izahından, həyatın və varlığın mahiyyəti məsələsinə, canlı və cansız aləmin nə səbəbə yaranması məsələsinə keçdikdə də maraqlı fikirlər irəli atır. Lakin bəzən o fikir atının cilovunu çəkir ki, bunun da səbəbi məlumdur. Orta əsrlərdə feodal-klerikal zülmü, təbiət elmlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi, şüurlarda dini əhkamların hökm sürməsi şairə təsirsiz qala bilməzdi. Buna görə də Nizami dini əhkamları rədd edən fikirlərə toxunduqda özünü

saxlayıb deyir:

Nizami! Uzaqlaş bu fikirlərdən,
Düşmə bu dünyanın tələsinə sən!

Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində olduğu kimi, “Leyli və Məcnun”da da zülm və zülmkarlıq əleyhinə çıxır. O kamil insanı təhqir edən və alçaldan hər şeyin düşmənidir. O insanı mərd, azad, qəhrəman və qorxmaz olmağa, zülmə və zülmkara qarşı mübarizə etməyə çağırır. Kamil, ağıllı insan heç bir kəsin qarşısında alçalmamalıdır. Başını dik tutaraq ömrünü iftixarla başa vurmaldır. Həyat yolunun sonu olmadığı kimi, həyatda ədəbi yaşayan da olmayacaqdır. Həyata qədəm qoyanlar üçün bir gün yox olmaq da vardır. Belə isə alçalaraq, həp və nadanın təhqirinə dözərək yaşamağın mənası varmı!?

Zülm etmək alçaqlıq isə zülmə dözmək də rəzalətdir.

Aydın görünür ki, Nizami təfəkkürlə ruhun (məənəviyyatın, hislərin) vəhdətindən danışır. Onun üçün ifadənin möhkəmliyi ilə əqlin itiliyi bir-birini tamamlayır və bu mənada birinin digərindən ayrı mövcudluğu mümkün deyil. Bunların vəhdətinə isə müəllimin insani keyfiyyətləri ilə yüksək biliyi bir-birini tamamladıqda nail olmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Азаде Р.Низами Ганджави. Баки: Elm, 1941, s.47
2. Гəncəви N. “Xosrov və Şirin”. 1981, s.26
3. Rüstəmov Y. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2000, s.97
4. Rüstəmov. Y Fəlsəfə fənninin əsasları. Bakı: 2007, s.84
5. Gəncəvi N. “İskəndərnamə”, Filoloji tərcümə. Bakı: Elm, 1983, s.15-16
6. Rəfili M. Nizamiyə qədər Azərbaycan kulturası. Nizami II kitab, Bakı: Azərnəşr, 1940, s.27
7. Gəncəvi N. Yeddi gözəl, Bakı: Azərnəşr, 1940, s.27
8. Gəncəvi N. “Leyli və Məcnun”. Bakı: Azərb.SSR, EA nəşriyyatı, 1959, s.60
9. Gəncəvi N. “İskəndərnamə”(İqbalnamə) Azərb.SSR.EA nəşriyyatı, 1967, s.56
10. Азаде Р. Низами Гянджави. Баки, ЕЛМ, 1981, с.26
11. Gəncəvi N. “Xosrov və Şirin”, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s.146
12. Gəncəvi N. “Yeddi gözəl”. Bakı: Azərnəşr, 1941, s.47
13. Rüstəmov Y. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2000, s.97
14. Sultanlı Ə. “İskəndərnamə” və Qərbi Avropa ədəbiyyatı. Nizami Gəncəvi. Məqalələr məcmuəsi. Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı: 1947, s.84
15. Rüstəmov Y. Fəlsəfə fənninin əsasları. Bakı: 2007, s.84
16. Gəncəvi N. “İskəndərnamə”. Filoloji tərcümə. Bakı: Elm, 1983, s.15-16
17. Rəfili M. Nizamiyə qədər Azərbaycan kulturası. Nizami, II kitab, Bakı: Azərnəşr, 1940, s.27
18. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: Azərnəşr, 1940, s.27
19. Gəncəvi N. “Leyli və Məcnun”. Bakı: Azər CCR EA nəşriyyatı, 1959, s.60.
20. Gəncəvi N. “İskəndərnamə” (İqbalnamə), Bakı: Azər SSR EA nəşriyyatı, 1967, s.56

SUMMARY

Solmaz Hayatova

**THE PERFECT MAN IN THE WORK
OF NIZAMI GANJAVI**

The greatest representative of world literature, the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, opened a new page in the poetry of the East. The work of Nizami Ganjavi is an integral part and occupies a worthy place in the world literature of the East. The poetry of Nizami Ganjavi has always been at the center of world oriental studies. A huge amount of work has been done to study and research Nizami Ganjavi's creativity all over the world.

In world literature, there are very few poets, thinkers like Nizami Ganjavi, who raised a person to perfection.

Key words: genius, art, creativity, poet

РЕЗЮМЕ

Солмаз Хаятова

**СОВЕРШЕННЫЙ ЧЕЛОВЕК В ТВОРЧЕСТВЕ
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ**

Величайший представитель мировой литературы великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви открыл новую страницу в поэзии Востока. Творчество Низами Гянджеви является неотъемлемой частью и занимает достойное место в мировой литературе Востока. Поэзия Низами Гянджеви всегда была в центре мирового востоковедения. Прделана огромная работа по изучению и исследованию творчества Низами Гянджеви во всем мире.

В мировой литературе очень мало найдётся поэтов мыслителей как Низами Гянджеви, который возвысил человека до совершенства.

Ключевые слова: гений, искусство, творчество, поэт

AYNA BABAZADƏ

babazade-ayna@mail.ru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN MƏHƏBBƏT FƏLSƏFƏSİ

Təqdim edilən məqalədə Azərbaycanın dahi mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına bir daha nəzər yetirilmiş, onun məhəbbət fəlsəfəsi araşdırılmışdır. Nizami dünyagörüşündə məhəbbət fəlsəfəsinə dair zamanla müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Nizami məhəbbətə iki insan arasında olan bağlantı, ulvi hissələr kimi yanaşmışdı. Onun məhəbbət mövzulu şeirlərində tərənnüm etdiyi gözəl real gözəldi. Şair hər şeyin əsasında əzəli məhəbbətin dayandığını söyləyir. Məhəbbətin insanın xarakterini, onun mənəvi aləmini dəyişdirə biləcək qüvvəyə malik çox güclü bir hiss olduğunu bildirir. Bir çox əsərlərində ailə-məhəbbət mövzusunda toxunmuşdu. Ancaq məhəbbət mövzusunda daha çox “Xosrov və Şirin” (1180-1181) və “Leyli və Məcnun” (1188) poemalarında bəhs etmişdir. Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə məhəbbəti fəlsəfi mənada “Xosrov və Şirin” poemasında şərh etmişdi. Əsərdə şairin məhəbbət fəlsəfəsinə dair maraqlı və zəruri fikirlərlə tanış oluruq. Poemanın baş qəhrəmanı Xosrov Pərviz tarixi şəxsiyyət olsa da, şair daha çox məhəbbətin insana təsir edə biləcək qüdrətini tərənnüm etmişdir. Qadına xas ən gözəl xüsusiyyətləri özündə cəmləyən Şirin vasitəsilə şair Yaxın Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə müsbət qadın surəti yaratmışdır. Nizaminin məhəbbətdən bəhs edən digər poeması “Leyli və Məcnun” olmuşdur. Zamanənin qaydalarına tabe olmadığı üçün əsərin baş qəhrəmanları Leyli və Məcnun faciəli eşq yaşamışdır.

Ailə bağlarının güclü olmasında şair məhəbbəti və sadıqlığı əsas şərt hesab etmişdi. Şair o dönmə üçün islam şərqində geniş yayılan çoxarvadlıq məsələsinə toxunmuş və bu qaydaya qarşı mənfi münasibətdə olduğunu bildirmişdi. Nizami müasir dövrlə səsləşən bir çox mövzulara müraciət etmişdir və məhz buna görə də şairin yaradıcılığı hər zaman aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdi.

***Açar sözlər:** eşq, məhəbbət fəlsəfəsi, real gözəl, eşqdə sadıqlıq*

Giriş

Nizamiyə qədər Şərqdə məhəbbətin mənasını aydınlaşdırmağa çalışmışdılar. Hər kəs bu mövzuya fərqli prizmadan yanaşmış, müxtəlif fikirlər aşılamişdır. Məhəbbətin mahiyyətinə rəsmlərdə, mahnılarda, musiqilərdə, əfsanələrdə fəlsəfi mənə verməyə çalışmışdılar. İndinin özündə də məhəbbət hissini aydınlaşdırmağın çətinliyi, hətta onun qapalı bir hiss olduğu söylənilir. Bu hissi hərtərəfli öyrənmək, istər praktik, istərsə də, təcrübə tərəfdən əsaslandırmaq hər zaman qarşıda duran vacib məsələ kimi dayanmış və dayanmaqdadır.

Nizami məhəbbətin iki insan arasında ruhən qeyri-adi bir bağlantı olduğunu bildirmişdi. Ümumiyyətlə, məhəbbət fəlsəfəsi Nizami humanizminin tərkib hissəsi olmuş və yaradıcılığında eşqdən bir neçə mənada söz açmışdır. Nizami görə eşq öncəliklə kainatdakı heyrətamiz ahəng, təbiət hadisələrinin bağlılığı, maddi varlıqların bir-birinə təsiridir ki, bu bağlılıq, təsir nəticəsində də əzəmətli bir nizam, intizam yaranmışdır. Şairin öz sözləri ilə desək:

Hər şey kainatda cəzbə bağlıdır,
Filosoflar bunu eşq adlandırır - (Məmməd C. 1982, 135).

İnsan idrakı, ağılı da bunu dərk edərək təsdiq edir:

İdrakı dinləsək, söyləyir o da
Hər şey eşq üstündə durur dünyada (N.Gəncəvi 2004 (2), 77).

Nizami yanaşmasında eşqin ikinci mənası onun insanlar arasında səadət bağlılığı, mehribanlıq yaradan, onları bir-birinə bağlayan, sevdiren mənəvi qüvvə olmasıdır. Nizamiyə görə “Kainat eşq

üstündə qərar tutduğu kimi” cəmiyyət də, bəşəri münasibətlər də məhəbbət üstündə qərar tuta bilər. Şairin məhəbbət fəlsəfəsi onun əxlaqi görüşlərinin əsas məzmununu təşkil edir. O, məhəbbəti sağlam şüurun, təmiz mənəviyyatın məhsulu kimi qiymətləndirir.

Nizaminin məhəbbət fəlsəfəsində eşq həm də ailəni möhkəmləndirən, ər-arvad arasında mütəqabil hörmət, məhəbbət yaradan, insanı əxlaq düşkünlüyündən, ötəri hisslərdən qurtaran yüksək şüurluluq əlaməti kimi dəyərləndirilir. Şair şəriətdə olan çoxarvadlılıq əleyhinə çıxaraq, “həqiqi məhəbbət bir məhəbbətdir”, - deyir (Məmməd C. 1982, 139).

“Xosrov və Şirin” poemasında məhəbbət fəlsəfəsi.

Nizaminin demək olar ki, qələmə aldığı bütün əsərlərdə məhəbbət-aile məsələlərinə toxunulmuşdur. Ancaq “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” poemaları bilavasitə bu mövzuya həsr edilmişdir.

“Xosrov və Şirin” poemasında da şair eşqə böyük dəyər vermişdi.

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin? (N.Gəncəvi 2004 (2), 78).

-deməklə şair məhəbbətin dərin bədii-fəlsəfi mahiyyətini açıqlamışdır.

“Leyli və Məcnun” poeması ilə müqayisədə burada mühit bir qədər fərqli idi. Əsərin baş qəhrəmanları (Xosrov və Şirin) gözəl təhsil, təlim-tərbiyə görmüş fərqli dünyalar, fərqli adət-ənənələr mühitində böyümüş gənclər idi.

Poemada Xosrov və Şirin, Fərhad və Şirin xətlərində sevgi motivlərini görürük. Fərhad Şirinə saf sevgi bəsləyir, Məcnun Leylini sevdiyi qədər sevirdi. Bu Allahdan, Yaradandan gələn sevgi idi. Fərhadın Məcnuna çevrilməməsində əsas səbəblərdən biri Şirinlə gecikmiş görüş idi. Qarşılaşdıqları vaxt Şirin artıq Leyli olmaq şansını əldən vermişdi, çünki o, artıq öz ürəyini Xosrova vermişdi. Fərhad Məcnundan fərqli olaraq öz sevgisini ürəyində saxlayırdı. Hər vəchlə Xosrovun Şirinə layiq olmadığını göstərməyə cəhd edirdi.

Nizami bir qadının sevgisi uğrunda apardığı mübarizəni alqışlayır və bu səbəbdən Xosrov üçün İrana görüşə gedən Şirinə haqq qazandırır. Şirin iffəti ilə dünya şahının heyranlığını qazanır. Xosrov taxt-tac, eləcə də digər baxımdan Şirindən üstün olsa da, müəllif Şirini həmişə daha öndə göstərmişdir.

Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında hər iki tərəfin-həm qızın, həm də oğlanın bir-birini görmədən aşiq olmasını, şəxsi xeyallar qurmasını əks etdirmişdir. Xosrov üzünü görmədiyi Şirin haqqında məlumatı dostu Şapurdan eşidəndə sakitliyini itirir, dəlicəsinə aşiq olur. Şapurun Xosrov üçün yaratdığı portretə Şirinin gəzinti zamanı saatlarla ona baxdığı təsvir olunurdu.

Əsər boyu şair Şirinin hisslərini böyük qiymətləndirir və onu güclü şəxsiyyət, doğruluq, sadıqlıq ruhunda təqdim edir. Şirini qayğıkeş qadın kimi göstərməklə yanaşı, bu obrazı bütün yaradıcılığı boyu hörmətlə anmışdır. Həmçinin, İran şahına qarşı silaha sarılmış Şirinin timsalında qədim türk xalqının məğlubedilməz olduğunu bildirir.

“Leyli və Məcnun” poemasında məhəbbət fəlsəfəsi.

Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması ancaq nakam bir eşq macərəsinin nəzmə çəkilməsi deyil, bəlkə daha çox bu mövzudan istifadə edərək dünya və insan haqqında yaradılmış bədii-fəlsəfi bir əsərdir. Poemada iki sevən gəncin yollarının məktəbdə birləşdiyi qeyd olunur. Onlar sevgilərini gizli saxlaya bilməyib, dövrün yazılmamış qanunlarını pozurlar. Əsərdə sonralar “Məcnun” adlanan Qeys açıqqəlblı, insansevər və digər müsbət insani keyfiyyətlərə malik olan obraz kimi təqdim olunur. Sevgisinə dair böyük ümidlərlə yaşayan Qeys insanlar tərəfindən dəstəklənmək əvəzinə nifrət dolu baxışlarla qarşılanır və dəli, divanə mənasını ifadə edən Məcnun adlandırılır. Məcnunun cəmiyyəti onun müasirləri üçün gətirdiyi məşəli bilmədən söndürür, qaranlıqda qalmağa üstünlük verir. Müqəddəs ocaqları, eləcə də Kəbəni ziyarət zamanı bəslənən ümidlər boşa çıxır, Məcnun tutduğu yoldan geri çəkilmir. Nizami bu eşqi “ürəkdə bəslənən ətir şüşəsi”nə bənzətmişdir. Məcnunun Leyliyə olan sevgisini “məcazi eşq”, “Allaha qovuşduran eşq” kimi təqdim edənlər də olmuşdur, ancaq poema ilə tanış olarkən bu yanaşmanın yanlış olduğunu görürük.

Aydınlıq gecədə sənənlə qoşa
Duraydıq gülşəndə verib baş-başa.

Səninlə yanaşı əyləşəydim mən,
Qədəh qaldıraydıq qədəh üstündən (N.Gəncəvi 2004 (1), 122).

-şeyr parçasından da məlum olur ki, Məcnunun sevgisi real gözələ olan məhəbbətdir və şair məhəbbətin ilahiləşdirməsinə qarşı çıxmışdır.

Mövzusu qədim bir ərəb əfsanəsindən götürülən və sevgi motivləri üzərində qurulan bu poemada müəllif mifoloji fikirlər və əfsanələr prizmasından keçərək Məcnunun əsl obrazını yaratmışdı. Təsadüfi deyil ki, “Leyli və Məcnun” Şərqdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və o dövrün hörmətli söz sənətkarları belə Nizamidən yuxarı qalxa bilməmişdilər.

Nizamiyə qədər olan bir çox filosofların, eləcə də söz sahibi olan natiqlərin fikirlərində qadın həmişə qaranlıqda qalan və bədbəxtlik gətirən bir varlıq kimi qeyd olunmuşdu. Leylinin doğulub və böyüdüüyü cəmiyyət hələ qadın azadlığına hazır deyildi. Halbuki aşiqin nəzərində “təbiət bütün canlıları zəncirsiz yaratmış”dı. Qeys nəinki insanların, hətta heyvanların da azadlığına mane olmağı cinayət hesab edir.

Qadın hüquqsuzluğu problemini əsərdə Leylinin və digər qadın obrazların timsalında görürük. Leyli poemada özünəməxsus addımları ilə orta əsrlər qadının və başqa müsəlman ölkələrində yaşayan insanların maraqlarını cəlb etmişdir. Məcnun baş götürüb cəmiyyəti tərək edib vəhşi heyvanlar arasına getdiyi halda, Leyli heç hara getmədən cəmiyyətlə mübarizəsini davam etdirirdi. O, İbn Sələmlə evlənməsinə baxmayaraq, sevgisinə sonadək sadıq qalır. Nizami bədii sözün təsiri ilə iffətli Leylinin portretini bütün təfərrüatı və detalları ilə yaratmışdı. Leyli yaşadığı cəmiyyətə sevmək və sevilməyi tanrının bəxş etdiyini nümayiş etdirirdi.

Nizami dərddə Leyli və qəmli Məcnunu ərəb geyimli türk obrazı olmaqla dünyada bədiiləşdirmişdir. Qeyd edək ki, Nizaminin poemaları içərisində daha çox müraciət olunan, ən çox təqlid edilərək işlənən məhz bu poema olmuşdur.

Nəticə

Məqalə yekununda belə bir qənaət hasil olunur ki, Nizami özünəqədərki mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq məhəbbətə fərqli baxış bucağından yanaşmış və öz konsepsiyasını əsərlərində təlqin etmişdi. O, XII əsrdə, eyni zamanda Şərq intibahının çiçəkləndiyi bir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatına, eləcə də dünya mədəniyyətinin xəzinəsinə iki sevgi dastanı təqdim etmişdir. Hər iki əsərdə mövcud cəmiyyətin mahiyyəti açıqlaraq oxucuların gözləri qarşısında sərgilənir. Eyni zamanda hər iki əsəri Nizaminin məhəbbət fəlsəfəsini dərk etmək baxımından da uğurlu hesab edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlibəyzadə, E. (2004). Nizami və tariximiz. Bakı: 187 s.
2. Məmməd C. (1982). Nizaminin fikir dünyası. Bakı: Yazıçı, 199 s.
3. N.Gəncəvi. (2004). Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 288 s.
4. N.Gəncəvi. (2004). Хосров və Şirin. Bakı: Lider, 392 s.
5. Кафарлы, Р. (2001). Философия любви на древнем востоке и Низами. Санкт-Петербург: Лейла, 109 с.

SUMMARY

A.Babazadeh

NIZAMI GANJAVI'S PHILOSOPHY OF LOVE

The presented article once again deals with the literary activity of the great Azerbaijani thinker Nizami Ganjavi, investigates his philosophy of love. At times, different opinions on the philosophy of love were expressed in Nizami's worldview. Nizami approached love as a tie between two people, as divine parts. The beauty which he praises in his love poems is a real beauty. The poet says that everything is based on eternal love. He notes that love is a very strong feeling that has the power to change a person's character, his spiritual world.

In many of his works, he touched on the theme of family and love. However, he spoke more about

love in the poems "Khosrov and Shirin" (1180-1181) and "Leyli and Majnun" (1188). For the first time in Eastern literature, he expressed his love in a philosophical sense in the poem "Khosrov and Shirin". In the work we get acquainted with interesting and necessary ideas about the philosophy of love of the poet. Although the protagonist of the poem, Khosrov Parviz is a historical person, the poet sang more the power of love that can influence a person. For the first time in Middle Eastern literature, the poet created a positive image of a woman through Shirin, which embodies the most beautiful features of a woman. Nizami's other poem about love was "Leyli and Majnun". Not obeying the rules of time, the main characters of the work Leili and Majnun got through tragic love.

The poet considered love and fidelity to be the main condition of strong family ties. The poet touched upon the problem of polygamy, which was widespread for that time in the Islamic East, and expressed his negative attitude towards this issue. Nizami addressed many contemporary themes, and that is why the poet's creativity has always been relevant.

Key words: love, philosophy of love, true beauty, loyalty in love

РЕЗЮМЕ

А.Бабазаде

ФИЛОСОФИЯ ЛЮБВИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

В представленной статье еще раз рассмотрено творчество великого азербайджанского мыслителя Низами Гянджеви, изучена его философия любви. Временами в мировоззрении Низами высказывались различные взгляды на философию любви. Низами относился к любви как к связи, возвышенным чувствам между двумя людьми. В его стихах на тему любви, воспеваемая им красавица действительно красива. Поэт говорит, что в основе всего лежит вечная любовь. Отмечает, что любовь-это очень сильное чувство, обладающее силой, способной изменить характер человека, его духовный мир.

Во многих своих произведениях он затрагивал семейно-любовную тему. Но больше на тему любви, он говорил в поэмах "Хосров и Ширин" (1180-1181) и "Лейли и Меджнун" (1188). Впервые в восточной литературе, в поэме "Хосров и Ширин", он истолковал любовь в философском смысле. В произведении мы знакомимся с интересными и необходимыми идеями о философии любви поэта. Хотя главный герой поэмы Хосров Парviz является исторической личностью, поэт больше воспевал силу любви, которая может влиять на человека. Благодаря Ширин, вобравшей в себя самые прекрасные черты женщины, поэт впервые в литературе Ближнего Востока создал образ положительной женщины. Другой поэмой Низами, повествующей о любви, была "Лейли и Меджнун". Не подчиняясь правилам времени, главные герои произведения Лейли и Меджнун пережили трагическую любовь.

Главным условием крепких семейных уз поэт считал любовь и верность. Поэт затронул, широко распространенную для того времени в исламском Востоке, проблему многоженства и выразил свое негативное отношение к этому вопросу. Низами обращался ко многим темам, звучащим в современном мире, и именно поэтому творчество поэта всегда могло сохранять свою актуальность.

Ключевые слова: любовь, философия любви, настоящая красота, верность в любви

СЕВИНДЖ ГУРБАНОВА

Азербайджанская Государственная Художественная Академия
sevincadra1@mail.ru

МОТИВЫ «ХАМСЕ» НИЗАМИ В ДЕКОРАТИВНЫХ ТКАНЯХ СРЕДНЕВЕКОВОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В средние века в различных областях Азербайджана к эстетике миниатюрной живописи обращались в декорации художественных тканей, которая превратилась в ведущее средство декорации и оставило неизгладимый след в истории азербайджанского искусства. Среди изображений, составляющих декор средневековой керамики, присутствуют мотивы, связанные с поэзией. Мотивы восточной поэзии того времени, в том числе «Хамсе» Низами стали источником вдохновения для средневековых художников, несомненно, было связано с тем, что эти произведения получили большую популярность в мире. Они отличались такими качествами как стилизация и обобщение, декоративность и условность. Несомненно, сказочный вид этих изображений в единстве с элементами национальных орнаментов является результатом высокого мастерства наших местных мастеров.

Ключевые слова: *Азербайджан, миниатюра, Низами, декоративная ткань, средневековье, сюжет, художественное решение.*

В декоративно-прикладном искусстве средневекового Азербайджана особое место занимают изделия, в художественном оформлении которых присутствуют мотивы, связанные с поэзией. Мотивы восточной поэзии того времени, в том числе мотивы, взятые из «Хамсе» Низами стали источником вдохновения для средневековых художников, несомненно, было связано с тем, что эти произведения получили большую популярность в мире.

На основе знакомств с историей миниатюрной живописи мы с уверенностью можем сказать, что в начале XIII века целенаправленная поэтизация мотивов поэм Низами способствовала тому, что в последующие периоды к данным темам стали часто обращаться в многих образцах изобразительного и декоративно-прикладных искусств.

В хранимом в Лондонском Музее Виктории и Альберта «Художественной шелковой ткани» (XVI век, Тебриз), в демонстрируемой в Текстильном Музее Вашингтона «Сюжетной ткани» (XVI век, Тебриз), в хранимой в Нью-Йорке в личной коллекции Моруна «Сюжетной ткани» (XVI век, Тебриз), в охраняемой в Московской Оружейной Палате «Художественной шелковой ткани» (XVI век, Тебриз), в хранимой в Национальном Музее истории Азербайджана «Шелковой ткани» (XVI век, Тебриз), в личной коллекции М. Власова «Художественной шелковой ткани» (XVII век, Тебриз), в демонстрируемой в московском Государственном музее Востока «Сюжетной сефевидской ткани» (XVI век, Тебриз) и в других образцах тканей мы можем натолкнуться на применение в них различных форм миниатюрной эстетики.

В декоре тебризской ткани, которая хранится в Вашингтоне, наглядно видно, что художник стремился создать трогательный пейзаж. Так, на фоне цвета шекери автор разместил изображения людей, животных, птиц и деревьев. Это делает сюжет ткани очень привлекательным. Действительно, изображение молодых людей, поливающих кипарисы, и кружащиеся вокруг них газели и птицы-симурги придают данной сцене ощущение жизненности и естественности. Бледно-зеленые кипарисы и цветущие деревья в синтезе с фигурами юношей в красных и розовых аба создают радующий душу колорит. Причиной проявления интереса к подобным тканям заключалось в том, что населения однозначно получало вдохновение от их оптимистического декора.

Как видно из названия демонстрируемой в личной коллекции Моруна (США) «Сюжетной ткани», основным элементом его декора является сюжетная композиция. Так, в данном сюжете

дано изображение стоящих друг против друга двух всадников. Образ принца вызывает особый интерес, который изображен в характерном для кызылбашей красном аба и головном уборе на темно-синем фоне на желтоватом коне и в окружении деревьев.

Основной чертой, определяющей эту интересную особенность, является тот факт, что человек, животные и деревья даны в тесной связи друг с другом и изображены несколько хаотично. Художник, сделавший это целенаправленно, по сути, с помощью подобного художественного решения добился того, что изображения воспринимаются не по отдельности, а как общий орнаментальный покров целостного декора. Если учесть, насколько это важно для произведения, то можно считать, что мастер из Тебриза смог достичь своей творческой цели.

Аналогичный принцип художественного решения, заимствованный из традиции миниатюр, можно увидеть в художественной шелковой ткани, созданной художниками Тебриза и хранящейся сейчас в Музее Виктории и Альберта в Лондоне. Декор этого изделия, который можно назвать «Отдых», представляет собой сцену отдыха кызылбашских принцев на лоне природы. Следует отметить, что общая композиция данной ткани состоит из размещенных друг над другом мотивов. В одном из подобных мотивов дано изображение сцены, когда прислуга преподносит принцу фрукты, а в другой – как прислуга преподносит принцу прохладительные напитки. Нетрудно заметить, что желаемый художественный образ получается в результате тесной связи этих двух мотивов с цветами, окружающими фигуры. Запоминается и привлекательный пейзаж, созданный единством фигур, изображенных на темно-синем фоне. Так, природный мотив, объединяясь с человеческими изображениями, принимает вид орнамента, который составляет основу декора. Это можно считать самым логическим результатом данного процесса.

Фрагмент художественной ткани, которая хранится в Оружейной Палате Москвы, также показывает, что использование миниатюры в изобразительном и декоративном искусстве небезосновательно. Наряду с этим данная ткань также демонстрирует, что миниатюрная эстетика обладает силой придать любой желаемой поверхности – материалу художественную емкость. По содержанию ее можно назвать «Битва дракона с птицей Симург». Прежде всего, следует отметить, что этот мотив, широко распространенный в азербайджанском фольклоре со времен средневековья, является основным носителем смысла и содержания ворсовых и безворсовых ковров, а также тканей. В этом смысле украшение ткани этим мотивом было неслучайным, прежде всего из-за его популярности среди покупателей в XVI веке. Неизвестный автор с помощью всего лишь трех – синих, белых и желтых цветов смог очень жизненно передать борьбу птицы с животным. Динамику, характеризующую эту борьбу, усиливала фигура юноши, включенная в мотив. Так, стараясь спасти феникса, человек, подняв над головой камень, старается бросить его на считающего губителем птиц дракона. Каждый элемент, включенный в композицию, отличается своей выразительностью. Нападение дракона, желание птицы спастись от угрозы и стремление человека прийти к нему на помощь передано очень правдиво и естественно.

В другом фрагменте ткани, который демонстрируется в Московском Государственном Музее Искусств Восточных Народов, также прослеживаются художественно-технические особенности, характерные для азербайджанских тканей. В этом изделии, которое отличается от предыдущего по цвету, раскрывается другой мотив. На красном фоне фрагмента два всадника и два пленника представлены под деревом с птицей симург. Сюжеты в композиции расположены друг над другом в ряды. В одном ряду композиции лошади движутся справа налево, а в другом – слева направо, придавая общему виду декора не только ритмичность, но и динамику. Среди фигур, которые, несомненно, принадлежат к племени кызылбашей, также примечательны изображения детей. Представление пленного с привязанной к спине веревкой также вызывает интерес и вопросы. Исследования показывают, что здесь дано изображение сефевидского эмира, а привязанный к веревке образ – это фигура грузинского пленника. Являющийся результатом фантазии художника данный мотив по общему колориту и своей выразительности, которое опирается на миниатюрную эстетику, выглядит очень привлекательным.

В тканях, сотканных в период Сефевидов, часто встречаются апелляции к мотивам великого Низами Гянджеви «Хамсе». Как считает искусствовед Н. Заманов, композиционное сходство тканевых и рукописных миниатюр объясняется тем, что они были созданы одним и тем же художником. Но дело в том, что эта близость ощущалась среди всех видов изобразительного и декоративно-прикладного искусства средневековья. Точнее и логичнее было бы сказать, что эстетика миниатюрной живописи распространилась на все области искусства того времени.

Связанный с «Хамсе» самый древний образец сюжетной ткани представлен шелковой тканью, где даны изображения сцены прихода Лейли к Меджнун. Ткань соткана в XVI веке и хранящаяся в частной коллекции в Европе. О данной ткани, в художественном решении которой удачно применены принципы миниатюрной живописи, Н. Заманов пишет: «Несмотря на определенные ограничения, которые связаны с технологией производства ткани, основные образы и другие фигуры изображены очень реалистично, даны в естественных позах и в движении. В четкой и лаконичной композиции ритмичное повторение сюжета на поверхности ткани, оформленное изящными и четкими контурными линиями, свидетельствует о высокой декоративности. Благодаря своим положительным качествам, это произведение можно считать одним из самых ценных образцов того периода» [3, с.79].

Следует отметить, что в азербайджанских музеях также хранятся ткани, которые представляют художественно-историческую ценность. В этом отношении следует отметить Азербайджанский Музей Национальных Искусств, Национальный Музей Азербайджанской Истории, Национальный Музей Литературы имени Низами Гянджеви и Азербайджанский Национальный Музей Ковра.

Следует добавить, что в лондонском Музее Виктории и Альберта, одном из самых престижных художественных галерей Европы, также хранится ткань, сюжет вышивки которой также взят из поэмы Низами «Лейли и Меджнун». В ее художественном решении творчески применены принципы миниатюрной живописи. Основу сюжета данной ткани составляет изображение ласкающей козу Лейли рядом со своим влюбленным Меджнуном. Герои любовного дастана изображены в окружении деревьев и цветов, горных коз, которые бегут в разные стороны. Изображение еще далеких от противоречивых событий влюбленных в такой атмосфере придает сцене лиричность и романтичность.

Следует отметить, что в азербайджанских музеях также хранятся ткани, которые представляют художественно-историческую ценность. В этом отношении следует отметить Азербайджанский Национальный Музей искусств, Национальный Музей истории Азербайджана, Национальный Музей литературы имени Низами Гянджеви и Азербайджанский Национальный Музей Ковра.

Обнаруженное при раскопках во дворце Ширваншахов в Баку произведение привлекает внимание своим уникальным художественным решением. В настоящее время данная ткань демонстрируется в Национальном Музее истории Азербайджана. Декор данной ткани напоминает безграничную пустыню с цветами. Так, на его золотом фоне симметрично размещены изображения разноцветных цветов. В результате удачного обращения к традициям миниатюрной живописи, автор добился того, что декоры выглядят привлекательными и жизненными.

Следует отметить, что похожие на данную ткань образцы можно встретить и в других музеях. Эта информация содержится в книге Р. Эфенди: «Большая ее часть еще в 1600 году было подарена иранским шахом Венецианской республике. Через некоторое время произведение было привезено в Москву венецианскими купцами и передано в дар русскому царю. В настоящее время данная ткань хранится в Москве, в Оружейной Палате Кремля» [1, с.18].

Другая часть данной ткани находится во внутренней части железного нагрудника, который защищал во время войны русского царя Алексея Алексеевича Романова.

Заключение

Сюжетные ткани Азербайджана являются одним из источников, воплощающих

художественно-техническое развитие и особенности нашей национальной текстильной промышленности. Наряду с возникновением и развитием ткачества в его декоре постоянно происходили значительные изменения. Новая эстетика, наблюдаемая в его художественном содержании в XVI-XVII веках, несомненно, была связана с тем, что миниатюрная живопись того времени, наряду с другими видами декоративно-прикладного искусства, также влияла на декор тканей. Другими словами, создатели этих произведений постоянно уделяли внимание на их лирический настрой. Несмотря на разнообразие мотивов, из которых состоит декор тканей, ткачи стремились придать им приподнятое настроение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Əfəndi R. Azərbaycan el sənəti. Bakı: Azərnəşr. 1971, 78 səh.
2. Zamanov N. Düşündürən naxışlar. Bakı. 1981, 116 səh.
3. Zamanov N. Nizami poeziyası və təsviri sənət. Bakı. 1981, 150 səh.

XÜLASƏ

Sevinc Qurbanova

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN BƏDİİ TOXUCULUĞUNDA NİZAMİ "XƏMSƏ" SİNİN MOTİVLƏRİ

Orta əsrlərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bədii parçaların bəzədilməsində miniatur rəngkarlığının estetikasından istifadə edilmişdir ki, bu da aparıcı bəzək vasitəsinə çevrilmiş və Azərbaycan incəsənəti tarixində silinməz iz qoymuşdur. Orta əsr keramikasının dekorunu təşkil edən obrazlar arasında poeziya ilə bağlı motivlər də var. O dövrün şərq poeziyasının, o cümlədən Nizaminin "Xəmsə"sinin motivləri, şübhəsiz ki, bu əsərlərin dünyada böyük şöhrət qazanması ilə orta əsr sənətkarları üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Onlar stilizasiya və ümumiləşdirmə, dekorativlik və şərtilik kimi keyfiyyətlərlə seçilirdilər. Şübhəsiz ki, bu təsvirlərin milli ornament elementləri ilə möcüzəvi görünüşü yerli sənətkarlarımızın yüksək məharətinin nəticəsidir.

Açar sözlər: Azərbaycan, miniatur, Nizami, dekorativ parça, orta əsrlər, süjet, bədii həll

SUMMARY

Sevinj Gurbanova

MOTIVES OF NIZAMI "KHAMSA" IN MEDIEVAL AZERBAIJANI ARTIC WEAVING

In the middle Ages, in various regions of Azerbaijan, the aesthetics of miniature painting was used in the decoration of artistic fabrics, which turned into a leading means of decoration and left an indelible mark on the history of Azerbaijani art. Among the images that make up the decor of medieval ceramics, there are motifs associated with poetry. The motives of oriental poetry of that time, including Nizami's "Khamasa", became a source of inspiration for medieval artists, undoubtedly because these works gained great popularity in the world. They were distinguished by such qualities as stylization and generalization, decorativeness and convention. Undoubtedly, the fabulous appearance of these images, combined with elements of national ornaments, is the result of the high skill of our local artisans.

Key words: Azerbaijan, miniature, Nizami, decorative fabric, Middle Ages, plot, artistic solution

EYVAZ EMİNALİYEV

edebiyatd@bk.ru

ADPU-nun Şamaxı filialı

NİZAMİ GƏNCƏVİ İLƏ ŞİRVANŞAH AXSİTAN ARASINDA BAŞ VERMİŞ BİR OLAYA BAXIŞ

N.Gəncəvinin bütün əsərləri bizə fars dilində məlumdur. Onun doğma ana dilində əsər yazması nizamişünaslıqda mübahisəlidir. Fars dilində yazdığı üçün N.Gəncəvini bir çox şərqşünaslar, xüsusilə İran alimləri fars hesab etmişlər. Azərbaycanda da bu məsələ fərqli fikirlərin yaranmasına səbəb olmuş, hətta ədəbiyyat tarixini qələmə alanlar onu məhz fars dilində yazdığı üçün tədqiqatdan kənar qoymuşlar. Tədqiqatlar təsdiqləyir ki, dövrün ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq, əsərlərini fars dilində yazan N.Gəncəvi doğma ana dilinə, mənsub olduğu türk soyuna böyük sevgi bəsləmiş, əsərlərində türkçülük, türk ruhu, türk mənşəli sözlər mühüm yer tutmuşdur. O, əsərlərini türkcə düşünüb farsca qələmə almışdır. Şair “Leyli və Məcnun” poemasını Şirvanşah Axsitanın sifarişi ilə yazmışdır. O, şahın sifarişindən ona görə incimişdi ki, hökmdar əsərin fars və ya ərəb dilində yazılmasını istəmişdi. N.Gəncəvinin doğma ana dilində əsər yazmasına dair dəlillər vardır.

Açar sözlər: poema, ana dili, polemika, lirika, janr

Giriş. Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin elmi əsaslarla tədqiqi nin tarixi böyük bir dövrü əhatə edir. XX əsrin 40-cı illərindən isə Azərbaycanda Nizamişünaslıq yaranır. Bunun yaranma səbəbi 1938- ci ildə Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı dövlət qarşısında təkliflə çıxış etməsi, nəhayət, 1939- cu ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyi ərəfəsində şairin əsərlərinin elmi tədqiqi və tərcüməsi işlərinə dövlət səviyyəsində start verilməsi oldu. İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə bu proses ləngisə də, 1947-ci ildə şairin yubileyinin keçirilməsi yenidən böyük canlanmaya səbəb oldu və bu iş ədəbin 840,850, 870 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunduğu dövrlərdə daha da genişləndi, Nizami irsinin bütün dünyada öyrənilməsinə rəvac verildi.

Təhdid, yoxsa ehtiram. Nizami Gəncəvinin tədqiq olunan əsərləri içərisində “Leyli və Məcnun” həmişə diqqət mərkəzində olub. Tədqiqatçılar bu zaman daha çox əsərin yazılması səbəbi üzərində dayanır, Şirvanşah Axsitanın məlum sifariş məktubundakı dil məsələsini izah etməyə çalışırlar. Poemadan bəhs edən əksər Nizamişünaslar 1188-ci ildə Nizami Gəncəvinin Şirvanşah Axsitandan “Leyli və Məcnun” əfsanəsi mövzusunda yeni bir əsər yaratmaq barədə sifariş aldığı, Şirvanşahın məktubundakı bir məqamla bağlı incik düşməsini, nəhayət, oğlu Məhəmmədin xahişi ilə sözügedən mövzuda əsər yazmağa razılaşdığını qeyd edirlər. Bu məqamda bir qayda olaraq, poemanın “Kitabın yazılmasının səbəbi” hissəsinə istinad olunur. Həmin hissədən oxuyuruq:

Bir gün nəşəliydim, aləm şad kimi,
Dəmlər içindəydim Keyqubad kimi.
Bu zaman bir elçi gəldi eyvana,
Şahın məktubunu gətirdi mana.
İstərəm Məcnunun böyük eşqinə,
Bir söz xəzinəsi açasan yenə.
Bu tazə gəlinə çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb diliylə vur ona ziynət.

Kamal cövhərinin xəzinəsindən,
Gör kimin sapına inci düzürsən.
Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz.
Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz.
Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.(13, 33-35)

Şirvanşah Axsitanın şair Nizami Gəncəviyə sifarişi ilə bağlı meydana gələn fikir ayrılığı polemikaya əsas verən bir çox mübahisələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmid Araslı “Şərqdə “Leyli və Məcnun” əsərləri” məqaləsində sözügedən məsələni nəzərdə tutaraq yazırdı: “Bu misralarda xalqı, ana dili təhqir olunan sənətkarın Şirvanşah Əhsitanın məktubundan nə qədər hiddətlənəcəyi aydın görünür”. / 11, 203/ Daha çox sosioloji müstəvidə söylənən bu fikirdə müəyyən həqiqət vardı və nəzərə alınmalıdır ki, Şirvanşah Axsitanın Nizami Gəncəviyə “Leyli və Məcnun” mövzusunda əsər yazmaq sifarişi təsadüfi deyildi. Şahla şair arasındakı olaylara dövrün hakim ideologiyasının tələbləri baxımından qiymət verildiyi üçün məsələnin əsl mahiyyətinin şərhə kənar qalmış, tamamilə uzaq, yad mətləblərdən bəhs olunmuşdur. Şirvanşah Axsitanın şairə ünvanladığı məktubda (Şair şahın məktubunun on-on beş sətir olduğunu qeyd edir). sənətə, sözə böyük ehtiram ifadə olunub. Şah ecazkar sözü “başının tacı” adlandırır, şairin oğlu Məhəmməd Şirvanşah haqqında ehtiramla “o, rütbə verəndir, nemət verəndir, şeirə, sənətə də qiymət verəndir”/13,48/deyir. Şair hökmdarı “dinin və dövlətin cəlalı”, “on iki elmin sirlərinin sahibi” deyər tərif edir. Tarixi mənbələr də intibah dövrünün yetişdirdiyi Şirvanşah Axsitanın Şirvanşah dövlətinin inkişafında mühüm rol oynadığını faktlarla təsdiqləyir: “Axsitanın 37 illik şahlığı dövründə... ölkədə ümumən sakitlik oldu...III Mənuçöhrün dövründən ölkənin təsərrüfatında, iqtisadiyyatında, mədəniyyətində başlanan dirçəliş onun dövründə yüksəlişə çevrildi. O, Abşeronda, Bakıda, Şamaxıda, Şabranda və Şirvan torpağının digər sahələrində müdafiə qalaları, gözəl saraylar, məscidlər, mədəniyyət abidələri tikdirdi. Alimləri, filosofları, şairləri himayə etdi. Dənizdə hərbi donanmanı, quruda ordunu xeyli gücləndirdi” /4, 310/

Şirvanşah Axsitan sözügedən həmin məktubunda bildirirdi ki:
Sözün sərrafıyam, sən ki, bilirsən,
Təzəni köhnədən tez seçirəm mən. /13,47/

Beytdən aydın görünür ki, hökmdar və şair bir-birini yaxşı tanıyır, “sözün sərrafi”, “təzəni köhnədən tez seçən” Şirvanşahşairə gücündən yox, sənətə aşinalığından bəhs edərək, ondan mədhnamə deyil, indiyədək qələmə alınmamış mövzuda sənət əsəri yaratmağı xahiş edirdi. Əslində bu məqam da diqqətdən yayınmamalıdır ki, Azərbaycan intibah mədəniyyətinin inkişafında bir dövlət başçısı kimiyaxından iştirak edən Şirvanşahın bu addımı alqışlanmalıdır. İntibah mədəniyyətində əsas amil insanın azadlığına, qüdrətinə, onun böyük yaradıcılıq imkanına yer verməkdir. Leyli və Məcnun Şirvanşah Axsitanın bu mənada diqqətini cəlb etmişdi və əslində onların faciəli sevgisindən yazmaq elə intibah övladından yazmaq (həm də oxu: yazdırmaq) demək idi. Məhz N.Gəncəvinin təqdimatında Məcnun intibah dünyagörüşünün, onun ahəngdar, azad, yaradıcı, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət idealının nümayəndəsidir. İntibah mədəniyyətinin mahiyyətini, onun obyektiv tarixi mənasını, zəmanəsinin bütün ədalətsiz təzahürləri ilə mübarizə təşkil etdiyindən, Qeys də onun təmsilçisi olduğundandır ki, cəmiyyət onu Məcnun kimi anlayır. “İnsanın və dünyanın kəşfi dövrü” kimi dəyərləndirilən (Jül Mişel) intibah mədəniyyətində Şirvanşah Axsitanın arzuladığı, N.Gəncəvinin yaratdığı Leyli və Məcnun yeni tipli bəşər övladları idi, deməli Şirvanşah Axsitan da bu mədəniyyətin yaranmasında bu və ya digər formada iştirak edirdi. Odur ki, “Şirvanşah Axsitanı da Nizami yaradıcılığındakı bu “türkanə ruh”

qıcıqlandırır, əsəbiləşdirirdi...” fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil./3, 474/

Nizami irsinin tədqiqatçılarından olan Mübariz Əlizadə məsələyə daha fərqli şəkildə yanaşaraq, ciddi polemikaya əsas verən mülahizə ilə çıxış edir: “Bu kiçik işarənin (Şirvanşah Axsitanın yazılacaq əsərin ərəb, fars bəzəyi (dili) ilə süsləməsini istəməsi nəzərdə tutulur-E.E.) Nizami irsini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Buradakı misralar daha aydın bir şəkildə göstərir ki, Nizami iki dildə əsər yazarmış: öz ana dili olan türk (Azərbaycan) dilində və o zaman rəsmi dövlət və ədəbi dil sayılan fars dilində. Əks təqdirdə Əxsitan şah “bu təzə gəlini fars və ərəb bəzəyi ilə bəzə” tapşırığını şairə vermək ehtiyacını hiss etməzdi”/2,149/.

M.Əlizadə N.Gəncəvinin doğma ana dilində əsər yazması ehtimalını qüvvətləndirərək ötən əsrin əlli-altmışıncı illərində İran alimlərinin də bu məsələ ilə bağlı fikirlərinə tənqidi münasibət bildirirdi. O, iranlı alim Əliəkbər Deyhiminin paniranist baxışlarını kəskin tənqid edirdi. Qeyd edək ki, İran ədəbiyyatşünaslığında altı yüzdən artıq müəllif Nizamidən bəhs etmiş və təəssüf ki, onların əksəriyyəti, məsələn, Vəhid Dəstegerdi, Səid Nəfisi, Ələkbər Şəhəbi, Mənsur Sənət və b. N.Gəncəvini fars dilində yazdığına görə fars şairi kimi təqdim edərək türkçülük meyllərinə qətiyyətlə toxunmamışlar. (Bu haqda ətraflı bax: Cahan Ağamirov. İran ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi və tədqiqi. Bakı, 2015).

Türk soyuna təəssübkeşlik. N.Gəncəvinin yaradıcılığında işlənən türk mənşəli sözləri vaxtilə Nüşabə Araslı araşdırmış, Cahan Ağamirov, Mənzərə Məmmədova bu istiqamətdə maraqlı tədqiqat aparmışlar. Mənzərə Məmmədovanın 2008-ci ildə nəşr etdirdiyi “Nizami Gəncəvinin “Şərəfnamə” əsərində işlənən türk mənşəli sözlər” əsəri bu mənada maraq doğurur. Şairin “Xəmsə”sində torba, köç, çirkin, yaylaq, qışlaq, alaçıq, sancaq, qırmızı, dolma, ələk, kömək kimi yüzdən çox türk mənşəli sözün, atalar sözlərinin işlənilməsi bir daha təsdiqləyir ki, N.Gəncəvi türk əsilli, türk dilli, türk ruhlu sənətkar kimi öz kökünə böyük sevgi bəsləmiş, bundan qürurlanmışdır.

Bu bir həqiqətdir ki, “Nizami türkcə düşünüb farsca yazmışdır”(Həmid Araslı) və “Xəmsə”də aydın şəkildə özünü göstərən yurd-vətən sevgisi, milli dəyərlərin, müsəlman-türk əxlaqının ifadəsi, türk mənşəli sözlərin işlənməsi bunu təsdiqləyir. N.Gəncəvinin əsərlərində türk mənşəli sözlərin işlənməsini araşdıran M.Ə.Rəsulzadə bu istiqamətdə geniş tədqiqat aparmasa da, müşahidə və qeydləri ilə maraq doğurur. O, Nizamiyə həsr etdiyi kitabındakı “Nizamidə türk sözləri” bölümündə alaçuq-alaçıq; amac;bilək;uşaq;tutmac-türk yeməyi; yıqlıq-ox;tamğac;dağ-damğa, həm də dağ mənasında və s. vəi.a. türk mənşəli sözlərin təsadüfi işlənmədiyini xüsusi olaraq göstərir /9,224-228/, Y.E.Bertelsin ilk dəfə irəli sürdüyü “Nizami poeziyasında ərəb deyil, türk kəlmələrinə də təsadüf olunur. Nizami dil xüsusunda milli təəssüb göstərmişdir. Bu təəssübü göstərdiyi və bunun üçün şərait olsaydı, bəlkə də, sevgili yurdunun danışdığı və özünün də obrazlı şəkildə ”həqiqət dili” dediyi türk dilində yazardı” fikrini qüvvətləndirərək onunla həmfikir olduğunu bildirirdi /9,184/.

Nizami Gəncəvinin türk oğlu türk olduğunu, əsərlərinin də bu ruhda yazıldığını nəzərdə tutan Nüşabə Araslı çox haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlirdi ki, “Şairin türk xalqının məişəti, qədim oğuz-qıpçaq ənənələri ilə bağlı söz və istilahlara işlənməsi, türk atalar sözləri və məsəllərindən geniş faydalanması Nizami əsərlərinin türk dilinə tərcümə işini də xeyli asanlaşdırmışdır” (15,6).

“Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi” monoqrafiyasında Xəlil Yusifov sözügedən mətnin düzgün tərcümə olunmadığını qeyd edir: “Axsitanın türklük (yəni əhdinə sadıq olmamaq) bizim vəfamızın sifəti deyildir, türksayağı sözlər bizə yaraşmaz” sözləri Azərbaycan dilinə “türk dili yaraşmazşah nəslimizə” şəkildə yanlış tərcümə edilmişdir(8, 116). Xəlil Yusifovun bu qənaəti İran alimi Əliəkbər Deyhiminin mülahizələri ilə oxşardır. Əliəkbər Deyhimi belə bir qərəzli fikirlə çıxış edirdi ki, “guya Əxsitan məktubunda türk və ya türkçülük məsələsini irəli sürərkən əsərin dilini deyil, Firdovsini aldadan, ona vəd etdiyi ənami verməyən Sultan Mahmudu nəzərdə tutmuşdur” (2,149). Vaxtilə bu yanlış mülahizə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mübariz Əlizadə tərəfindən ciddi tənqid olunmuşdur (2, 148-149). Mətnin yanlış tərcümə olunması məsələsinə gəlicə, qeyd edək ki, “Leyli və Məcnun” poemasının filoloji

tərcüməsi ilə (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Mübariz Əlizadəyə məxsusdur) bədii tərcüməni (bədii tərcümə Xalq şairi Səməd Vurğunundur) müqayisə etdikdə, ciddi bir fərq olmadığı məlum olur:

Fars və ərəb dili bəzəyi ilə

Bu təzə gəlini bəzəyəsen!

...Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti (əlaməti) deyil,
Türkəvara deyilmiş söz bizə layiq deyil,
O adam ki, yüksək nəsəbdən doğulmuşdur,
Ona yüksək söz lazımdır(14, 35).

Fikrini davam etdirən X.Yusifov “Burada söhbət qətiyyənlə dildən getmir. Onda belə çıxır ki, Axsitan Nizamidən iki dilli, müləmmə poema istəyir. Ədəbiyyat tarixində belə bir fakt yoxdur, bu mümkün də deyildir. Axsitan fars-ərəb bəzəyi dedikdə bu mövzu ilə əlaqədar farslarda və ərəblərdə yayılan əfsanə və rəvayətləri nəzərdə tutmuşdur. “(8,116) qənaəti ilə fərqli mövqedə dayanır. Bu gün də davam edən “Şahnamə” müəllifi Firdovsi ilə Sultan Mahmud Qəznəvi arasında guya baş vermiş bir əhvalata dolayısı ilə inanmaq istər-istəməz mübahisə yaradır. Mövzu ilə bağlandığından bu məsələ ilə də əlaqədar bəzi faktlara nəzər salmağı məqsəduyğun hesab etdik.

Tarixi qaynaqların verdiyi məlumatlara görə, Səbük Təkinin hakimiyyəti illərində (977-997) Qəznədə tam müstəqil bir dövlət qurulur ki, bu da tarixə Qəznəvilər adı ilə daxil olur. Səbük Təkinin oğlu Mahmud atasının ölümündən sonra taxtasahib olduğu zaman 28 yaşında idi. Onun hakimiyyəti dövründə (997-1030) Qəznəli dövləti güclü, bir imperatorluğa çevrildi. Mahmud Xarəzm bölgəsini, Hindistanı, İranda bəzi ərazilərini ələ keçirdi. O, tarixdə “sultan”, “padşah” adını alan ilk hökmdardır və bu ad türklərdə Osmanlı imperatorluğunun süqutuna qədər davam etmişdir. Mahmud Qəznəli sərt təbiətli, lakin adil, mədəniyyəti sevən, sənətə, sənətkara qiymət verən, ona hamilik edən hökmdar olub. Mənbələrdən öyrənirik ki, onun sarayında 400 məşhur şəxs himayə olunur, onlar elmi, ədəbi yaradıcılıq işi görürdü. Tarixi faktlar belə bir təkzibedilməz fikri əsaslandırır ki, əslən türk olan bir çox şah və sultanlar həqiqi sənətə və sənətkara milliyyətindən və dilindən asılı olmayaraq, yüksək qiymət vermişlər. Yunanların Homerinə bərabər tutulan Firdovsi “İliada”ya bənzədilən “Şahnamə”sini Sultan Mahmud Qəznəvinin sarayında yazmışdır. Qazanın gümüşdən, süfrə ləvazimatlarının da qızıldan olması ilə məşhur olan digər İran şairi Ünsiri bütün bu sərvət və şöhrətini həmin Sultan Mahmudun sayəsində qazanmışdır. Ömər Xəyyam Səlcuqi Məlikşahınsevəmlilərindən idi. Fars qəsidəsinin ən məşhur nümayəndəsi Ənvəri Sultan Səncərin şairi olmuşdur.

M.İ.Darmsteter Sultan Mahmuda yüksək qiymət verərək onu fransız kralı XIV Lüdovikə bənzədirdi. Şeir, sənət xırdası Sultan Mahmud sarayında “şeir nazirliyi” vardı və Ünsürü onun məlik-üş-şüərəsi, yəni şeir naziri idi. Özü də dövrün ən böyük şairlərindən idi. Firdovsi yaradıcılığının milli və bəşəri dəyərlərindən bəhs edən M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq qeyd edir ki, “Şair “Şahnamə”ni milli bir təəssüblə, milli qəlibdə yazmışdır... Fars ənənəsini fars dilində canlandıran Firdovsi milli bir şəxsiyyətdir. O, İran millətçiliyinin ideoloqu və fars oğlu farsdır”/9,7/. Heç şübhəsiz ki, dövlət və sənət adamı olan türk mənşəli Sultan Mahmud Qəznəvi əsas predmeti “ərəb və türk düşmənçiliyi olan “Şahnamə”nin bu cəhətini görməyə bilməzdi. Məlum olduğu kimi, Firdovsi İran-Turan müharibələrinin bədii salnaməsini yaratmışdı.

“Fəqət Firdovsi türk deyil, iranlı idi. Bu əsərində də daha çox İran tarixini təsvir edir və iranlıları öyürdü. Onun üçün Mahmud Qəznəvi ona etibar etmədi və gözlədiyi qədər pul vermədi”/16,34 /. Şairə görə, əsərdə İran Hörmüzdü, Turan isə Əhriməni təmsil edir. Çox qiymətli faktdır ki, Firdovsidən fərqli olaraq Nizami İran-Turan toponimlərini yalnız bir və ya iki yerdə işlətməmiş, özü də bu məfhumla iki düşmən dünyanı deyil, yalnız iki coğrafi ərazini nəzərdə tutmuşdur. Təəssüf ki, bir çox dərslik və mənbələrdə bu mühüm amil yalnız formada təqdim olunmuşdur. Məsələn, “Firdovsi “Şahnamə”ni Sultan Mahmud Qəznəviyə təqdim etmiş, lakin islamiyyətdən qabaqkı İranda, onun tarix və mədəniyyətini

tərənnüm edən əsərin yadelli zülmə, istibdada, ədalətsizliyə qarşı yönəldilmiş mütərəqqi məzmunu, görünür ki, türk mənşəli Qəznəvi Hökmdarının xoşuna gəlməmiş, onu soyuq qarşılamaşdır /1,569 /”, kimi məqsədli sosioloji izahla heç cür razılaşmaq olmaz.

“Türk ədəbiyyatı tarixi” kimi fundamental tədqiqat əsərinin müəllifi Nihad Sami Banarlı Firdovsi sənətinə yüksək qiymət verir, şairlə Sultan Mahmud Qəznəvi haqqında rəvayəti qəbul etməyərək bildirir ki, “Ancaq bu İran dastanının xeyli millətçi bir Türk hökmdarı olan Sultan Mahmud zamanında və onun əmri ilə yazıldığı rəvayəti yanlıştır “/15,218/. Görkəmli alim dastanının niyə məhz Qəznəvilərin hakimiyyəti zamanı yazılması səbəbini belə açıqlayır: “İran Destanının o kadartarihi-efsaneviiftiharlarla dolu bir Şehnamehalinde və büyükgayretsarfiyle yazılışını sağlıyan en mühimp sikolojiksebeplər, İranın Firdevsiyasında Qaznelilərin hakimiyyətində olması vekendimüstakil, milli kahramanlık devirlerine karşı derin özleyiş duymasıdır” (15, 9).

Bu haqda daha ətraflı bax:Eyvaz Eminaliyev.Orta məktəbdə dünya ədəbiyyatının tədrisi. Bakı, “Nurlan”, 2003/

Nəticə. Araşdırmalar təsdiqləyir ki, Nizami irsinin tədqiqi ilə məşğul olan əksər alimlər bəzən ziddiyyətli, mübahisəli olsa belə, öz fikir və mülahizələri ilə sözügedən məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışlar:”Axsitanın sifarişi şairin şad könlünü kədərləndirirdi. Şah onun türk ruhunu təhqir etmişdi... Axsitanın sifarişi bir çox cəhətdən Nizamini narazı qoymuşdu. Bir cəhəti də məzmunu şairin ədəbi-fikri üslubuna, onun işıqlı romantizminə kölgə salması idi. Qəm, qüssə, kədər mövzusu şairi təmin etmirdi... Və bu yönümə xüsusi nəzər yetirilməlidir” (Rüstəmov Azadə:3,474-537); “Nizami Şirvanşahlar sarayında hökm sürən zülmədən, haqsızlıqdan qorxmayaraq “Leyli və Məcnun ”da böyük bir cəsarətlə və çox kəskin şəkildə öz vətənpərvərlik duyğularını əks etdirmişdir” (Mirzə İbrahimov:11,11); “Axsitan ondan bu “gəlini” fars və ərəb bəzəyi ilə bəzəməyi tələb edərkən də məhz Leyli və Məcnun mövzusu ilə əlaqədar farslar, ərəblər arasında geniş yayılan əfsanə və rəvayətləri nəzərdə tutmuşdur” (Xəlil Yusifov:8,4); “Nizamini “Leyli və Məcnun” mövzusunda razı salmayan əsas bir cəhət vardı. Bu əfsanə kədərlə, zəncirlə, faciə ilə bağlı idi. Belə bir əhvali-ruhiyyə şairə o qədər də xoş gəlmirdi” (Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli: 7,167) və s.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, XII əsr Azərbaycan intibah mədəniyyətinin inkişafında tarixi rolu olan Şirvanşah Axsitanın istəyi, bu mədəniyyətin yaranmasında müstəsna xidmətlər göstərən Nizami Gəncəvinin zəhməti bahasına meydana gələn “Leyli və Məcnun” Şərq intibah mədəniyyətinin nadir incisidir, eyni zamanda Nizami Gəncəvi ideallarının daşıyıcısı, ifadəçisi kimi olduqca dəyərlidir. Əsərin yaranmasında bu və ya digər dərəcədə rolu olan Şirvanşah Axsitan Nizamiyə ehtiramla yanaşmış, dövrün ədəbi-tarixi tələbləri baxımından əsər yazmağı xahiş etmişdir. Böyük ehtimalla demək olar ki, Nizaminin doğma ana dilində də əsərləri olmuş, məhz dil məsələsi ilə bağlı fikir ayrılığı da buradan qaynaqlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE. On cildə. IX cild. Bakı: 1986
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. I cild, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, altı cildə, ikinci cild. Bakı: Elm, 2007
4. Azərbaycan tarixi. Dərslük. Bakı: “Çıraq” nəşriyyatı, 2005
5. Cahan Ağamirov. İran ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi və tədqiqi. Bakı: 2015
6. Eyvaz Eminaliyev.Orta məktəbdə dünya ədəbiyyatının tədrisi. Bakı: Nurlan, 2003
7. Əlyar Səfərli. Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi/ qədim və orta ə/, Bakı: Ozan, 2008
8. Xəlil Yusifov. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı,1982
9. Məmməd Əmin Rəsulzadə.Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991
10. Nihad Sami Banarlı.Türk ədəbiyyatı tarixi.Millî Egitim Basım Evi. İstanbul:1998
11. Nizami. Birinci kitab. Bakı: Azər nəşr, 1940

12. Nizami Gəncəvi."Leyli və Məcnun". Bakı: Yazıçı, 1982
13. Nizami Gəncəvi Almanaxı. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1984
14. Nizami Gəncəvi."Leyli və Məcnun". Bakı: "Lider" nəşriyyatı, 2004
15. Nizami Gəncəvi."Leyli və Məcnun". Filoloji tərcümə. Bakı: Elm, 1981
16. Nüşabə Arası. Nizami və Türk ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1980
17. Rəfik Özdək. Türkün Qızıl kitabı./İkitab/. Bakı: 1993

SUMMARY

Eyvaz Eminaliyev

**A LOOK AT AN INCIDENT BETWEEN NIZAMI GANJAVI
AND SHIRVANSHAH AKHSITAN**

All of Ganjavi's works are known to us in Persian. His writing in his native language is controversial in Nizami studies. Many orientalists, especially Iranian scholars, considered Ganjavi to be Persian because he wrote in Persian. The authors confirm that N. Ganjavi, who wrote his works in Persian in accordance with the literary tradition of the time, had a great love for his native language and the Turkic lineage to which he belonged. Turkism, Turkish spirit and words of Turkish origin are important in his works. The poet wrote the poem "Leyli and Majnun by the order of Shirvanshah Ahsita. He was offended by the order of the shah because the ruler wanted the work to be written in Persian or Arabic." There is evidence that he wrote.

Key words: poem, mother tongue, polemics, lyrics, genre

РЕЗЮМЕ

Эйваз Эминалиев

**ВЗГЛЯНИТЕ НА ИНЦИДЕНТ МЕЖДУ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
И ШИРВАНШАХОМ АХСИТАНОМ**

Все произведения Гянджеви известны нам на персидском языке. Его письмо на родном языке вызывает споры в низамистических исследованиях. Многие востоковеды, особенно иранские ученые, считали Гянджеви персидским, потому что он писал на персидском языке. Авторы подтверждают, что Н. Гянджеви, который писал на персидском языке, писал свои произведения на персидском языке в соответствии с литературными традициями того времени, очень любил свой родной язык и тюркское происхождение, к которому принадлежал. В его произведениях важны тюркизм, турецкий дух и слова турецкого происхождения. Поэт написал стихотворение «Лейли и Меджнун по приказу Ширваншаха Ахситы. Он был оскорблен приказом шаха, потому что правитель хотел, чтобы произведение было написано на персидском или арабском языке». Есть свидетельства того, что он писал.

Ключевые слова: поэма, родной язык, полемика, лирика

ƏXLAQ VƏ TƏRBIYƏ

TALEH XƏLİLOV

x.taleh@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASI HAQQINDA FİKİRLƏR

Məqalədə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında şəxsiyyətin formalaşması haqqında fikirlər təhlil edilmişdir. Qeyd olunur ki, şəxsiyyətin formalaşması haqqında ideyalar qədim dövrdən başlayaraq meydana gəlmiş, orta əsrdən başlayaraq bu problemlə əlaqədar əhəmiyyətli nəzəri fikirlər söylənmiş, onun praktikada tətbiqi yollarının göstərilməsinə səy edilmişdir. Orta əsrlərdə şəxsiyyətin formalaşması ideyası insanın tərbiyə edilməsi kimi başa düşülmüş, yaxşı insan yetişdirilməsi məqsədini daşımışdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, şəxsiyyət, tərbiyə, pedaqoji, mühit, irsiyyət

Orta əsrin cəhalət səltənətində nurlu bir işıq kimi parlayan dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi dövrünün bütün qabaqcıl elmlərini bilən yüksək təhsilli bir sima idi. İlyas Yusif oğlu Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Ömrünün sonuna (1209) qədər orada yaşamışdır. Onun vətəni Gəncə o zaman Azərbaycanın böyük sənaye və ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

N.Gəncəvi zəmanəsinin qabaqcıl və xalqının həyatına bağlı ziyalı ailəsində dünyaya gəlmiş, boya-başa çatmış, tərbiyə və təhsil almışdır (Muradxanov, 1943: 25). O, hələ kiçik yaşlarında elm və fəlsəfə aləminin qapılarını açmaq üçün ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, ərəb dili vasitəsilə qədim yunan alim və filosoflarının əsərlərini oxumuşdur. Bəlkə də buna görədir ki, o, bütün insanları oxumağa, təhsil almağa, dünyanı öyrənməyə, bir sözlə, elmə yiyələnməyə səsləmişdir.

Böyük mütəfəkkir elmin gücünü, qüdrətini və əvəz olunmazlığını haqqında aşağıdakı misrasında yazırdı:

Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz (Gəncəvi, 1982: 75).

İnsan həyatını yaxından bilən Nizami saraylarda yaşamaqdan boyun qaçırmış və yoxsul həyat sürmüşdür. O, alicənab şəxslərə həmişə şah sarayından uzaq olmağı arzulamışdır. Mütəfəkkir yazırdı:

Şah dediyin ki, var, tənəkdir, tənək
Ondan uzaq gəzən ilişməyəcək (Gəncəvi, 1982: 110).

-deyərək şah sarayında uzaq olmağı faydalı saymışdır. Buna görə də mütəfəkkir heç vaxt şah sarayında yaşamaq arzusunda olmamış və hökmdarların dəvətini qəbul etməmişdir. “Özgə süfrəsinin buğda çörəyini yeyib, onun pişiyi olunca, öz süfrəsinin arpa çörəyini yeyib onun aslanı olaram” (Gəncəvi, 1953: 150) deyərək varlıların, yüksək vəzifəlilərin və eləcə də şahların qarşısında əyilməyi şəxsiyyətinə sığdırmamışdır.

Nizamiyə görə, insan üçün ən böyük nemət var-dövlət deyil, ağıldır, insanı başqalarından fərqləndirən, fəaliyyətə təhrik edən, istiqamət verən və nəzarət edən ağıldır. Ağıla yüksək qiymət verən şair cəmiyyətin ən yaxşı vətəndaşı ancaq təhsilli, elmə qabil, maarifpərvər və müdrik olan adamlar olduğunu əsərlərində göstərmişdir. Odur ki, hər bir şəxs ağıllı olmağı və biliklərə yiyələnməyi müdrik insanlardan öyrənməyə çalışmalıdır.

Mütəfəkkir yazırdı ki, “Tamahla ağıl bir-birinə düşməndir. Tamahkar adamdan ağıllı uzaq qaçar. İnsan ağılın tərəfində durmalı, tamahını əzməlidir. Çox yeyənlər çox yaşamır, ağıllılar çox yaşayırlar. Bütün alçaq, misgin hiss və hərəkətlər adamı fəlakətə sürükləyir. Halbuki, onlardan uzaq olmaq insanı əxlaqi cəhətdən təmkinli, xeyirxah və alicənab edir. Adam zəngin xəzinə olan ürəyini fəsad yuvasına çevirməməlidir” (Gəncəvi, 1982: 61-62).

N.Gəncəvi irsiyyətə aid xüsusi əsər yazmasa da, onun “Xəmsə”si sanki böyük bir irsiyyət ensiklopediyasıdır. “Xəmsə”də irsiyyət, tərbiyə, xüsusilə də əxlaq tərbiyəsi, xeyir və şər məsələsi ön planda çəkilmişdi. Bu cəhətdən onun “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” və “Leyli və Məcnun” əsərləri daha xarakterikdir. Həmin əsərlərdən məlum olur ki, insan ləyaqətinin qızılla, var-dövlət və nəcabətlə ölçüldüyü orta əsr şəraitində Nizami cəsarətli addım ataraq şəxsiyyətin mahiyyəti haqqında kök salmış, mürtəcə baxışlara sarsıdıcı zərbə endirmiş, biliyi, elmi, zehni, zəti, təlim və tərbiyəni yüksək qiymətləndirmişdir.

İnsanpərvərlik, dostluq və yoldaşlıq, düzlük-doğruculuq, ədalət, insani münasibətlər, təvazökarlıq, paklıq, saflıq, vətənpərvərlik və s. kimi nəcib müsbət əxlaqi keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirən mütəfəkkir bunların insanın zatında olmasını bildirmişdi. Onun elə bir əsərini tapmaq olmaz ki, orada irsiyyətin çalarları görünməsin.

Qeyd edək ki, Nizamının əsrlərində əxlaq tərbiyəsinə geniş yer verilmişdir. Bu dahi mütəfəkkirin insanpərvərliyindən, şəxsiyyətə və xalqa olan sonsuz məhəbbətindən irəli gəlirdi. O, şəxsiyyətin mahiyyətini insanın irsiyyətində, özünüdərkində və xeyirxahlıqda görmüş, insanı daim xeyirxah işlərə səsləmişdi. Onun fikrincə insanın xeyirxahlığı irsində olmalıdır. Özünü dərk edən, özünü tanıyan insanın kamillik səviyəsində duraraq yalnız xeyir işlər görəcəyi fikrini irəli sürmüş və belə şəxsin əməlləri ilə əbədi yaşayacağını bildirmişdir. O, bu haqda yazırdı:

Kim ki, öz-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o, ölməz haşa...
Tanısan özünü, köçsən cahandan,
Yenə bu dünyada yaşayacaqsan (Gəncəvi, 1974: 26).

Qeyd edək ki, xeyirxahlıq yüksək mənəviyyət və insanlıq yaradıcılığı boyu onun əsərlərində diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan insanlar başqalarına qarşı münasibətini düzgün müəyyən etməyi, xeyirxahlıq tətbiq edərkən səhvə yol verməməyi bacarmalıdır. Hər cür insana xüsusən də, düşməne xeyirxahlıq göstərmək olmaz. Əksinə xeyirxahlıq düşməni və şər qüvvələri məhv etməyi tələb edir. Onun “Yeddi gözəl” əsərində gözəllərin söylədikləri hekayələr xeyirin şər üzərində qələbəsini təənnüm edirdi. Xüsusilə də, Çin qızının söylədiyi “Xeyir və Şər” hekayəsi buna parlaq misaldır.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri əxlaq məsələlərinə dair görüşlərində dostluq və yoldaşlıq tərbiyəsi də mühüm cəhətlərdən biri kimi nəzərə çarpırdı. Nizamiyə görə, şəxsiyyət yaxşı dost, səmimi yoldaş olmağı bacarmalıdır. O, yoldaş və dost üçün nəinki malından, dövlətindən, hətta canından belə keçməyə hazır olmalıdır. Buna görə də dahi mütəfəkkir insanları dost tapmağa və yoldaş axtarmağa çağırırdı. O yazırdı:

Ölkə Xar şəhəri tək xaraba deyil, inan,
Yoldaş tap ki, yaxşısı yoxdur yaxşı yoldaşdan.
Dost gərəkdir həyatda hər qəlbə, hər könülə,
Elə yoldaş ki, versin sənidlə o, əl-ələ (Gəncəvi, 1974: 30).

Bu şeirdən aydın olur ki, yalnız dost tapmaq da deyil, kollektivdə yaşamaq, dostu və yoldaşa malik olmaq insanı fərəhləndirir, sadıq dost adamın sevincinə də, kədərinə də şərik olur. Dostsuz, yoldaşsız keçinmək, bəşər cəmiyyətindən uzaq düşmək adamı yazıq vəziyyətə salır. Mütəfəkkir xəbis və zülmkar

adamlardan, yalançı və ikiüzlü dostlardan uzaq olmağa və onlarla ünsiyyət qurmağı məsləhət görmürdü.

Nizamiyə görə ikiüzlü, yalançı dost düşməndən daha qorxuludur. Belələrindən nə qədər uzaq olsan, o qədər faydalıdır. Dahi mütəfəkkirin fikrincə, dostu bərk ayaqda, yaman gündə sınamaq lazımdır, həqiqi dost məhz belə vaxtlarda yaxşı tanınar. O, bu müsbət əxlaqi keyfiyyətləri ən müsbət cəhət kimi təqdir edirdi. Mütəfəkkir yazırdı:

Bərk ayaqda səmimi, ürəyi təmiz yoldaş,
Nə ayağından çəkər, nə səndən qaçırar baş (Gəncəvi, 1953: 33).

Qeyd edək ki, Nizami yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında doğruluq və namusluluğu da yüksək qiymətləndirmişdi. O, bu sifətlərə öz əsərlərində geniş yer vermiş, onları saxtılığa, yalançılığa və hiyləgərliyə qarşı qoymuşdu.

Dahi mütəfəkkirin qənaətinə görə, doğruluq düzlük, sədaqət və namusluluq kimi yüksək əxlaqi və insani keyfiyyətlərin ilkin əlamətləri insanın irsində olmalıdır. O, şəxsiyyəti hərtərəfli yetkin, kamil görmək arzusunda olmuşdur. İstər özünə görə, istər davranışına görə, istərsə də digər fəaliyyətində insan hər şeyin öz yerini və öz üsulunu bilməlidir.

Mütəfəkkir əsərlərində lovğalığı, özünü öyən, boşboğazlıq edən və danışığının yerini bilməyən şəxsləri tənqid edirdi. Yüngüllüyü şəxsiyyət üçün naqislik saymış, ağır gəlmək üçün, qarnı doldurmağı yox, əqli idrakı zənginləşdirməyi lazım bilmişdi. O yazırdı:

Yüngül adam! Qarnına su, çörək doldur hey sən
Bil ki, o zaman yenə ağır gəlməyəcksən (Gəncəvi, 1974: 115).

N.Gəncəvi insanı sərraf olmağa, hər şeyin öz qiymətini düzgün verməyə səsləyirdi. Onun fikrincə o, şəxs kamil şəxs hesab edilir ki, hissə qapılmadan, tərəfgirlik və üzgöranlik etmədən istər keçmişdə, istərsə də zamanında görülmüş işə layiqli qiymət verə bilsin. Bu haqda mütəfəkkir yazırdı:

Bu dünyada nə görsən təzədən və köhnədən
Onun yaxşı, pisiyün bir əndazə ayır sən (Gəncəvi, 1967: 86).

Mütəfəkkir saxta iş görən şəxsiyyətləri cəmiyyətin ağır dərdi hesab edirdi. Saxtakarlığı insan şəxsiyyətinin ən yaramaz keyfiyyəti sayırdı. Ona görə də tövsiyə edirdi ki: “İş zamanı çalış ki, olmayasan saxtakar” (Gəncəvi, 1974: 137).

Nizami Gəncəvi şəxsin tamlığını, onun sirr saxlamasında, boşboğazlıq etməməsində, hər çatana başına gələn bir şeyi, ya onun-bunun haqqında bildiklərini danışmamasında görürdü. Belələri orda-burda boşboğazlıq edir, sonra isə yoldaşlarının ya qeyrisinin onun sirrini açdığından şikayətlənirdi. O, bununla bağlı yazırdı:

İndi ki, bildiyini saxlaya bilməyirsən,
Özgədən öz sirrini saxlamağı unutma sən (Gəncəvi, 1982: 131).

Həmçinin N.Gəncəvi mərifətli və münasib tonda danışmağı şəxsiyyətin ən gözəl keyfiyyəti hesab edirdi və deyirdi ki, ədəbli danışsan, sənə də ədəbli cavab verərlər.

Mütəfəkkir yazırdı:
Həyalı söz danış, öyrənib səndən,
Həyalı danışsın səni dinləyən.
Əqilli bir işdir yumşaq danışmaq,
Kobudluq axmağa yaraşar ancaq (Gəncəvi, 1967: 126).

Nizamiyə görə nəsil irsi keyfiyyətlərə görə də müəyyən edilmişdir. O, oğluna nəsihət verərkən bu məsələyə xüsusən toxunmuşdur. O, yazırdı:

Uşaqkən əslini sorsalar bir az,
Ağac bar verəndə cinsi sorulmaz!
Elə ki, böyüdün belədir qayda,
Atanın adından sənə nə fayda (Gəncəvi, 1982: 64)?

Bu şeirdən aydın olur ki, ağac bar verəndə cinsini (əslini–T.X) soruşmazlar, onu öz meyvəsinin keyfiyyətinə görə qiymətləndirirlər.

Nizaminin əsərlərində insanın tərbiyə sahəsində gözəl təbiət qazandığı haqqında göstərişləri çoxdur. O, bir tərəfdən irsi və fitri xassələrə ümid olmamağı, ağac bar verəndə onun əcdadı haqqında soruşurlar, onun öz keyfiyyətini nəzərə alırlar demiş, digər tərəfdən də buna baxmayaraq toxumun və adamın yaxşı cinsdən olması zərurəti fikrini irəli sürmüşdü.

Mütəfəkkir bununla bağlı yazırdı:
Zatı pis olanı heç yüksəltmə sən,
Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən (Gəncəvi, 1981: 65).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri N.Gəncəvi insanı ədalətə, humanizmə xeyirxahlığa, elmlə, bilikli olmağa səsləmiş, xeyirxahlıqların çox və təsirli olduğu şəraitdə pisləklərin baş qaldırmasına imkan verməməsini zəruri saymışdı. O, şəxsiyyətin xeyirxah əməlli insanlar arasında böyüməsi ilə formalaşmasını, pisləklərdən uzaqlaşmasını və yaxşılıqlara, ədalətə yaxınlaşmasını zəruri hesab etmişdir. İrsiyyətin təsirini nəzərə alan mütəfəkkir əsərlərində pis zatlı insanlardan uzaq olmağı məsləhət bilmişdir.

Dünya ədəbiyyatının ən parlaq ulduzlarından olan Nizami Gəncəvinin adı çəkildikdə hər şeydən əvvəl, gözlərimizin qarşısında dahi bir mütəfəkkir heykəli ucalır. Mütəfəkkir tibb, astronomiya, riyaziyyat və s. kimi təbiət elmlərini də öz dövrünün səviyyəsində öyrənmişdir.

Qeyd edək ki, biologiyada mühitə uyğunlaşma hadisəsinin izahı ən çətin problemlərdən biridir. Çox maraqlıdır ki, Nizaminin nəzərində bu böyük problem yayınmamışdı. Onun əsərlərində mühitə uyğunlaşma məsələsi dövrünə görə, öz əksini tapa bilmişdir. Nizamiyə görə heyvanların və bitkilərin bütün morfoloji əlamətləri eləcə də, fizioloji xassələri yaşadıkları mühitləri ilə əlaqəli olaraq meydana gəlmişdir. O yazırdı:

Laçın deyib sonaya: “Səhra qoynu gözəldir”,
Sona deyib “Əlvida! Dərya qoynu gözəldir” (Gəncəvi, 1983: 110).

Nizami göstərir ki, sona (ördək-T.X) üçün həyat şəraiti dərya laçın (yırtıcı quş-T.X) üçün isə səhra gözəldir.

Mütəfəkkir bu fikrində onu göstərmişdir ki, canlı öz yaşama mühitindən uzaqlaşsa onun həyatı üçün təhlükə yaranar. O yazırdı:

Ördəyə başında yer versə çinar
Köksündən acı bir sızıltı qopar,
Ördəyin vücudu suyun düşgünü
Atəşə girərsə qaralar günü (Gəncəvi, 1982: 225).

Mütəfəkkir bu şeirdə onu demək istəmişdir ki, ördəyin bədəni su mühitinə uyğundur. O, öz mühitini dəyişib ağaca qonsa, dərhal məhv olar. Həmçinin Nizami canlılar aləmində müşahidə edilən uyğunlaşmanı ideal dərəcədə olmadığını da göstərmişdir. Bir növ öz yaşama mühitinə nə qədər uyğunlaşsa onunla qidalanan və onunla eyni olan növdə müəyyən uyğunlaşma baş verə bilər.

Nizami yazırdı:

Dovşanın hər bir yerin məsəl var,
Yenə də o, yerin tazısı tutar (Gəncəvi, 1983: 141).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri heyvanlar aləmində müşahidə etdiyi sürü halında yaşama formasını da yaşayış mühitinə uyğunlaşma prosesi kimi görmüşdü. Onun əsərlərində sürüdən ayrı düşən fərdlərin məhv olacağı haqqında da məlumat verilmişdi.

Mütəfəkkir “Leyli və Məcnun” əsərində qarışqaların sürü cəmiyyət halında yaşamalarının faydalılığı haqqında demişdir:

Qarışqa birlikdə göstərar hünər,
Özündən çox böyük şeylər sürüyər (Gəncəvi, 1981: 68).

Mütəfəkkir bitkilər aləmindən də çoxlu misallar gətirərək yaşayış mühitinə uyğunlaşmanı izah etmişdir. Nizami də başqa Şərq şairləri kimi, güldəki tikanları aşiqin (bülbülün-T.X) vüsala çatmasına maneə törədən bir əlamət kimi göstərmişdir. Ona görə ki, Nizami məsələnin bioloji mahiyyətini düzgün başa düşmüşdü. O, gülün və başqa bir bitkinin tikanları növün həyatının, eləcə də meyvə və toxumlarının qorunmasında mühüm rol oynadığını demişdir. O yazırdı:

Varsa da güllərin əgər tikanı,
Qorumaqçındır o yalnız bostanı (Gəncəvi, 1983: 119).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin əsərlərində heyvanlar və bitkilər aləminin quruluşundakı uyğunlaşmaların izahına dair də çox maraqlı materiallar vardır. Nizami yırtıcı həyat keçirən heyvanların kök və yağlı olmadıqlarını, əksinə ot yeyən heyvanların isə kök olduqlarını göstərmişdir (Gəncəvi, 1982: 58).

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin, məzmununun ən zəngin tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir. Şəxsiyyətin necəliyi öncə bununla qiymətləndirilmişdi. Onu da qeyd edək ki, əxlaq kamillik insanın öz-özünü başa düşdüyü və tanıdığı zaman meydana çıxır.

Nizami Gəncəvi yazırdı:

Özündən hər kim ki, deyil, xəbərdir,
Bir qapıdan girər, birindən çıxar (Gəncəvi, 1983: 26).

və yaxud

Ağıl-kamal bəsləməz, igidliyə ədavət,
Hünər də, igidlik də ədalətdir, ədalət (Gəncəvi, 1981: 84).

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Yusif Talıbov yazırdı: “Nizamiyə görə insanı kamillik mərtəbəsinə ucaldan onun ağıldır, elmidir. İnsan ağıl-kamalı ilə şərflidir. İnsana ədəb öyrədən də onun ağıldır” (Talıbov, 1994, 97).

N.Gəncəvinin “Xəmsə”sindəki elmləri şərti olaraq dörd qrupa bölmək olar:

1. İnsanı, bəşəri öyrənən elmlər;
2. Heyvanı, bitkini öyrənən elmlər;
3. Daşı, torpağı, yeraltı sərvətləri öyrənən elmlər;
4. Hərb elmləri.

Mütəfəkkirin əsərlərindəki qəhrəmanlar (Xosrov, Bəhram, Nofəl, İsgəndər, Nüşabə və s.) yuxarıda şərti olaraq dörd qrupa böldüyümüz elmlərin demək olar ki, hamısını bilirdilər. Nizamiyə görə ali şəxsiyyət filosofcasına düşünməli və bu elmlərin hamısına aşina olmalıdır.

Sonda onu qeyd edək ki, şəxsiyyətin formalaşması haqqında ideyalar qədim dövrlərdən başlayaraq meydana çıxmışdır. Cəmiyyətin inkişafında müvafiq zənginləşmə yolu keçmiş və Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrinin mühüm probleminə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradxanov, M. Ə. (1943). Gəncəvinin pedaqoji fikirləri: Ped. elm. dok. ...dis. avtoref... . Bakı: ADU
2. Gəncəvi, N. (1982). İsgəndərnamə. Bakı: Yazıçı
3. Gəncəvi, N. (1953). Sirlər xəzinəsi. Bakı: Azərənəşr
4. Gəncəvi, N. (1974). Yeddi gözəl. Bakı: Azərbaycan EA
5. Gəncəvi, N. (1974). Sirlər xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan EA
6. Gəncəvi, N. (1967). İsgəndərnamə / İqbalnamə. Bakı: Azərbaycan EA
7. Gəncəvi, N. (1982). Leyli və Məcnun. Bakı: Yazıçı
8. Gəncəvi, N. (1981). Sirlər xəzinəsi. Bakı: Yazıçı
9. Gəncəvi, N. (1983). Yeddi gözəl. Bakı: Yazıçı
10. Talıbov, Y. N. (1994). Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı: Elm

SUMMARY

Taleh Khalilov

THOUGHTS ON THE FORMATION OF PERSONALITY
IN THE CREATIVITY OF NIZAMI GANJAVI

The article analyzes the views on the formation of personality in the works of Nizami Ganjavi. It is noted that the ideas about the formation of personality have emerged since ancient times, since the middle ages, important theoretical views on this problem have been expressed, and efforts have been made to show ways to apply it in practice. In the middle ages, the idea of personality formation was understood as the education of a person, with the goal of cultivating a good person.

Key words: Nizami Ganjavi, personality, upbringing, pedagogy, environment, heredity

РЕЗЮМЕ

Талех Халилов

МЫСЛИ О ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ В
ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

В статье анализируются взгляды на формирование личности в творчестве Низами Гянджеви. Отмечается, что идеи о формировании личности возникли с древних времен, со времен средневековья были высказаны важные теоретические взгляды на эту проблему, и были предприняты усилия, чтобы показать способы применения ее на практике. В средние века идея формирования личности понималась как воспитание человека с целью взрастить хорошего человека.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, личность, воспитание, педагогика, среда, наследственность.

NƏZAKƏT YUSİFOVA

n.yusifova@gmail.com

SEVDA KƏRİMOVA

sevdakerimovaaa70@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN TƏLİM VƏ TƏRBİYƏ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı hər zaman öyrənilib və öyrənilməkdədir. Dahi şairin bitib tükənməyən xəzinə olan xəmsəsi, qəzəlləri, qəsidələri həmişə yeni nə isə öyrədir, aşılıyır. Nizami yaradıcılığına diqqət etsək, onun hər bir kəlməsinin xalqdan bəhrələndiyinin, qidalandığının şahidi oluruq.

Qədim mədəniyyətə və dərin tarixi köklərə malik olan xalqımızın mədəniyyət xəzinəsi özünün zənginliyi ilə dünya miqyasında seçilir və qiymətləndirilir. Bu xəzinənin həqiqi sahibi olmaq üçün onun daha dərin qatlarına milli ideologiyamızın işığında nüfuz etmək milli pedaqogikamızın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Mədəniyyət xəzinəmizin bizə başucalıqı gətirən, heç vaxt solmayan ən qiymətli incilərindən biri, dünya poeziyasının sönməz ulduzu, “sözün tam mənasında dahi insan” (Y.E.Bertels) Nizami Gəncəvinin bizə miras qoyub getdiyi ədəbi-pedaqoji irsdir. Doqquz əsrə yaxındır ki, bu irsdən “əxlaq dərslisi” kimi istifadə olunur və neçə-neçə əsrlər bundan sonra da istifadə olunacaqdır.

Nizami Gəncəvi Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikir tarixində yadda qalan əsərləri ilə bəşəriyyətin elm xəzinəsinə dəyərli töhfələr verən dühalardan biridir. Dahi şairin “kamil insan” konsepsiyasına görə hər bir bəşər övladı hərtərəfli inkişaf etməli, həm əqli cəhətdən zəngin, həm mədəniyyətə saf, həm də fiziki cəhətdən sağlam və möhkəm olmalıdır.

Nizami irsinin dövrümüz üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, şairin əsərləri təlim-tərbiyəyə dair zəngin fikirlərlə doludur. Bu əsərlərdə vətənpərvərlik, insanpərvərlik, xalq mənafeyini hər şeydən üstün tutmaq, mərdlik, qəhrəmanlıq, dostluq, sədaqət kimi nəcib əxlaqi sifətləri qiymətləndirmişdir.

Bu məqalədə məhz Nizami Gəncəvinin təlim və tərbiyə haqqında fikirləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *tərbiyə, təhsil, təlim, əxlaq, elm, təlim üsulları, dostluq, yoldaşlıq*

Orta əsrin cəhalət səltənətində nurlu bir işıq kimi parlayan dahi Azərbaycan şairi böyük mütəfəkkir və insanpərvər İlyas Yusif oğlu Nizami Gəncəvi dövrünün bütün qabaqcıl elmləri, həmçinin yunan fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olan yüksək təhsilli bir sima idi. Onun yaradıcılığında şərq-müsəlman mədəniyyəti, qərb-vizantiya mədəniyyətinin əlamətləri ustalıqla uzlaşdırılmışdır.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yüksək əməllər, nəcib hisslər tərənnüm edən ölməz söz ustasıdır. O, elə bir sənət xəzinəsi yaratmışdır ki, bu xəzinənin misilsiz söz inciləri əsrlərin imtahanlarından müvəffəqiyyətlə çıxmış, zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Zəngin və hərtərəfli yaradıcılığı ilə Nizami Gəncəvi təkcə Azərbaycana deyil, bütün dünya mədəniyyətinə qiymətli hədiyyələr vermiş, həm Şəqrdə, həm də Qərbdə böyük şöhrət tapmışdır. Bu nadir sənət nümunələri bütün yer üzünü dolaşır, milyonlarla insanlara mənəvi qüvvət verir, onların nəcib əməllər uğrunda mübarizəyə ruhlandırır.

Nizami Gəncəvi hərtərəfli inkişaf etmiş, geniş təhsilli bir sənətkar, alim və mütəfəkkir idi. Onu öz müasirlərindən fərqləndirən bir mühüm xüsusiyyəti də bu idi ki, o, heç vaxt saray şairi olmamışdır. Əksinə Nizami saray həyatına qarşı dərin nifrət bəsləmişdir. Bütün ömrünü halal zəhməti hesabına dolanmış dahi söz ustası bəzən maddi ehtiyac isərisində yaşasa da, heç kimdən asılı olmamışdır. Onun bu və ya digər hökmdara həsr edilmiş əsərləri də şahlara nəsihət vermək, zülmə son qoymaq, xalqa qarşı

ədalətli olmaq məqsədini güdürdü.

Nizami irsinin dövrümüz üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, şairin əsərləri təlim-tərbiyəyə dair zəngin fikirlərlə doludur. Onun “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “İsgəndərnamə” əsrləri sanki hərəsi bir pədaqoji poemadır. Bu əsərlərdə vətənpərvərlik, insanpərvərlik, xalq mənafeyini hər şeydən üstün tutmaq, mərdlik, qəhrəmanlıq, dostluq, sədaqət kimi nəcib əxlaqı sifətləri qiymətləndirmişdir. Nizami böyük bir mütəfəkkir kimi, öz əsərlərində tez-tez xalqa, hökmdarlara, yaşlı və gənc nəsələ öz nəsihətləri ilə müraciət etmiş, onlara düzgün yollar göstərməyə çalışmışdır. Nizami bütün bu müraciət və tələbləri ilə xalqın həyatını yaxşılaşdırmağa cəhd etmişdir. Xalq həyatı, xalq yaradıcılığı Nizaminin ilham mənbəyi olmuşdur. Xalqın arzu və istəklərini tərənnüm edən Nizami təlim-tərbiyə haqqında da bir sıra qiymətli fikirlər söyləmişdir.

Nizami elmə, biliyə yüksək qiymət verirdi. İnsan elmlə ucalır. Sən çalış yaxşıca öyrən dünyanı, bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı deyəndə, dünyəvi fənlərin öyrənilməsini nəzərdə tuturdu. O, insanı yer üzünün əşrəfi hesab etmiş bu əşrəfin yetişməsində irsiyyətlə yanaşı ictimai mühitin, tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirmişdi.

Nizami öz əsərlərində əqli təhsilə böyük əhəmiyyət vermişdi. Onun fikrincə, ağıl insanı heyvanlardan fərqləndirən əsas əlamətdir. O, ağılı var-dövlətdən üstün tutur və xalqa müraciətlə deyir: “Var yoxunu belə, ağıla bəxş elə”.

Nizami ağılı yalnız şəxsi həyatda deyil, ictimai-siyasi həyatda da rəhbər tutmağı adamlara məsləhət görür, cəhalətin, nadanlılığın barışmaz düşməni olmuş və yaşından asılı olmayaraq hamını bilik almağa, elm öyrənməyə çağırmışdır. Nizamiyə görə fitrən kəskin ağıla malik olmaq, təlim almaqdan yaxa qurtarmaq üçün adama əsas vermir.

Nizaminin əsərlərində antik dövrün filosofu Aristotelin yaş bölgüsü ilə səsleşən fikirlərə də rast gəlmək olar. Bunu biz şairin oğlu Məhəmmədə yazdığı nəsihətlərdən aydın görürük. Birinci nəsihət yazılarda oğlu Məhəmmədin 7 yaşı, ikinci nəsihət yazılarda 14 yaşı, üçüncü nəsihət yazılarda 21 yaşı vardı. O, hər yaş dövründə, oğluna yaşa uyğun işlər görməyi məsləhət görürdü. Nizami təlimə uşağa 7 yaşdan başlamağı tövsiyə və bu yaşda uşağa əslinə görə hörmət etməsini tövsiyyə edirdi. Bu yaşa qədər uşaqların qayğısına qalmağı, onlarda gözəl keyfiyyətlər tərbiyə etməyi valideynlərə tövsiyyə edirdi və erkən yaşdan uşağı elə böyütmək lazımdır ki, atasına layiq övləq ola bilsin:

7 yaşlı balam, gözümün nuru,
Ey dilim əzbəri, qəlbim qüruru.
Bu Hilal dövründə gəl eyləmə qəm.
Bədr olan zamanda gözəl Hilalın,
Göyə nur saçacaq sənənin kamalın.
Biliyə rəqib ol, dünyanı qazan.
Vaxtı boş keçirmə, qələm al ələ,
Elə namuslu ol, desin hər görən,
Ağıllı oğluna Nizami əhsən (N.Gəncəvi 2004 (1), 37)

Bu müraciətində şair oğlunun gələcəyinə böyük ümid bəsləyir və ikinci nəsihətində, insanın elmlə ucaldığını göstərir:

Ucalmaq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərər həyat.

Şairə görə təlim almaq, biliklərə yiyələnmək nəinki adamın aqlını zənginləşdirir, həm də onu əxlaq cəhətdən saflaşdırır. Nizami əxlaqlı adamı kamil; qəddar, şərəfsiz, vicdansız olanları isə cahil və mədəniyyətsiz hesab edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin tərəfdar olduğu təhsilin məzmununda dünyəvilik çox

qüvvətlidir. Nizaminin qəhramanları İsgəndər, Bəhram Gur, Xosrov birinci növbədə elmi, təbiət elmlərini, dilləri və ictimai elmləri öyrənmək işi ilə məşğul olurlar.

Şair öz əsərlərində təlim üsullarına da toxunmuş və bu barədə də qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, təlimin ciddi əmək tələb edən bir iş olduğunu göstərir və şagirdlərin elmləri dərinədən öyrənməyi istəyirdi. Nizami hər bir işin yüksək keyfiyyətdə icra olunmasını, sənətə əsaslı yiyələnməyi tələb edirdi. O, deyirdi:

Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan *(N.Gəncəvi 2004,(2),41)*

Nizami dövrünün insanlarında olan müsbət keyfiyyətləri və nəcib sifətləri tərif etmiş, alçaq, iyrenc mənəvi keyfiyyətləri isə pisləmişdir.

Onun əxlaqi görüşlərində xeyirxahlıq ideyası mühüm yer tutur. O, dünyada yaşamağın əsas məqsədini xeyirxah işlər görməkdə, başqalarına yaxşılıq etməkdə görürdü. İnsanpərvərliyi “insanlığın parlaq gövhəri” adlandırılan şair bu anlayışı xeyirxahlıq, yaxşılıq məfhumları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə verirdi. O, hər bir insanpərvər adamın xeyirxahlığı, yaxşılığı özünün həyat qayəsinə çevirməyi məsləhət görürdü:

Ağlına yaxşılıq sikkəsini çal,
Böyük şöhrət qazan, göylərə ucal. *(N.Gəncəvi 2004(1),38)*

Böyük humanist şair öyrədir ki, hər bir insan xeyirxahlıq, yaxşılıq edərsə hər zaman onun bəhrəsini görəcəkdir. Ona görə də böyüklük şərəfinə nail olmaq istəyən hər bir kəs xeyirxahlıq, yaxşılıq etməyi bacarmalıdır:

Yaxşılıq etməsən əgər insana,
Böyüklük şərəfi verilməz sana.

Dahi şairin fikrincə insana böyüklük, şərəf və şan gətirən xeyirxahlıq heç zaman itmir:

Quyuya salsan da yaxşılığı bil,
Yenə qayıdacaq o itən deyil.

Şair insanları hər zaman, hər yerdə yaxşılıq axtarmağa çağırır. Çünki “yaxşı ad almaqda əbədiyyət var”. Ona görə də “dünyada yaxşılıq hər şeydən üstündür”. Xeyirxahlığı, yaxşılığı ən gözəl əxlaqi keyfiyyətlərdən biri kimi bütün poemalarında təqdir və təbliğ etmişdir.

Nizaminin xeyirxahlıq haqqında söylədiyi fikirlər onun vətənpərvərlik ideyaları ilə sıx bağlıdır. O, öz xalqını sevmiş, onun adını ucaltmağa çalışmış və başqa xalqlara da hörmətlə yanaşmışdır.

Nizaminin əxlaqi görüşlərində dostluq və yoldaşlıq məsələsi xüsusi yer tutur. Nizami öz əsərlərində dostun və yoldaşın mənfi və müsbət sifətlərindən bəhs edir və dost seçməkdə ehtiyatlı olmağı məsləhət görürdü.

Nizami belə hesab edir ki, insanın “bir həmdəmi”, “könül sirdaşı”, yəni bir dostu olmasa o, həyatda çox çətin yaşayar:

Həyat nəyə gərəkdir bir həmdəmin olmasa?
İnsan çətin yaşayar dosta əmin olmasa.
Varlığına əminsən sən ki, hələ həyatda,
Çalış, könül sirdaşı gətir ələ həyatda.

“Yaxşı dost dar gündə tanınar”, -xalq hikmətini yaradıcı təfəkkürün gücü ilə qüvvətləndirən şair:

Elə sadıq dost ara, səni darda qoymasın,
Çəkib tordan sıxarsın, səni torda qoymasın.

-məsləhətini verir. Həqiqi dost odur ki, onun sirrini gizli saxlasın. Dostluqdan təmənna güdən qərəzli,

ikiüzlü adamlardan dost olmayacağını bildirirdi.

O, öz oğlunun şəxsində gənc nəsə müraciət edir və doğruçu, təvazökar, sadə, ədəbli olmağı ona məsləhət görürdü. Nizami fikir mübadiləsində adamların təmkinli və mərifətli olmalarını tələb edirdi.

Nizaminin əsərlərində nəci əxlaqı xüsusiyyətlərin tərbiyəsinə dair fikirlər də öz əksini tapır. Onun fikrinə görə əxlaq tərbiyəsinə nümunə və nəsihətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Nizami, uşağın tərbiyəsinə mühitin düzgün təşkilinə yüksək qiymət vermiş və bu sahədə məktəbin müəyyən rol oynadığını göstərmişdir. O, çətinliklərlə mübarizədə səbrli olmağı, dönmədən məqsədə doğru getməyi məsləhət görür. Onun bu məsləhətlərində yüksək optimizm, insanın qüvvə və qüdrətinə böyük inam hiss edilir.

Üçüncü nəsihətində oğlunun əxlaqı məsələlərinə diqqət yetirir. Oğlundan xalqa fayda verməyi, əsl kişi olmağı, yaxşı dost tapmağı məsləhət görürdü:

Bir dostun olsa da eyibli əgər,
Yüzünün adına ləkə gətirər.
Hünər ardınca qaç, xalqa hünər saç,
Qapılar bağlama, ər ol, qapı aç.
Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdan gövhər çıxarar. (N.Gəncəvi 2004,(1),39)

Nizami bütün əsərlərində ehtiras düşkünlərini, tamahkarları, acgözləri kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. O, insan əməyinə böyük qiymət vermiş, onun tərbiyəedici qüvvəsinə inanmışdı. Həyatın mənasını yaradıcı əməkdə görən Nizami, hamının işləməsinə lazım bilirdi. O, “bir insan da əliboş gəzməməlidir”-deyə xalqa xitab edirdi. O, insanın bütün çətinliklərə çarə tapmağa qadir olduğunu qeyd edir və gənc nəslə çətinliklərdən qorxmamağa çağırırdı:

Qana qəltan etsə də səni zəhmət tikanı,
Çalışmaqdan usanma, işə alışdır canı.
Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl,
Hər yetənə alçalma, əl açıb olma sail.

Sadəətə çatmağın əsas yolunu zəhmətdə görən şairin fikrincə insan xoşbəxt həyat sürmək istəyirsə, dəyanətli və dözümlü olmalı, ən ağır işlərin altına girməyi bacarmalıdır:

Xoşbəxt odur dözümlə ləyaqəti var onun,
Ağır yükə qatlaşmaq dəyanəti var onun.

“Vaxtı boş keçirmə qələm al ələ, zəhmət çək dünyada bilik kəsb elə” deyən şairin fikri əmək, halal zəhmət, əzmkarlıq, çalışqanlıq, əxlaqi, sosial-iqtisadi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, eyni zamanda ağıl tərbiyəsinin də vacib şərtlərdən biri olduğunu qeyd edir. İnsan nə qədər savadlı olsa da, o, daim çalışmasa, öz biliyini zənginləşdirməsə zehni kortalar, nəticədə saxsı qab satanlara tay olar:

Çox iti zehinlilər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.

Şair “Xosrov və Şirin” əsərində əməyin ictimai əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı:

Bacarsan hamının yükünü sən çək,
İnsana ən böyük şərəfdir əmək.
Sən də əldən düşüb yorulsan əgər,
Sənin də yükünü bütün el çəkər. (N.Gəncəvi 2004,(3),186)

Yaxud da “İsgəndərnamə”də digər analoji misal:

Hər şeyi özünçün əkmək nə yarar?
Dünyada hesabsız ruzi yeyən var!
Keçənlər zəhmətlə əkdiiyi bağdan
Gələnlər meyvəni dərmiş hər zaman.
Keçənlər bir çox şey əkməşdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə.
Dünya bir tarladır, diqqətlə baxsaq,
Hamı bir-birinə cütcüdür ancaq. *(N.Gəncəvi 2004,(4),17)*

Şairin əsərlərinin təhlilindən aydın olur ki, o, şəxsiyyətin formalaşmasında əmək fəaliyyətini əsas amillərdən biri hesab etməklə yanaşı, əməyin insanın həyatında çox böyük rolu olduğunu qüdrətli qələminin gücü ilə və konkret nümunələr əsasında şərh etmişdir.

Onun əmək tərbiyəsi haqqındakı fikirləri içərisində əmək adamlarına hörmət məsələsi xüsusi yer tutur. Burada diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də odur ki, şair sadə əmək adamlarına daha böyük hörmətlə yanaşmış, onların halal əməyini, cəfəkeşliyini, mərdliyini, cəsərətini yüksək qiymətləndirmişdir. Belə ki, şairin yaratdığı əməkçi qəhrəmanların əksəriyyəti sadə peşə sahibləridir: əkinçi, kərpickəsən, daşyonan, bənna, çoban və s.

Dahi insanpərvər şairin sadə əmək adamlarına böyük hörmətini demək olar ki, “Xəmsə”yə daxil olan bütün poemalarında rast gəlirik. Lakin “Sirlər xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin” poemalarında şair əmək, onun əhəmiyyəti, sadə əmək adamlarına dərin hörmət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və ayrıca yer vermişdir. Nümunə üçün “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Kərpickəsən qocanın bir cavanla hekayəti”ni nəzərdən keçirək. Əsərin beşinci söhbətində verilən bu hekayətdə şair qoca kərpickəsənin nümunəsində öz halal əməyi ilə dolanan, heç kimin minnətini boynuna götürməyən, kiməsə əl açmağı özünə ar bilən sadə əmək adamlarının ümumiləşdirilmiş obrazını böyük ustalıqla və sevə-sevə yaratmışdır. Hekayədə deyilir ki, Şam şəhərində bir qoca kasıb kişi heç kimə möhtac olmamaq üçün kərpic kəsib öz halal zəhməti ilə bir təhər dolanırdı.

Bir gün yenə qan-tər içərisində öz işi ilə məşğul olarkən haradansa bir cavan oğlan gəlib qocanın işlədiyini görüb onu məzəmmət etməyə başlayır:

Bu düşkünlük, zəlillik səncə, hara yaraşar?
Palçıq-saman yoğurmaq muzdurlara yaraşar.
Torpağın qalxanını qılıncınla sökmə sən,
Bir qarın çörək üçün öz abırını tökmə sən.
Bu kərpic qəlibini yandırır külə döndər,
Ömrün xəzan bağını əlinlə gülə döndər.
Daş kimi kəltənlərə bel vurmaqdan nə çıxar?
Bəlimli palçıqları yoğurmaqdan nə çıxar?
Qocasan, qocaların yerişini yeri sən,
Yorulursan, cavanın yerişini yerisən. *(N.Gəncəvi 2004,(5),79)*

Şair lovğa cavanın bu yersiz danışıqına qocanın dili ilə layiqli cavab verərək onu başa salır ki, insan qoca olsa da öz halal zəhmətilə yaşamalığı, heç kimə möhtac olmamalı, bir qarın çörək üçün başqalarına dilənçi kimi əl açmamalıdır.

Şairin qocanın dili ilə cavan oğlana verdiyi cavabdan sonra o etdiyi hərəkətdən peşman olur və gözləri yaşarır:

Qoca dedi: “Nadanlıq havası var başında,
Ağsaqqala gülürsən belə cavan yaşında.
Qocalar kərpic kəsər, halallıqla yaşayar,

Könlər, əsir qullar ağır yüklər daşıyar.
Qarşında boyun büküb əl açmayım deyə mən,
Əzəldən əl atmışam belə bir peşəyə mən.
Nə xəzinə yığanam, nə də tirmə geyənəm,
Öz halal zəhmətimin çörəyini yeyənəm.
Halalca nemətimə naşükür olma mənim,
Nemətə xor baxana nemət qənimdir, qənim”.
Qocaya tənə vuran peşmanladı sözündən,
Gözdən itən zamanda yaş axıtdı gözündən. (*N.Gəncəvi 2004,(5),79*)

Hekayənin sonunda böyük tərbiyəçi və pedaqoq olan dahi Nizami insanları qoca kərpicəsəndən nümunə götürməyə, öz namuslu və halal zəhmətləri ilə ucalmağa səsləyir:

Dünya görmüş insandı, qoca belə qocaydı,
Namuslu zəhmətiylə el gözündə ucaydı. (*N.Gəncəvi 2004,(5),80*)

“Sirlər xəzinəsi” poemasının üçüncü söhbətində də şair sadə əmək adamlarına ayrıca yer vermiş, əkinçi qocanın halal zəhmətini, alın tərini tərənnüm etmişdir.

Nizaminin əsərlərinin təhlilindən bir daha aydın görürük ki, şair halal zəhməti ilə bir parça çörək qazanıb şad, sakit, rahat həyat sürən sadə əmək adamlarını böyük var-dövlət sahibi olan, lakin dərd-qəm içərisində yaşayan şahlarla müqayisə edirdi və üstünlüyü birincilərə verirdi.

Böyük şairin təlim və tərbiyə haqqındakı müdrik fikirləri, ondan sonra gələn Azərbaycan yazıçı və mütəfəkkirlərinə böyük təsir göstərmişdir. Onun ideyalarının parlaq şüaları əsrlərə işıq saçaraq, dövrümüzdə qədər gəlib çatmış və təlim-tərbiyə məsələlərində öz əhəmiyyətini itiməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. “Yeddi gözəl”. Çəşioğlu, 2004
2. Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”. Çəşioğlu, 2004
3. Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”. Lider nəşriyyat, 2004
4. Nizami Gəncəvi. “İsgəndərnamə”. Çəşioğlu, 2004
5. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”. Çəşioğlu, 2004

SUMMARY

Nazakat Yusifova, Sevda Karimova

NIZAMI GANJAVI'S OPINION ON EDUCATION AND UPBRINGING

N.Ganjavi's creativity has always been studied and is being studied. "Hamsa", gazelles, proverbs of a brilliant poet, inexhaustible treasures, always teach something new, instill. If we pay attention to Nizami's work, we will witness how every word he says benefits the people.

The spiritual treasury of our people, which has an ancient culture and deep historical roots, stands out and is valued all over the world for its wealth. Penetration into its deeper layers in the light of our national ideology in order to become the true owner of this treasure is one of the most pressing problems facing our national pedagogy. One of the most valuable pearls of our treasury of spirituality, which never fades, is the inextinguishable star of world poetry, “genius in the full sense of the word” (E.E. Bertels) literary and pedagogical heritage of Nizami Ganjavi.

Nizami Ganjavi is one of those who made a valuable contribution to the scientific treasury of

mankind with his works, remembered in the history of Azerbaijani socio-pedagogical thought. According to the concept of the brilliant poet "the perfect man", every human race should develop comprehensively, be spiritually rich, spiritually pure, physically healthy, and strong.

Nizami's legacy is of great importance for our time. Thus, the poet's works are filled with rich reflections on education and upbringing. In these works, he appreciated such noble moral qualities as patriotism, humanism, putting the interests of the people above all, bravery, heroism, friendship, loyalty.

In this article, it was the views of the Nizami on education and upbringing that were studied.

Key words: *upbringing, education, training, morality, science, teaching methods, friendship, communication*

РЕЗЮМЕ

Назакат Юсифова, Севда Каримова

МНЕНИЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ ОБ ОБУЧЕНИИ И ВОСПИТАНИИ

Творчество Н.Гянджеви всегда изучалось и изучается. "Хамса", газели, пословицы гениального поэта, неисчерпаемые сокровища, всегда учат чему-то новому, прививают. Если мы обратим внимание на творчество Низами, то станем свидетелями того, как каждое его слово приносит пользу народу.

Духовная сокровищница нашего народа, имеющая древнюю культуру и глубокие исторические корни, выделяется и ценится во всем мире своим богатством. Проникновение в более глубокие его слои в свете нашей национальной идеологии с целью стать истинным обладателем этого сокровища-одна из самых актуальных проблем, стоящих перед нашей национальной педагогикой. Одной из ценнейших жемчужин нашей сокровищницы духовности, никогда не угасающей, является неугасимая звезда мировой поэзии, "гений в полном смысле слова" (Е.Е.Бэртельс) литературно-педагогическое наследие Низами Гянджеви.

Низами Гянджеви является одним из тех, кто внес ценный вклад в научную сокровищницу человечества своими произведениями, запомнившимися в истории азербайджанской общественно-педагогической мысли. Согласно концепции гениального поэта "совершенный человек", каждый человеческий род должен всесторонне развиваться, быть и духовно богатым, и духовно чистым, и физически здоровым, и крепким.

Наследие Низами имеет большое значение для нашего времени. Так, произведения поэта наполнены богатыми размышлениями об обучении и воспитании. В этих произведениях он ценил такие благородные нравственные качества, как патриотизм, гуманизм, ставить интересы народа превыше всего, храбрость, героизм, дружбу, верность.

В этой статье именно были изучены взгляды Низами на обучение и воспитание.

Ключевые слова: *воспитание, образование, обучение, мораль, наука, методы обучения, дружба, общение*

SOLMAZ BAYRAMOVA

slmzbrm@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNDƏ PSIXOLJİ GÖRÜŞLƏR

Məqalədə dahi şair və müəfəkkir Nizami Gəncəvinin insanları daim yüksək əxlaqi kamillik və mənəvi psixoloji keyfiyyətlər aşılayan zəngin yaradıcılığına toxunulmuşdur. Qüdrətli söz ustasının bəşəriyyətin bədii fikir səlnaməsinə yeni parlaq səhifə açmış ölməz əsərlərinin bu gün də insanların mənəvi, psixoloji və əxlaqi kamilləşməsinə misilsiz xidmətlərindən bəhs olunmuşdur. Eyni zamanda Nizami yaradıcılığında insan həyatını, insan qəlbinin təbəddülatını, sirlərini, dövrün ən yaxşı, mütərəqqi adamlarını narahat edən saysız-hesabsız məsələləri ön plana çəkildiyi göstərilmişdir.

Nizaminin yaratdığı mükəmməl humanist təlimdə bir tərəfdən insan xarakterləri, bu və ya digər şəraitdə onun təzahür formalarının çoxcəhətliliyi, rəngarəngliliyi, digər tərəfdən kainatın və insan həyatının məna və mahiyyəti öz əksini tapmışdır. Həmçinin fərdlə cəmiyyət, cəmiyyətlə təbiət arasında harmoniya imkanları, insanın yer üzündəki vəzifə və rolunun nəhəng problemlərinə toxunulmuş, dahi şairin əsərlərinin yaxın və orta Şərq xalqlarının bədii, estetik, fəlsəfi təfəkkür tərzinin işıqlandırılıb istiqamətləndirilməsindən və mədəni həyatda güclü axın yaradıb, həmin axının məcrasının müəyyənləşdirildiyi göstərilmişdir. Ölməz sənətkarın əsərlərinin mayasını real duyğular, canlı hisslər, həyat hadisələri, süjetli tərənnümlər təşkil edir.

Məqalədə müəyyən olunmuşdur ki, Nizami öz qarşısına şəxsiyyət, onun özünəməxsus müstəqil düşüncə və hissiyyət, arzu və amallar dünyasını əsərlərinin əsas qəhrəmanı səviyyəsinə qaldıraraq, insanın daxili aləmini və ruhi keşməkeşlərini, ağıl ilə ürək, iradə ilə istək arasındakı çarpışmanı bədii boyalar vasitəsilə canlandırmaq vəzifəsini qoymuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, şəxsiyyət problemi, psixoloji ideyalar, sosial-psixoloji amillər

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və müəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir səlnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nizami Gəncəvi Yaxın Şərq xalqları mədəniyyətinin inkişafı tarixində müstəsna rolu olan dahi sənətkardır. Böyük şairin zəngin yaradıcılığı qədim tarixə malik Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında yeni parlaq mərhələdir.

Qüdrətli söz və fikir ustasının insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi böyük əhəmiyyəti vardır.

Belə ki, Nizaminin təkcə Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, ümumən şərq ədəbi-ictimai və fəlsəfi-psixoloji fikir tarixinə gətirdiyi ən böyük və mühüm yeniliklərdən biri məhz təsir etdiyi surətlərin daxili, mənəvi keyfiyyətlərini ön plana çəkməsi, onların davranış və hərəkətlərini psixoloji cəhətdən əsaslandırmasıdır. Eyni zamanda Nizami Gəncəvi sələflərindən fərqli olaraq, bütün güclü və zəif cəhətlərilə canlı insan şəxsiyyətini bədii təhlil obyektinə çevirmiş, əsas diqqəti şəxsiyyətin mənəvi inkişafına, onun formalaşması və təkamülündə ictimai və fərdi amillərin dialektikasına yönəlmişdir. Bütünlüklə xarici şəraitin və fəvqəltəbii qüvvələrin ixtiyarında olan epik qəhrəmanlardan fərqli olaraq Nizami qəhrəmanlarının taleyini onların öz istək və arzularından doğan davranışları, hərəkət və münasibətləri, başqa sözlə, daxili psixoloji fəallığı müəyyən edir.

Nizami Gəncəvi o qədər mürəkkəb və intəhasızdır ki, tədqiqatçıların hər yeni nəslində dərk olunmamış qatlarda həllini gözləyən problem və məsələlərlə üzləşir. Nizami yaradıcılığında şəxsiyyət problemi də belə məsələlərdən biridir.

Demək olar ki, bütün Nizamişünaslar şairin yüksək humanizmindən insan şəxsiyyətinə sonsuz marağından söhbət açır və bu cəhəti Nizaminin bir mütəfəkkir kimi fəlsəfi və ictimai mövqeyinin çıxış nöqtəsi hesab edirlər.

Nizaminin insan şəxsiyyətinə dair görüşlərinin şərhinə M.İbrahimovun “Leyli və Məcnun” poemasının filoloji tərcüməsinə yazdığı geniş ön zözdə rast gəlirik: “Nizami, ümumiyyətlə, “yer üzünə günəş yaranan insan”ı son dərəcə ucaldır və onun böyük əməllər üçün yarandığını yazır. Həyat oyuncaq, insan da oyunbaz deyildir. Həyat mürəkkəb, ağır və şərəflidir. Təbiət insanı bütün varlıqlardan üstün və yüksək yaratmışdır. İnsan nəinki əli ilə çalışmalı, fiziki əməyi ilə təbiəti istədiyi şəkildə dəyişdirməlidir. O, həm də zəhnini işlətməli, düşüncəsini inkişaf etdirməli, ağıl ilə təbiətə qalib gəlməlidir” (İbrahimov M., 1981, 10-12).

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin humanist konsepsiyasına diqqət yetirilməsi tədricən Nizamişünasları sırf psixoloji problematikaya gətirib çıxarmışdır. Bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq bu nəticəyə gəlmişlər ki, Nizaminin humanizmi ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyata xas olan insansevərlikdən fərqli, orijinal mahiyyətə malikdir və bu humanizm renessans tipli humanizm kimi səciyyələndirilməlidir (İbrahimov M., 1981, 18-23).

Bədii və fəlsəfi təfəkkürümüzün işıqlı ədəbiyyatını yaradan dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin ölməz ədəbi irsi təkcə humanizm, insana məhəbbət, yüksək əxlaq, tərbiyə və bilik mənbəyi, heç vaxt dəyərini itirməyən əlvan söz, hikmət xəzinəsi olmaqla yanaşı, həm də canlı tariximizdir. Eyni zamanda keçmişimizin qaranlıq guşələrinə işıq salan sönməz məşəldir.

Ölməz sənətkarımız və mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin təbliği bütün dövrlər üçün öz aktuallığını, psixoloji təsirini qurmaqla yanaşı, psixoloqların da qarşısında onun əsərlərini araşdırıb daha sanballı psixoloji fikir və ideya mənbələrinin ortaya qoyulmasını tələb edir.

Dahi Nizami irsinin öyrədilməsi humanitar fənlər arasında birinci yeri tutsa da, onun əsərlərində təzahür edən ideyaların və şəxsiyyətyönümlü fikirlərin psixoloji mahiyyəti çox dərin olur. Mütəfəkkir şair Nizaminin əsərləri ilə Şərqlə xalqları poeziyasında lirik, romantik və psixoloji epik ədəbi məktəbin əsası qoyuldu.

Nizami öz yaradıcılığında insan həyatının, insan qəlbinin təbəddülatını, sirlərini, dövrün ən yaxşı, mütərəqqi adamlarını narahat edən saysız-hesabsız məsələləri ön plana çəkmişdir.

Nizaminin yaratdığı mükəmməl humanist təlimdə bir tərəfdən insan xarakterinin, bu və ya digər şəraitdə onun təzahür formalarının çoxcəhətliliyi, rəngarəngliliyi, digər tərəfdən isə kainatın və insan həyatının məna və mahiyyəti, fərdlə cəmiyyət, cəmiyyətlə təbiət arasında harmoniya imkanları, insanın yer üzündə vəzifəsi və rolu kimi nəhəng problemlər müzakirəyə məruz qalır, təhlil edilirdi. Buna görə də Nizaminin bütün poemalarını çoxplanlı, çoxməqsədli əsərlər adlandırmaq olar.

Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan N. Gəncəvi təhsil, təlim-tərbiyənin bir sıra ümumi məsələlərini və şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən dörd əsas amilin (irsyyət, mühit, tərbiyə, fəaliyyət) hər birinin əhəmiyyətini sezmiş, poemalarında müvafiq dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür.

İrsyyət amili şəxsiyyətin formalaşmasında onun rolu barədə dahi şair-pedaqoqun fikirləri olduqca əhəmiyyətlidir.

“Xosrov və Şirin” poemasında fərsiz, naxələf oğlu Siruyənin xasiyyətindən Xosrov şikayət edən zaman vəziri ona ürək-dirək və təsəlli verərək deyir ki, o, sənin oğlun olduğu üçün pis ola bilməz, axırı yaxşı olacaq:

Sən yaxşısan, o da pis olmayacaq,

Öz tumuna bənzər bar verən budaq. (Apoyev B., 2008, 9-11)

İrsyyətin rolunu açıq-aydın bildiren şair, elə buradaca bu amilin hər zaman həlledici olmadığını, çox vaxt “Oddan kül, küldən od” olduğunu, “Hər çiçəyin bal, hər qamışın şəkər” vermədiyini göstərir. “Yeddi gözəl” poemasında bu məsələyə Bəhramla atası Yəzdigirdin nümunəsində toxunan şair göstərir

ki, irsi amillər, heç də həmişə həlledici rol oynamır, əksi də ola bilər.

Elə vaxt olar ki, gövhər daş doğar,
Kəhrəba rəngindən yaqut qaş qoyar.
Gövhərlə daşdan nisbətə misal,
Olmuş Yəzdigirdlə Bəhramdakı hal.

Dahi şair N.Gəncəvi mühit amilləri içərisində ictimai mühitə əhəmiyyətini daha yüksək qiymətləndirərək belə bir ideyanı aşılamaq istəyir ki, insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında onu əhatə edən adamların rolu əvəzsizdir. Bütün poemalarında “Əgər insansansa, insanları sev” tövsiyəsini verən humanist şair yaxşı adamlarla oturub-durmağı, bədəsil olanlardan uzaqlaşmağı yaxşı tərbiyənin əsas amillərindən biri hesab edir. Məsələn, “Ağıllı kəslərlə oturub-duranların ağıldan, şüurdan dastan deyənlərin heç bir əhəmiyyəti olmadığını deyən şair başa salır ki, elmi, mərifətli, ədəbli adamlarla dost olsan həmin keyfiyyətlər zamanla sənə də keçər:

Bədəsil olarsa əgər bir adam,
Qırmızı gövhəri saraldar tamam.
Ağıllı adamla dost olsa əgər,
Elmi, mərifəti sənə də keçər.

Mütəfəkkir şair Nizami şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşması və inkişafında, eyni zamanda yüksək mənəvi keyfiyyətlər qazanmasında tərbiyənin də rolunu xüsusi qeyd edir. Belə ki, İsgəndərin məllimi ona dərin biliklər mənimsətməklə yanaşı, “ağıla nur”, “ürəyə qüvvət” verən “şahanə tərbiyə”, hünər, nəzarət aşılayır.

Həm təlim, həm də tərbiyə işində müəllimin, tərbiyəçinin rolunu yüksək qiymətləndirən şair-pedaqoq, demək olar ki, bütün poemalarında bu məsələyə toxunaraq təlim-tərbiyədə müəllim-tərbiyəçinin yüksək savadı, humanizmi, çalışqanlığı və s. kimi keyfiyyətlərini önəmli sayaraq, eyni zamanda şagirdin təlimə marağı və istedadı, müəllimə münasibətini də xüsusi qeyd edirdi.

Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə ilə yanaşı özünütərbiyənin də rolunu yüksək qiymətləndirən dahi şairin “Xəmsə”sində bu barədə dəyərli mənəvi-psixoloji istiqamətli fikirlər söyləmişdir:

Kim ki, öz-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o, ölməz haşa.
Nəqşini bilməyən fanidir, fani,
Baqi say bu nəqşi bilən insanı.
Tanısan özünü, köçsən cahandan,
Yenə bu dünyada yaşayacaqsan.

Nizami Gəncəvi göstərir ki, özünü tanımayanlar, öz qüsur və nöqsanlarını görə bilməyənlər və öz davranış və hərəkətlərinə tənqidi yanaşmaq istəməyənlər bədbəxt insanlardır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə onlar hərtərəfli inkişaf etmiş, mənəvi kamilliyi və əxlaqi saflığı özündə birləşdirən şəxsiyyət səviyyəsinə yüksələ bilməyəcəklər.

Özündən hər kim ki, deyil xəbərdir,
Bir qapıdan girər, birindən çıxar.
Heç kəs öz könlünə tutmayır irad,
Odur varlığını eləməz abad.

Mütəfəkkir şair başqalarına özünü tərbiyə haqqında məsləhət verməklə yanaşı, ən çox özünə öyüd-nəsihət vermiş, özünə göstəriş və tələblər vermək, özünü ruhlandırmaq, öz nöqsanlarını etiraf etmək, özünü qiymətləndirmək, özünə tənqidi yanaşmaq və s. kimi özünütərbiyə üsullarından dəfələrlə istifadə etmişdir.

“Sirlər xəzinəsi” poemasından:

Təzələdi dünyanı könül mülkünün şahı,
Nizamiyə açıqdır fələklərin dərgahı.
Paklıqdan, ülvilikdən uzaq olsam, nəyəm mən?
Könlümün sərvətinə müqəddəs bəndəyəm mən.

“Xosrov və Şirin” poemasından:

Nizami nə qədər səndə can durur,
Daima aşağı düş, istəyim budur!
Dənizdə bəslənən inciyə bir bax,
Düşdüyüçün çıxar başlara ancaq.
Dən kimi düş yerə, başın ucalsın,
Sünbül kimi olma-yel yerə salsın.

Müasir dövrün pedaqoq və psixoloqları şəxsiyyətin inkişafına və formalaşmasına təsir edən amillər sırasında fəaliyyət və ünsiyyət amillərini xüsusi qeyd edirlər. Halbuki mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvi doqquz əsrə yaxın bundan əvvəl bu amillərin rolunu şərh etmişdir. Dahi şair əmək fəaliyyətinin rolunu “Xəmsə”də “həyat əməkdir” ideyasını əsas götürmüşdür. Böyük mütəfəkkirin fikrincə, əməksevərlik, çalışqanlıq, halal əməkdən yorulmadan məşğul olmaq insanda müsbət əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır (Apoyev B., 2008, 22-25).

Əxlaqi keyfiyyətlərdən biri kimi qiymətləndirilən insanpərvərlik dahi və tanınmış şairin əxlaqi görüşlərinin əsasını təşkil edir. Yeni psixopedaqoji təfəkkürə görə “insanpərvərlik çox geniş anlayışdır. Böyük insanpərvərlik nümunəsi olan dahi Nizaminin insanpərvərlik anlayışına məhz bu baxımdan yanaşması müasir elmi-pedaqoji dəyərlər haqqında fikirləri doqquz yüz ildən çox qabaqlamışdır.

Əxlaq tərbiyəsinin və davranış qaydalarının düzgün inkişaf etdirilməsi üçün şəxsiyyətin formalaşmasına birbaşa öz təsirini göstərən dostluq və yoldaşlıq keyfiyyətlərinə də dahi Nizami bütün poemalarında xüsusi diqqət yetirmişdir. Eyni zamanda əsərlərində bir sıra mükəmməl davranış qaydalarını əks etdirən dost obrazlarının psixoloji mahiyyətini açıqlamışdır.

Səmimi dostluq və yoldaşlıq münasibətlərini hər kəs üçün çox vacib sayan şair “bir həmdəmi”, “könül sirdaşı”, yəni bir dostu olmayanların

Həyat nəyə gərəkdir, bir həmdəmin olmasa?
İnsan çətin yaşayar dosta əmin olmasa.

“Yaxşı dost dar gündə tanınar” – deyən ulularımızın bu hikmətini şair məntiqi təfəkkürün gücü ilə daha da qüvvətləndirərək bu cür məsləhət verir:

Elə sadıq dost ara, səni darda qoymasın,
Çəkib tordan çıxarsın, səni torda qoymasın.

Nizamiyə görə həqiqi dost odur ki, dostunun səhvini onun üzünə desin, dostunun sirrini gizli saxlasın, dar gündə ona dayaq olsun, dostluqdan təmənna güdməsin (Əlixanov G., 2021, 61-68).

Dahi şair N.Gəncəvinin yaradıcılığı qədim tarixə malik Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında yeni parlaq mərhələdir. Nizami öz əsərlərilə Şərq ictimai bədii fikrində yeni bir səhifə açmış, bədii yaradıcılığa əsrlər boyu təqdir olunub məhəbbətlə izlənən, bugün belə öz həyatı əhəmiyyətini itirməyən ölməz ənənələr gətirmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədqiqi və təbliği bugün də diqqət mərkəzindədir. Bədii və fəlsəfi təfəkkürümüzün işıqlı ədəbiyyatını yaradan dahi şairimiz Nizami Gəncəvi eyni zamanda bütün bəşəriyyətə mənsub sənətkardır. Onun öz əsərlərində tərənnüm etdiyi müqəddəs arzu və əməllər, insanpərvərlik, əsil humanizm ideyaları hər bir şüurlu bəşər oğluna xas olan nəcib hisslərdir. Ona görə də bəşəriyyət və onun mədəniyyəti yaşadığıca Nizami də yaşayacaqdır. Nizami Gəncəvi kimi sənətkarlar

yalnız bir xalqa yox, ümumiyyətlə, bəşəriyyətə tarixlər boyu nadir hallarda nəşib olur. Elə bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin bizə qoyub getdiyi ədəbi irs tükənməz bir xəzinədir.

Təhsil sistemimizin milli zəmində qurulduğu və təlim-tərbiyə işində milli-mənəvi dəyərlərimizdən daha geniş istifadə olunduğu indiki dövrdə dahi söz ustasının “söz xəzinəsindən” faydalanmaq olduqca əhəmiyyətli və zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı: 2008
2. Babayeva T. Nizami Gəncəvi ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. Bakı: 2000
3. Əlixanov G. Nizami Gəncəvinin əsərlərində psixoloji dəyərlər. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı, 2021, № 1(267)
4. İbrahimov M. Leyli və Məcnun. Bakı: 1981

SUMMARY

Solmaz Bayramova

PSYCHOLOGICAL VIEWS IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

The article touches upon the rich creativity of the great poet and thinker Nizami Ganjavi, who constantly instills in people high moral perfection and spiritual and psychological qualities. And today, the immortal works of the mighty master of words, which have opened a bright new page in the annals of the artistic thought of mankind, speak of the invaluable merits of people in spiritual, psychological and moral improvement. At the same time, it is shown that in Nizami's work, countless questions concerning human life, the humility of the human heart, its secrets, the best, progressive people of that time are brought to the fore.

The perfect humanistic teaching created by the Nizami reflects, on the one hand, human characters, versatility, diversity of forms of its manifestation in various conditions, and on the other - the meaning and essence of the universe and human life. The possibilities of harmony between man and society, society and nature, the huge problems of duty and the role of man on Earth were also touched upon, it was shown that the works of the brilliant poet illuminate and direct the artistic, aesthetic, philosophical thinking of the peoples of the Near and Middle East and create a powerful flow in cultural life that determines this flow. The basis of the works of the immortal artist are real emotions, living feelings, life events, plot tunes.

The article determines that Nizami has set himself the task of reviving the inner - spiritual world of a person, the intersection between mind and heart, will and desire with artistic colors, raising the personality, his unique world of independent thoughts and feelings, desires and actions to the level of the main character of his works.

Key words: *Nizami Ganjavi, personality problem, psychological ideas, socio-psychological factors*

РЕЗЮМЕ

Солмаз Байрамова

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ**

В статье затронуто богатое творчество великого поэта и мыслителя Низами Гянджеви, постоянно прививающего людям высокие нравственные совершенства и духовно-психологические качества. И сегодня в бессмертных произведениях могучего мастера слова, открывших новую яркую страницу в летописи художественной мысли человечества, говорится о неопенимых заслугах людей в духовном, психологическом и нравственном совершенствовании. В то же время показано, что в творчестве Низами на первый план выдвигаются бесчисленные вопросы, касающиеся жизни человека, покорности человеческого сердца, его тайн, лучших, прогрессивных людей того времени.

В совершенном гуманистическом учении, созданном Низами, нашли свое отражение, с одной стороны, человеческие характеры, многогранность, многообразие форм его проявления в тех или иных условиях, а с другой-смысл и сущность мироздания и человеческой жизни. Также были затронуты возможности гармонии между человеком и обществом, обществом и природой, огромные проблемы долга и роли человека на Земле, было показано, что произведения гениального поэта освещают и направляют художественное, эстетическое, философское мышление народов Ближнего и Среднего Востока и создают мощный поток в культурной жизни, определяющий этот поток. Основу произведений бессмертного художника составляют реальные эмоции, живые чувства, события жизни, сюжетные напевы.

В статье определено, что Низами поставил перед собой задачу художественными красками оживить внутренне - духовный мир человека, пересечение между разумом и сердцем, волей и желанием, подняв на уровень главного героя своих произведений личность, свой неповторимый мир самостоятельных мыслей и чувств, желаний и поступков.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, проблема личности, психологические идеи, социально-психологические факторы*

ELZA MUSAYEVA

elza musayev.53@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA FİZİKİ KAMİLLİK VƏ FİZİKİ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycanın böyük şairi Nizami Gəncəvi dünya şöhrəti qazanmış söz sənətkarıdır. Nizami Gəncəvi böyük humanist, insanpərvər bir şairdir. Öz əsərlərində yaxşılığı, ədaləti, xeyrixahlığı, ağılı, biliyi, elmi təbliğ edir. Nizami Gəncəvi pisliliyi, zülmü, bədxahlığı, şər işləri pisləyir, insanları xeyrixah işlər görməyə çağırır. Müəyyən sənət, peşə öyrənməyi, həm də kamil öyrənməyi məsləhət görür. O, əməyi sevməyi insan üçün şərəf sayır.

Açar sözlər: şair, Nizami Gəncəvi, sənət, peşə, fiziki tərbiyə

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra demək olar ki, klassik irsimizdən olan bütün yazıçı və şairlərimizi həmişə yad etmişdir.

Ulu öndərimiz, dünya siyasətçisi Heydər Əlirza oğlu Əliyevin bizə qoyduğu milliliyimizi öndə tutmaq, onu qorumaq, ulu öndərimizin bizə qoyduğu mirası yaşatmaq üçün çox hörmətli cənab prezidentimiz İlham Əliyev hər il olduğu kimi, bu ili də klassik şairimiz “Nizami Gəncəvi İli” elan etmişdir. Nizami Gəncəvi kimi klassik şairlərimizi yaşatmağın, onların əsərlərini gənc nəslə çatdırmağın vacib olduğunu göstərmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov cənabları da Naxçıvanda “Nizami Gəncəvi İli” ilə əlaqədar bir çox tədbirlərin keçirilməsi işinə qərar vermişdir.

Azərbaycanın böyük şairi Nizami Gəncəvi dünya şöhrəti qazanmış söz sənətkarıdır. Nizami Gəncəvi böyük humanist, insanpərvər bir şairdir. Öz əsərlərində yaxşılığı, ədaləti, xeyrixahlığı, ağılı, biliyi, elmi təbliğ edir. Nizami Gəncəvi pisliliyi, zülmü, bədxahlığı, şər işləri pisləyir, insanları xeyrixah işlər görməyə çağırır. Müəyyən sənət, peşə öyrənməyi, həm də kamil öyrənməyi məsləhət görür. O, əməyi sevməyi insan üçün şərəf sayır.

Dünya şöhrətli klassikimiz, ölməz Nizami Gəncəvi göstərir ki, insan aqlın gücü ilə hər cür çətinliyi aradan qaldırmağa qadirdir və həmişə qalib gəlir. Biz bunu şairin, əsasən, dünya ədəbiyyatında məşhur olan poemaları, qəzəlləri, qəsidələri və rübailərini mütailə edərkən görə bilərik. Şairin yaratdığı “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” adlı beş böyük poemasını dünya xalqları məhəbbətlə oxuyur, böyük şairi hörmətlə yad edirlər.

Böyük yaradıcılıq qüdrətinə malik olan, xalqın nəbzini tutan şairin yaradıcılığı dahi klassikin nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Hələ şair o dövrdə yazdığı özünün qüdrətli şeirlərinin gələcək nəsillərin onun mənalı əsərlərinə yüksək qiymət verəcəyinə şübhə etmirdi. Onun hörmətlə qarşılanacağını özünün aşağıdakı şeirində görə bilərik:

Şeiri oxuyanda bu Nizaminin,
Özü də hər sözdə görünər yəqin.
Gizlənib özünü verməzmi nişan,
Sənə hər beytində bir sirr danışan?
Yüz il sonra sorsan bəs o, hardadır?
Hər beyti səslənər, “Burda, burdadır”!

Doğrudan da, böyük sənətkar səhv etməmişdir. Biz oxucular onun mənalı əsərlərini oxuyarkən onun bizimlə olduğunu daha aydın hiss edirik.

Azərbaycan poeziyasında işıq saçan Nizami Gəncəvi dünya mədəniyyəti zirvəsində elə bir

günəşdir ki, ətrafı öz dühası ilə işıqlandırmış, bu işıqdan neçə-neçə fidanlar, pöhrələnib boy atmışdır, neçə-neçə klassiklərimiz onun dühasından qidalanaraq dünyaya göz açmışdır.

Yazdığı əsərlərində ən qədim idman növlərinə - kamandan oxatma, at çapma, ağırlıq qaldırma, pəhləvanların cəngi tutması kimi fiziki güc tələb edən oyunlara rast gəlirik. Şairin ümumi xalq məhəbbətini qazanmasının əsas səbəbi ondadır ki, o, sözün həqiqi mənasında xalqın içindən çıxmış şairdir.

Nizami Gəncəviyə qədər Firdovsinin “Şahnamə”si ilə İran və Şərq ədəbiyyatı ən uca zirvəyə qalxmışdır. Əsatiri, əfsanəvi qəhrəmanlıq səhnələrin təsvirini verən, ara-sıra məişət epizodlarını, nağılları avantür süjetə daxil edən, insan şəxsiyyətlərini döyüş meydanlarında, cəngavərlik səhnələrində, bəzən tarixi, bəzən uydurma macərələr içərisində səciyyəvi zahirli əlamətləri və görkəmi ilə canlandıran Firdovsinin “Şahnamə”sindən sonra Nizami Gəncəvinin əsərləri ilə şərq xalqları poeziyasında lirik-romantik və psixoloji etnik ədəbi məktəbin əsası qoyuldu.

Nizami Gəncəvinin də lirik-romantik üslubda real səhnələr, qəhrəmanların həyat şəraitinin, daxili aləminin real cizgilərlə təsviri, həm də realist bədii lövhələr az deyildir. Qədim idrakın və bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi, rəngarəngliyi, dolğunluğu cəhətdən Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatının nadir yaradıcılarından. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin üçüncü böyük əsəri olan “Leyli və Məcnun” poemasında döyüş meydanlarında hələ VIII-VII əsrlərdə qılncdan, oxdan, kamandan, at belində nəre çəkməyi aşağıdakı beytlərdə göstərmişdir:

Silaha sarılsa bir zahid axmaq,
Onun qazandığı sillə olacaq.
Aslanla döyüşə çıxsa tülkülər
Bilinər kimdədir qılncı hünər.

Onun ağılla dediyi hər beytində ağılsız adamların, qorxaqların qılncdan istifadə etməsinin də heç bir nəticə verməyəcəyini göstərir. Onun başqa bir beytinə diqqət yetirsək, burada igidlərin döyüşdə qartal kimi qıy vurduğunu, aslanlar kimi pəncə-pəncəyə gəlməsini görürük:

Bu saat piyada qayıdıb yenə,
Nofəl acıqlanıb, dedi qasidə:
De, dadmamısınız qılncımı siz,
Bu köhlən atımdan xəbərsizsiniz.
Dəniz dalğasıyam, qaçın qarşımdan,
Yoxsa tufan qopar hər bir daşımdan.

Burada xəbər aparmaqla və piyadanın gəlməsi qaçışdan hələ o dövrdə istifadə olunduğunu göstərir. Çox-çox qədimlərdən Nofəlin “Bu köhlən atımdan xəbərsizsiniz” sözlərin atçılığın inkişafından xəbər verir. Qılncdan istifadə olunduğuna diqqət verək. Görünür o dövrdə qılncı yaxşı döyüşən sərkərdələr, ərənlər, igidlər olmuşdur. Bəli, indi başqa bir beytə nəzər salaq:

Sonra qılncını çəkdi dörd yana,
Qoşunla şir kimi girdi meydana.
Onlar da qabağa ordu tökdülər,
Dağ kimi tərənib, nəre çəkdilər.
Nofəlgil tərəfə at oynatdılar,
Şirin qarşısına qılnc atdılar.
Coşdu dəniz kimi, qızışdı meydan,
Havadan od yağdı, gölə döndü qan.
Qılncın əlində qan piyaləsi,
Torpağı məst etdi bu qan laləsi.

Aslanlar gəldikcə pəncə-pəncəyə,
Toqquşdu nizələr “intişam” deyə
Tökülən o qanlar çatdıqca dizə,
Oxlar quzğun kimi töküldü düzə.

Tarixi keçmişimizdən bizə miras qalmış fiziki tərbiyənin açılışı Nizami poeziyasında toxunulan aktual problemlərdən biridir. Aydın ki, fiziki tərbiyənin tarixi - əməyin tarixi, insanlığın tarixi deməkdir. Oyunda çoxlarının bilmədiyi, dərk etmədiyi tərbiyə imkanları gizlənmişdir. Bu oynara düzgün rəhbərlik etmək, onunla əylənməyi bacarmaq böyük səy, səbr, mətanət tələb edir. Bu gizli tərbiyə imkanlarını açmaq, geniş izahını vermək, uşaq və yeniyetmələrin təlim-tərbiyəsinə təsir göstərən müsbət amillərdən biridir. Burada biz dahi klassiki birər-birər araşdırsaq əsərlərin qan yaddaşına bulaq kimi axıb gələn fiziki tərbiyənin çox-çox qədimlərdə yarandığını görürük.

“Sirlər xəzinəsi” poeması Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin digər poemalarından öz daxili quruluşuna və kompozisiyasına görə xeyli fərqlənir. Bu poemanı şairin o biri əsərləri ilə həmahəng edən vahid ideya və bədii məntiqidir. Həmin ideya, qayə və məqsəd Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığının ana xətti olan dərin humanizm nəzəriyyəsi – insanpərvərlik təlimidir. Bununla birlikdə “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poemalarında şairin etik, estetik, ictimai ideali, humanizm nəzəriyyəsi dolğun bədii surətlər, əlvan həyat lövhələri, mimikləşdirilmiş şərait vasitəsilə açılırsa, “Sirlər xəzinəsi”ndə bu təlim və mətləb didaktik şəkildə öyüd-nəsihət yolu ilə ifadə olunur.

Şairin məqsədi oxucuları əxlaqi cəhətdən tərbiyə etmək, onlara həyat kamilliyi, alicənablıq, həssaslıq, maddi nemətlər yaradanlara ehtiram, məhəbbət və ədalət hissləri aşılamaqdır. Bir sözlə, “Sirlər xəzinəsi” – dərin təfəkkürlə poetik ehtirasın vəhdətindən yaranmış əbədi sənət əsəridir.

Öz fikir və düşüncələrini, ideyalar aləmini bədii sözün qüdrətilə geniş təbliğ etmək, “mənəm-mənəm” deyən qoluzorlu hökmdarlara ibrət dərsi vermək istəyən şair “Söhbətlər” adlandırdığı ibrətamiz, hikmətli hekayətlərində real məişət səhnələrini təsvir edir, rəncbələr, peşəkarlar, şahlar, sultanlar surətləri yaradır. Şairin hekayətlərində Azərbaycanın deyil, əksər Yaxın və Orta Şərq xalqlarının da təbiəti, həyat tərz, adət-ənənələri, fiziki tərbiyəsi parlaq şəkildə əks etdirilir.

Bu hekayətlərdə şair “şəhərləri xaraba, xırmanlarını dənəz, qoyun, toyuq yerinə bayquş ayləşdirən” zülmkar hökmdarlara qarşı çıxır.

Nizami mövzusunun mənşəyi, onun xalq yaradıcılığı və bədii ədəbiyyatdakı əksi barədə məlumat verir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında qadın obrazları əsas yer tutur. Əsərlərində qadının yerini yüksək səviyyədə göstərmiş, qadınları həyatın anası, bəzəyi kimi təsvir etmişdir. Nizami Gəncəvinin

“Xəmsə”sinin ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndə “Sultan Səncər və qarı” mənzuməsində qadını cəmiyyətdə öz haqqını tələb edən, aparıcı qüvvə kimi göstərmişdir. İkinci poeması “Xosrov və Şirin”də Nizami Gəncəvi qadını hər zaman azad görmək istəmiş, qadınsız cəmiyyətin yetim qalacağını aydın şəkildə göstərmişdir. Üçüncü poeması “Leyli və Məcnun”da Leyli obrazını şərq qadınının fədakarlığı, ailəyə bağlılığını, sevgiyə sədaqətini geniş şəkildə təsvir etmişdir. Əslində Nizami Gəncəvi qadının cəmiyyətdə hansı rol oynayacağını hələ min illər bundan öncə görmüşdür. Dördüncü poeması “Yeddi gözəl”də isə çin, rus, fars, hind, ərəb, türk qadınlarının adət və ənənələri göstərilmişdir. Poemada milliyyətindən asılı olmayaraq, qadınların analıq qayğısı geniş şəkildə təsvir edilmişdir.

Nizami Gəncəvi əsərlərində hər cür qadın zorakılığına son qoyulması, qadınları bəşəriyyətdə azad görmək istədiyini qələmə almışdır.

Zamanın keçməkeşindən kələfi dolaşmış bu yumaq oyunlarımızın gizli sirri açıldıqca, dünyamıza günəş kimi gəlmiş, ay kimi batmış ulu əcdadlarımızın etik, estetik, fəlsəfi dünyagörüşü, torpağa, elə bağlılığı, mətin qəhrəmanlığı, əməksevərliyi, onun sosial inkişafı gözlərimiz önündə canlanır.

Qəhrəmanlıq və cəngavərlik oyunları vətənpərvərlik və hərbi vətənpərvərlik ata yurdu və ana vətən uğrunda gedən qanlı-qadalı döyüşlərin sirlərini açır.

İdman xarakterli oyunlar, istirahət mahiyyəti daşısa da, xalqın təfəkküründən yaranan stolüstü oyunlar dərin zəkənin məhsulu olduğu aydınlaşır və s.

Böyük humanist şair olan Nizaminin dərin vətənpərvərlik duyğuları onun beynəlmiləlçi görüşləri ilə sıx

bağlıdır. Onun əsərlərində, eləcə də “Şərəfnamə”sində yunanların, çinlilərin və hindlilərin, Dağıstan və İran xalqlarının həyatından, adət və ənənələrindən hörmətlə danışılır. Şairin məqsədi öz həmvətənlərinin həmin xalqların tarixi keçmişi və yaxud ona müasir olan həyat tərzilə yaxından tanış etmək olmuşdur.

Nizami öz yaradıcılığında insan həyatını, insan qəlbinin təbəddülətini, sirlərini, dövrün ən yaxşı, mütərəqqi adamlarını narahat edən saysız-hesabsız məsələləri ön plana çəkir.

Ölməz sənətkar gəncləri öz əsərlərində oyunları sevməyə, hörmət etməyə, rəğbət bəsləməyə çağırır.

Ciddi təhqiqata ehtiyacı olan Nizami poeziyasında xalq oyunları, idman oyunlarından bir məqalədə söhbət açmaq çox çətindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı: 1981
2. Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı: 1982
3. Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı: 1982
4. Nizami Gəncəvi. “Yeddi gözəl”, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı: 1983
5. Nizami Gəncəvi. “İsgəndərnamə”, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı: 1982
6. İ.M.Bağirovun mühazirə və metodik məqalələrindən

SUMMARY

Elza Musayeva

PHYSICAL PERFECTION AND IN NAZAMI GANJAVI'S CREATIVITY PHYSICAL EDUCATION ISSUES

The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is a world-famous artist. Nizami Ganjavi is a great humanist and humanist poet. In his works, he promotes goodness, justice, kindness, intelligence, knowledge and science. Nizami Ganjavi condemns evil, oppression, malice, evil deeds, and calls on people to do good deeds. It is recommended to learn a certain art, profession, but also to learn perfectly. He considers it an honor to love work.

Key words: poet, Nizami Ganjavi, art, profession, physical education

РЕЗЮМЕ

Эльза Мусаева

ФИЗИЧЕСКОЕ СОВЕРШЕНСТВО И В ТВОРЧЕСТВЕ НАЗАМИ ГЕНДЖАВИ ВОПРОСЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви – всемирно известный художник. Низами Гянджеви – великий гуманист и поэт-гуманист. В своих произведениях он пропагандирует добро, справедливость, доброту, разум, знания и науку. Низами Гянджеви осуждает зло, угнетение, злобу, злодеяния и призывает людей к добрым делам. Рекомендуется освоить определенное искусство, профессию, но и учиться в совершенстве. Он считает за честь любить работу.

Ключевые слова: поэт, Низами Гянджеви, искусство, профессия, физическое воспитание

BAĞIR BABAYEV
baqirbabayev59@mail.ru
RƏŞAD ƏSGƏROV
asgarov_rashad@mail.ru
NƏSİMA HƏSƏNOVA
nasima.gasanova@inbox.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

SOVET ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNƏ SUBYEKTİV YANAŞMA

Bu gün Nizami irsinin bütün dünya bir daha araşdırır, yenidən öyrənir. Çünki bitib-tükənməz xəzinə olan bu irs bəşəriyyətin təfəkkür tərzinin dahiyənə təcəssümüdür. Bu günün tədqiqatçıları bütün dünyaya bəyan etməkdədirlər ki, bütün bədii və elmi təfəkkür üzərində qalın, keçilməz senzura pərdələri çəkən sovet rejimində- keçmişimizin yetmiş illik dönməndə dahi Nizami irsi haqqında deyilməsi mümkün olmayanların bu günümüzdə gecikmədən təhrifsiz, böhtansız, obyektiv deyilməsi çox mühümdür, vacibdir, zəruridir və aktualdır. Çünki yetmiş illik sovet dövründən sonra keçən otuz illik müstəqillik dövründə bitib-tükənməz sayda önəmli olan yeni-yeni fikirlər ortaya qoyulmuş və elmi sübutunu qəti olaraq tapmışdır.

Nizami irsinə sovet dövrünün tədqiqatlarında subyektiv yanaşmaların səbəbi rejimin və ideologiyanın diqtəsi olmuşdur. Sovet dövrünün üzərindən sükutla keçdiyi, gizlədilməsi lazım gələn ehkam, mübahisə xarakterli olan hər şeyin ortadan qaldırılmasının, gərəksiz olduğu üçün bir kənara atılmasının vaxtı çoxdan ötüüb keçmişdir. Çünki o zamanlar Nizamini az qala “sovet cəmiyyətinin tərənnümçüsü” kimi qələmə vermək istəyənlər daha çox olmuşdur. Halbuki, Nizaminin tamamilə saf, təmiz orjinal, bəşəri həqiqət dünyası onlardan tamamilə uzaq olmuşdur. Sovet ədəbiyyatşünaslığında Nizami irsinin bəşəri mahiyyətini qərəzsiz, obyektiv işıqlandırmağa sovet rejimi cəsarət edə bilməzdi. Çünki rejim bundan çox təəsüflənməli olacaqdı. Odur ki, rejim xilasını “müqəddəs yalanlar” uydurmaqdan başqa yol tapa bilməzdi.

Hələ onuncu əsrdən Nizami yurdunu qarət edən, talayan, onun türk-müsəlman xalqının haqsız yerə qanını tökən ruslar-slavyanlar 1920-ci ilin aprel işğalı ilə sadəcə rənglərini və adlarını dəyişmişdir. Ona görə də bizləri özlərinin günahsız qurbanlarına çevirmişdilər. Amma bu gün dünya türk-islam aləminin bədii sözünün qüdrətini zirvələrdə qoruyub saxlayan Nizamini yenidən həqiqət işığında tanımalı olacaqdır. Bu günün qətiyyətli tədqiqatçıları Nizamini dünyaya öz həqiqi adı ilə tanıdacaqlar, Bu isə bütün bəşəriyyətə, insanlığa, Nizaminin əvəzsiz xidmətinin bariz nümunəsidir. Azərbaycan türkü və bütün varlığı-qəlbini, ruhunun incəlikləri ilə Allaha bağlı müsəlman olan Nizami bu günümüzün özündə belə bir daha dünyanı heyrtləndirib və yenə də təəcübləndirməkdən qalmır.

GİRİŞ

Bugün Nizami irsini bütün dünya bir daha araşdırır, yenidən öyrənir. Çünki bitib-tükənməz xəzinə olan bu irs bəşəriyyətin təfəkkür tərzinin dahiyənə təcəssümüdür. Bu günün tədqiqatçıları bütün dünyaya bəyan etməkdədirlər ki, bütün bədii və elmi təfəkkür üzərində qalın, keçilməz senzura pərdələri çəkən sovet rejimində- keçmişimizin yetmiş illik dönməndə dahi Nizami irsi haqqında deyilməsi mümkün olmayanların bu günümüzdə gecikmədən təhrifsiz, böhtansız, obyektiv deyilməsi çox mühümdür, vacibdir, zəruridir və aktualdır. Çünki yetmiş illik sovet dövründən sonra keçən otuz illik müstəqillik dövründə bitib-tükənməz sayda önəmli olan yeni-yeni fikirlər ortaya qoyulmuş və elmi sübutunu qəti olaraq tapmışdır.

Nizami irsinə sovet dövrünün tədqiqatlarında subyektiv yanaşmaların səbəbi rejimin və ideologiyanın diqtəsi olmuşdur. Sovet dövrünün üzərindən sükutla keçdiyi, gizlədilməsi lazım gələn ehkam, mübahisə xarakterli olan hər şeyin ortadan qaldırılmasının, gərəksiz olduğu üçün bir kənara atılmasının vaxtı çoxdan ötüb keçmişdir. Çünki o zamanlar Nizamini az qala “sovet cəmiyyətinin tərənnümçüsü” kimi qələmə vermək istəyənlər daha çox olmuşdur. Halbuki, Nizaminin tamamilə saf, təmiz orjinal, bəşəri həqiqət dünyası onlardan tamamilə uzaq olmuşdur. Sovet ədəbiyyatşünaslığında Nizami irsinin bəşəri mahiyyətini qərəzsiz, obyektiv işıqlandırmağa sovet rejimi cəsəret edə bilməzdi. Çünki rejim bundan çox təəssüflənməli olacaqdır. Odur ki, rejim xilasını “müqəddəs yalanlar” uydurmaqdan başqa yol tapa bilməzdi.

Hələ onuncu əsrdən Nizami yurdunu qarət edən, talayan, onun türk-müsəlman xalqının haqsız yerə qanını tökən ruslar- slavyanlar 1920-ci ilin aprel işğalı ilə sadəcə adlarını və rənglərini dəyişmişdilər. Ona görə də bizləri özlərinin günahsız qurbanlarına çevirmişdilər. Amma bugün dünya türk-islam aləminin bədii sözünün qüdrətini zirvələrdə qoruyub saxlayan Nizamini yenidən həqiqət işığında tanımalı olacaqdır. Bugünün qətiyyətli tədqiqatçıları Nizamini dünyaya öz həqiqi adı ilə tanıdacaqdılar. Bu isə bütün bəşəriyyətə, insanlığa Nizaminin əvəzsiz xidmətinin bariz nümunəsidir. Azərbaycan türkü və bütün varlığı-qəlbinin, ruhunun incəlikləri ilə Allaha bağlı müsəlman olan Nizami bu günümüzün özündə belə bir daha dünyanı heyrləndirərək, yenə də təəcübləndirməkdən qalmır.

ARAŞDIRMA

Nizamini yalnızca Türk və İslam aləmi deyil, eləcə də, bütün dünya öyrənir. Bizlər də, az qala min ilədək xalqımızın sözü- gözü olan bu dahini nə qədər dərinləndirib öyrənilməli olsaq da, onun daha artıq dərəcədə hamı tərəfindən hər dəfə yenidən öyrənilməyə ehtiyac duyulduğunu görməkdəyik. Bunlar hamısı onun sevildiyinin, dönə- dönə oxunduğunun, öyrənilməyə layiq olduğunun mahiyyətindən xəbər verməkdədir. Nizami özünün söz sənətinin dühasını, bədii- elmi təfəkkürünün əzəmətini ortaya qoymaqla- dünyaya bağışlamaqla bütün bəşər övladlarının diqqətini ona yönləndirir ki, ən son kəşf kimi, vurğulansın ki, dünya şeiri Nizaminin kamillik zirvəsində bitmiş, tam olmuşdur. O zirvədə dayanan Nizami irsi öyrənilməkdən sonra, qalan nə varsa, hamısı geriye döndükdə, əsla, ondan yüksəkdə olmayanlardır. Dünya şeiriyyəti- bədii təfəkkürü bununla bitmiş, tamlığının ifadəsini tapmışdır. Nizami irsinin zəngin mənəvi xəzinəsinin əsl mayası bundadır. Yəni Nizami irsi bəşər mədəniyyətinin- mənəviyyətinin ilahi nemətlərindəndir, onun ilahi sevgi və ilahi gözəllik ilə dəfələrlə dolub daşmış şah əsərlərinin sırasında öndə gedənlərindəndir.

Nizami irsini bilmək, öyrənmək və öyrətmək, hər şeydən əvvəl, elə bizim özümüz üçün daha çox gərəklidir, çünki bu, onun dahiliyindən doğan təbii bir tələbdir. Nizami yaradıcılığını bütün dünya öyrənmiş və öyrənməkdədir. Bu, həm onun yaradıcılığının, düşüncələrinin bəhrəsidirsə də, həm də, onun yaradıcılığına yeni bir baxış tərzinin formalaşmağa başlamasının sübuta yetirilməsi deməkdir. Bu, bizləri daha çox sevindirməkdədir və sevindirməlidir. Bugün tədqiqatçılar aydın şəkildə vurğulayırlar ki, Nizaminin “Xəmsə”sinin tərtib və tərcümə edildiyi 1940-cı illərdən sonrakı yetmiş ildə Azərbaycan ədəbi və bədii dili xeyli inkişaf edib. Stalin dövrünün anti-türkçülüynə görə, deyilməsi mümkün olmayanlar indinin özündə yenidən mühümlüyü ilə öyrənilib və elmi sübutunu tapıb (Elçin, 2021).

Azərbaycan türkü və bütün varlığı - qəlbinin, ruhunun incəlikləri ilə Allaha bağlı müsəlman olan Nizami, bugünümüzdə belə, bir daha dünyanı heyrləndirib və yenə də təəcübləndirməkdən qalmır. O, yenə də insanlığı öyrədir, bəşəriyyəti onu öyrənməyə yönləndirir, onun düşüncə tərzinin mərkəzində özünə əbədi ədəb- ərkanlı yerə sahib çıxır. Dünya hər an onu yenidən öyrənməyə çalışmaqda onun yenidən kəşf olunmağa layiq olduğunu sübutsuz qəbul etməkdədir. Nizami irsi dünya mədəniyyətinin və elminin başlıca qaynaqlarındandır. Onun dərin, zəngin, mükəmməl bədii təfəkkürünü və elmi irsini öyrənmək, dini, irqi və milliyəti fərqli olan dünyamızda bənzərlik və fərqlilikləri ilə hamılıqla öyrənilirsə, bu, onun dahiliyini əzəmətindən, ucalığından və əlçatmazlığının mayasından gələn

halallığındandır. Çünki o, öz zəngin, əsrarəngsiz irsini bütün dünyanın - bəşər övladının ixtiyarına halallıqla bağışlamış, ərməğan etmişdir.

Hədsiz işgəncələr, sürgünlər törədib, “viranə evlər” və “viranə ellər” nümunəsi olan Sovet rejimi təntənəli şəkildə özünü dünyaya başqa görkəmdə göstərməkdə idi. Dünya belə “sehrli məmləkətdə” baş verənlərdən o zamanın özündə belə xəbərsiz qalmamışdır. Bəşəriyyətin “əxlaq kodeksinə” məhəl qoymayan, mahiyyəti ilə azad sözün, sənətin, elmin, ədəbi- bədii təfəkkürün, ictimai fikrin, bütünlüklə, bəşər mənəviyyatının mahiyyətinin üstündən qara xətlər çəkən sovet hakim ideologiyası tamamilə aşkar şəkildə bəşəri əxlaq və mənəviyyatdakı ali dəyərləri sırf özünün sinfi maraqları süzgəcindən keçirirdi. O, istifadəsi yararlı bilinən, özünə gərəkli olanlardan başqa nə varsa, hamısını bir kənara atırdı. Sovet ideologiyası keçmiş bəşəri irs xəzinəsindən yalnız özünə məxsus tərzdə istifadə edir, ancaq qalanları ilə işi olmurdu. Bunlardan biri də XII əsrin “qızıl dövrü”nün nümunəsini yaradan dahi Azərbaycan şairi Nizami olmuşdur. İstisnalardan kənar qalan bütün dünya təfəkkürü onun Azərbaycan Türk şairi olduğunu qəbul edir və təsdiqləyir. Dünya ictimaiyyətinin vahid- yekdil fikri belədir. Tədqiqatlar artıq çoxdan bunların sübutunu bəyan etmişdir.

“Tanrının bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən parlaq simalardan, dahilər dahisi, böyük mütəfəkkir və bəşəriyyəti heyrətdə qoyan ilham və istedad sahibi Nizamidir. Böyük ingiləz filosofu, dahi Uilyam Şekspirin müasiri Frensis Bekon bədii ədəbiyyat sahəsində dahilərin dahisi olan beş şairin adını qızıl hərflərlə yazır: Homer, Firdovsi, Nizami, Nəvai və Şekspir! Bunların ikisi türk bədii təfəkkürünün dahisidir- Nizami və Nəvai!” (Şəmsizadə: 2021).

Sovet rejimi, hər şeydən əvvəl, Şərq aləminə, Türk- İslam mənəviyyatına çəkilməz- sağalmaz yaralar vurdu. Mənəviyyatımıza vurulan bu zərbələrdən asanlıqla qurtulmaq mümkün deyildi. Sovet ideologiyası sinfi maraqlarına uyğun olmayan, zidd sayılan mənəviyyat dünyamıza kənar gözlə baxmalı olmuşdu. O, klassik Şərq, eləcə də türk- müsəlman ədəbiyyatında sosializmin “həbsxana” mahiyyətinə uyğunlaşdırmaq istəmədiyi hər şeyi- bütün bəşəri- mənəvi dəyərləri istəklərindən uzaqda qalan gərəksiz bir şey kimi kənarlaşdırırdı. Öz mahiyyətinə tabe etdirə bildiyini isə yalandan rəngləyərək özünə uyğunlaşdırmaq istəyirdi.

Sovet ədəbiyyatçıları hər dəfə məcbur qalaraq, sosializmə uyğun təbliğatlarında, guya, yeni-yeni səhifələr açırdılar. Onların ağır zəhmətlər bahasına ərsəyə gətirdikləri tədqiqat əsərləri, mahiyyətcə, ideologiyanın tələblərinə uyğunlaşdırılıb, ondan xəbər verməli olurdu. Odur ki, Azərbaycan xalqının çoxminillik ədəbi- bədii təfəkkürünün araşdırılmasında ortaya qoyula biləcək yeni fikirlər, tədqiqatlar, hər şeydən əvvəl, sosialist ideologiyasının tələbləri baxımından dəyərləndirilir və ya “dəyərsiz” sayılıb, yenə bir kənara tullanırdı. Yazılıb ortaya çıxarılanlar isə bu ideologiyanın xidmətində dayanmırdısa, onda onun “şanlı gələcəyi” haqqında heç nə deyilmirdi.

Nizami haqqındakı sovet tədqiqatlarında da onun az qala “sosializm dövrünü arzuladığını” vurğulamaq istəyənlər getdikcə çoxalırdı. Tədqiqatlarda göstərilirdi ki, Nizami xalqın azadlığını, mədəniyyətinin çiçəklənməsini çox istəyirdi və o, xalqının belə günlərə gəlib çatacağına çox möhkəm əminliklə inanırdı. Belə iddia olunurdu ki, Nizaminin dahijyanə arzularını həyata keçirən elə Sovet hakimiyyəti olmuşdu. Yəni, Sovet hökumətinin dövründə Nizaminin ana vətəni sayılan Azərbaycan “bahar nəsiminin tərəvəti ilə çiçəklənən lələzərə çevrildi” (Bağırzadə, 2021: s.25). Bu ifadə akademik Həmid Araslı qələminə məxsus bir yazı olmuşdu.

Əslində, XII əsrdə yaşamış Nizami X əsrdə Azərbaycanın çiçəklənən mərkəzi olan Bərdənin inkişafından, tərəqqisindən söz açarkən onun sonralar viran edildiyinin, xarabalıqlara çevrildiyinin başlıca günahkarlarının ruslar-slavyanlar olduğunun nişan verirdi. Halbuki Sovet rejimi Nizaminin ruslar əleyhinə yazdıqlarının və ruslara verilən doğru, obyektiv qiymətin üzərindən hər zaman subyektivliklə - sükutla keçməyə məcbur idi. Ona görə ki, Nizami ruslara-slavyanlara münasibətində onların vəhşiliyini, qaniçənliyini, quldur xislətindən əl götürmədiklərini onlara xas olan xarakter kimi

təqdim etmişdir.

Ona görə də bunları Nizaminin əsərlərində açıq- aşkar görünən və tətbiq edənlərin hamısı bunun sovet ideologiyasına, kommünizmin işıqlı sabahına uyğunsuzluğunu bildiklərindən, onları məcburən, yalandan başqa cür, güya ona uyğun ola biləcək formada göstərməyə çalışırdılar. Əkbər Ağayev “Nizami və dünya ədəbiyyatı” əsərində Nizaminin ideal qəhrəmanlarından və onların qəhrəmanlıqlarından danışarkən bu “unudulmaz qəhrəmanları” o dövr sovet cəmiyyəti, sovet vətəndaşları üçün “yaxşı və gözəl adlandırır” fikrini belə yekunlaşdırırdı: “bu qəhrəmanlar gələcək kommünizm cəmiyyətinin xoşbəxt nəsilləri üçün də yaxın və gözəl olacaqdır” (Bağırzadə,2021: 26).

M.Ə Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Nizaminin təsvir etdiyi ideal ədalətli cəmiyyətin, güya elə sosializm sistemi, sovet cəmiyyəti ilə oxşar olduğunu iddia edən o zamankı tədqiqatçıların fikirlərini “uydurma” hesab etmişdir (Rəsulzadə,2008: 249). Zamanla bunların həqiqət və doğru olmadığı sübuta yetirilmişdir. Nizamini tədqiq edən, Sovet elminin və ədəbiyyatşünaslığının bəyənib qəbul etdiyi Yevgeni Bertels isə “bəlkə də böyük lütf ilə belə deyərdi ki, ”zəmanəmizdə yaşamış olsaydı Nizami bizimlə (yəni kommünistlərlə) birgə olardı” (Rəsulzadə,2008: s.249). Çünki Nizaminin “ədalət şəhəri” heç də sovet cəmiyyəti demək deyildi. Halbuki, Nizaminin ideali sovet sosialist quruluş-dövləti deyildi, “onun ideali türk dövlət tipi idi” (Rəsulzadə,2008: 249).

Əbəs yerə elə keçmişin yetmiş illik sovetlər dönəmində Nizamiyə sinfi yanaşma olmuş, onun poemalarının tədqiqinə, şərhinə senzura tətbiq olunmuş, onlardan rejimə uyğunsuz sayılanın üstündən sükutla keçilmiş, o dövrün ideoloji baxışlarına uyğunlaşdırılmışdır. Nizaminin dahiliyinə, onun nəhəngliyinə salınan kölgələr günəşin parlaq işığında əridilib itməli olmalıdır. Sovet dövrünün mübahisə doğuran mənasız, cəfəng siyasi əhkamlarından əl götürmək vaxtı çoxdan ötüb keçib Nizaminin və əsərlərinin milli dəyərləri- milli mənsubiyyətinə sahiblənə bilməyimiz bizlərin nə qədər də sevincli və qürurlu olmağımıza sübutdur.

“Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyasının Nizaminin Azərbaycan xalqının milli şairi kimi tanınması və qəbul edilməsində az rolu olmadı (Elçin, 2021). “M. Ə. Rəsulzadənin Nizaminin 800 illik yubileyi münasibətilə 1941-ci ildə yazdığı, ilk dəfə 1951-ci ildə Ankarada nəşr olunan fundamental "Azərbaycan şairi Nizami" əsəri fikrimizi təsdiq üçün yetərlidir. Rəsulzadənin əmisi oğlu, silahdaşı, istedadlı publisist Məhəmməd Əli Rəsulzadənin (1882-Bakı, 1982-İstanbul) “Azərbaycan yurd bilgisi” məcmuəsinin 1934-cü il tarixli 31-32-ci nömrəsində “Cəncəli Nizami” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur” (Tahirli, 2021).

Nizami fəlsəfəsinin mərkəzində də insanı hər bir şeydən uca tutmaq kimi Şərq intibah mədəniyyətinin çağırışı durur. Nizami insan dedikdə dinindən, irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bəşər övladını nəzərdə tuturdu. İslam dininə verdiyi ehtiram və dəyəri Zərdüşt dininə də göstərirdi. O, islamı sevdiyi qədər də digər dinlər və onların müqəddəs kitablarından da xəbər verir.

Maarifə Hacıyevaya görə, M.Ə.Rəsulzadə göstərir ki, Nizaminin əsərlərini yazdığı dil fars dili olsa da, şairin daşdığı hisslər və işlətdiyi mövzular Azərbaycan türklərinin duyğularından doğub. Nizaminin yaradıcılığı, onun duyğu və düşüncələri onun yetişdiyi mühitlə bağlı olduğu üçün, o, Azərbaycan türklərinin milli duyğularını əsərlərində qabarıq şəkildə əks etdirən bir şəxsiyyətdir (5).

M.Ə.Rəsulzadə isə Nizaminin vətəninə mövcud olan sovet quruluşunu belə qiymətləndirirdi: “Nizaminin Cənnət şəhəri dindardır, sovet cənnəti isə dinsizdir. Birincisi Allahu tanıyır, o biri isə rədd edir. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük təbliğat silahıdır. Birincidə sevgi əsas, ikincidə isə nifrət hakimdir. Birincidə anlaşma əsas ikən, ikincidə sinif qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə təhlükəsiz yaşadığı halda, ikincidə insanlar daim ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci oğurluq nədir bilmir, ikincidə isə oğurluq ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hamı casusdur. Birinci silahsız və dindar, ikinci təpədən-dırnağa qədər silahlıdır. Birinci fitnə nədir bilməz, ikinci bütün dünyanı bürüyəcək fitnə yuvasıdır”

(Rəsulzadə, 2008: s.249). Lakin zamanında və məkanında söylənən belə bir həqiqətə söykəniş olmasa da, sonralar söylənən bu ifadələr sovet rejiminin süqutundan sonra əsl həqiqəti ifadə etdi.

“İdeal şəhər”in coğrafi məkanı haqqındakı fikir və mülahizələr də az mübahisə doğurmamışdır. Dahi sələfinin yaradıcılığına böyük ehtiram bəsləyən, onun eşq haqqındakı şahənə dastanını - "Leyli və Məcnun"u dilimizə çevirən, əsərlərinin motivləri əsasında "Fərhad və Şirin" pyesini yazan Xalq şairi Səməd Vurğun bu haqda yazırdı: "Şair şimalda, böyük rus xalqının və slavyan xalqlarının vətəninə bir cəmiyyət təsvir etmişdir. Elə bir cəmiyyət ki, orada ağalar və qullar yoxdur, orada insanların mənəvi bərabərliyi hökm sürür, elə bir cəmiyyət ki, orada şəxsiyyət bütün cəmiyyətin, kollektivin mənafeyi naminə yaradır və qurur, insan zəkası və həyat həqiqəti təntənə çalır". Göründüyü kimi, Səməd Vurğun da bir çox sovet nizamişünasları kimi hesab edir ki, şairin təsvir etdiyi "Xoşbəxtlər ölkəsinin" məkanı şimalda - rusların yaşadığı ərazidədir (Bağırılı, 2021).

Yəni, Nizami türk oğlu-Türk Azərbaycan övladı, İslam əqidəli, eləcə də, bəşəri dinlərə və bütün yaradılmışlara tolerant yanaşırdı. Sovet rejimi Azərbaycan- Türk-İslam sintezində, bütün dünyaya, millətlərə və irqlərə bəyan olunan Nizaminin bəşəri humanizminin Günəş qədər ucada dayandığını və oradan bütün dünyanın onu görməsinə əmin olduğunu vurğulaya bilmədi. Bu ideologiya- rejim bu məqamları- humanizmi, bəşəriliyi yalnız öz mənafeyi müqabilində göstərmək istəyirdi. Axı, Nizami türkdür. Nizaminin əsərlərində ruslara, onların qeyri insani xislətinə yalnız belə bələd olmaq olardı. Nizaminin təsvirində ruslar kimlərdirlər?:

Bunlar, demiş, şəhər yıxar, yaxarlar
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunkar,
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar
Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan.

“Yəni sovet- rus- slavyan rejimi Nizaminin təqdimatındakı vəhşi, qaniçən simalı rusu - X əsrdəki ulu qədim keçmiş babalarını XX əsrdəki nəvə-nəticələrinə olduğu kimi təqdim etmək əvəzinə, onun üzərindən sükutla keçirdi. Eləcə də, Nizami “Yeddi gözəl” poemasında rus gözəlinin danışdığı nağılın qanlı və qorxunc olması faktına xüsusi mənə vermişdir” (Sultanlı, 2014: 185).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı <https://president.az/articles/49904>
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 05.01.2021-ci il tarixli Sərəncamı, “Azərbaycan” qəzeti, 6 yanvar 2021
3. Bağırılı Aygün. Nizami Gəncəvinin ictimai ideali. “Ədəbiyyat qəzeti”. 11.10.2021
4. Bağırızadə Nəcibə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan Nizamişünaslığında yaratdığı model. “Nizami Gəncəvinin əsərləri ədəbi və tarixi mənbə kimi”. Beynəlxalq konfrans. Azərbaycan Universiteti, 7 may 2021-ci il. Bakı, 126 səh.(s.)
5. Hacıyeva Maarifə. M.Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri. Xalq cəbhəsi qəzeti, 2 sentyabr 2015, s. 14.
6. Elçin. Cism ilə ruhun vəhdəti. Nizami Gəncəvi haqqında söz. “Ədəbiyyat qəzeti”. 12.10.2021.
7. “Nizami Gəncəvinin əsərləri ədəbi və tarixi mənbə kimi” Beynəlxalq konfrans Azərbaycan Universiteti, 7 may 2021-ci il. Bakı: 126 səh.
8. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Məmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: “Çıraq” nəşriyyatı, 2008. 416 səh, şəkilli.

9. Sultanlı Vaqif. İstiqlal sevgisi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 252 səh.
10. Şəmsizadə Nizaməddin. Şeyx Nizami Gəncəvi. Variasiyalar. “Ədəbiyyat qəzeti”. 27.10.2021.
11. Tahirli Abid. Məhəmməd Əli Rəsulzadə: “Gəncəli şair, heç bir mübaligəyə meydan verməmək üzrə ancaq və ancaq türk olmuşdur” Türkel Y. Rəsulzadənin Nizami sevgisi. “Azadlıq” qəzeti, 25 may 2015, s. 12

SUMMARY

Bagir Babayev, Rashad Askerov
Nasima Hasanova

SUBJECTIVE APPROACH TO NIZAMI GANJAVI'S LEGACY IN SOVIET LITERARY STUDIES

Today, the whole world is once again exploring, re-studying the heritage of Nizami. Because this heritage, which is an inexhaustible treasure, is the embodiment of the genius of humanity's thinking. The Soviet government pulled down the veil of impenetrable censorship over all artistic and scientific thinking. Today, researchers declare to the whole world that it is very important, necessary and relevant today without delay, without distortion, without slander, to objectively call what cannot be said about the legacy of the genius of Nizami in the seventy-year period of our past, in the Soviet regime. Because during the thirty-year period of independence that has passed since the seventy-year Soviet period, an inexhaustible number of important ideas have been put forward, which have finally found their scientific confirmation.

The reason for the subjective approaches to the legacy of Nizami in the studies of the Soviet period was the dictatorship of the regime and ideology. The time has long passed when the Soviet period passed in silence, everything that needed to be hidden, of an exceptional, controversial nature, eliminated, thrown aside, because it was unnecessary. Because at that time there were more and more people who wanted to describe him as almost a "singer of Soviet society." However, Nizami's completely pure, human world of truth was completely far from them. The Soviet regime did not dare to provide impartial, objective coverage of the human essence of Nizami's legacy in Soviet literary studies. Because the regime would have to regret it very much. Therefore, the regime could not find any other way out but to fabricate a saving "sacred lie".

Since the tenth century, the Russian-Slavs, who robbed, unfairly shed the blood of the Turkic-Muslim people, simply changed their color and name with the April occupation of 1920. That's why they turned us into their innocent victims. But today, the whole world must once again, in the light of truth, recognize the order that the Turkic-Islamic world has preserved at the heights of the power of the artistic word. Today, determined researchers will present Nizami to the world under his real name. And this is a clear example of invaluable service to all mankind. Nizami, an Azerbaijani Turk and a Muslim, connected with God with all his being-the subtleties of the soul and heart, does not cease to amaze the world once again today.

РЕЗЮМЕ

**Багир Бабаев, Решад Аскеров
Насима Гасанова**

**СУБЪЕКТИВНЫЙ ПОДХОД К НАСЛЕДИЮ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
В СОВЕТСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ**

Сегодня весь мир еще раз исследует, заново изучает наследия Низами. Потому что это наследие, являющееся неисчерпаемым сокровищем, является воплощением гениальности мышления человечества. Советская власть стягивала завесы непроницаемой цензуры над всем художественным и научным мышлением. Сегодня исследователи заявляют всему миру, что, очень важно, необходимо и актуально в наши дни без промедления, без искажений, без клеветы, объективно называть то, что нельзя сказать о наследии гения Низами в семидесятилетний период нашего прошлого, в советском режиме. Потому что за прошедший после семидесятилетнего советского периода тридцатилетний период независимости было выдвинуто неисчерпаемое количество важных идей, окончательно нашедших свое научное подтверждение.

Причиной субъективных подходов к наследию Низами в исследованиях советского периода стала диктатура режима и идеологии. Давно прошло то время, когда советский период проходил в тишине, все то, что нужно было скрывать, исключительного, спорного характера устранять, отбрасывать в сторону, потому что это было ненужно. Потому что в то время было все больше и больше желающих описать его как чуть ли не “певца советского общества”. Однако совершенно чистый, человеческий мир истины Низами был совершенно далек от них. Беспристрастного, объективного освещения человеческой сущности наследия Низами в советской литературоведении советский режим не осмелился. Потому что режим должен был бы очень сожалеть об этом. Поэтому режим не мог найти иного выхода, кроме как сфабриковать спасительную “священную ложь”.

Еще с десятого века русские-славяне, которые ограбили, несправедливо проливали кровь тюркско-мусульманского народа, с апрельской оккупацией 1920 года просто изменили свой цвет и название. Поэтому они превратили нас в своих невинных жертв. Но сегодня весь мир должен вновь в свете истины признать тот порядок, который тюркско-исламский мир сохранил на вершинах могущества художественного слова. Сегодня решительные исследователи представят Низами миру под своим настоящим именем. А это наглядный пример неопенимого служения всему человечеству. Низами, азербайджанский Тюрк и мусульманин, связанный с Богом всем существом-тонкостями души и сердца, не перестает удивлять мир еще раз и в наши дни.

SAHİLƏ ABBASOVA

sahileli.uni@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ NİZAMİ İRSİNƏ AİD FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

İbtidai siniflərdə Nizami irsinə aid folklor nümunələrindən istifadə Azərbaycan dili dərslərində folklor ədəbiyyatının həyatla əlaqə prinsipini təmin etməyə əsas verir. Folklor materialları içərisində həmcə ən böyüyü dastanlar və nağıllardır. Bununla yanaşı, N.Gəncəvinin poemaları da şagirdlərdə böyük maraq doğurur. Ana dili dərslərinin səmərəli olması, şagirdlərin dərsi daha asan mənimsəməsi və yadda qalan olması üçün ibtidai sinif dərslərində folklor nümunələrinə geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: folklor, Nizami Gəncəvi, Sirlər Xəzinəsi, ibtidai sinif

Azərbaycanda təhsil günü-gündən dəyişilir, inkişaf edir və praktik cəhətdən daha da genişlənilir. Bu da o deməkdir ki, gələcəyimiz olan uşaqlar üçün daha da savadlı mühit yaranır.

Uşaqların daha da kreativ düşünmələri, fikirlərini müstəqil ifadə edə bilmələri, ünsiyyət və tətbiqi məsələləri həll etmək bacarığına yiyələnmələri, şəxsiyyət kimi formalaşmış inkişaf etmələrində ibtidai sinifdə aldıkları təhsil böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bu xüsusiyyətlərin formalaşmasında və inkişafında ibtidai siniflərin ana dili fənninin rolu çox böyükdür.

Ana dilinin tədrisi zamanı şagirdlərdə dinləmə, danışma, oxu, bacarıqlarını inkişaf etdirmələri böyük rol oynayır, çünki bütün fənlər üzrə təlim prosesinin uğuru şagirdlərin bu bacarıqları mənimsəmə səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılı olur.

Ana dili dərslərinin səmərəli olması, şagirdlərin dərsi daha asan mənimsəməsi və yadda qalan olması üçün ibtidai sinif dərslərində folklor nümunələrinə geniş yer verilmişdir. Burada bir sıra tanınmış şair və yazıçılarımızın əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, S.S.Axundov, A.Şaiq və başqaları uşaqlar üçün çox maraqlı nağıllar yazmışlar.

Folklor nağıllarının və folklor motivli nağılların tədqiqi sayəsində H.Zeynallı, Ə.Axundov, M.Təhmasib, M.Seyidov, Ə.Qarabağlı və başqalarının zəhməti olduqca böyükdür. Onlar bu məsələlərlə əlaqədar çox iş görmüşlər. Müasir tədqiqatçıların yazdığı kimi klassik folklorşünaslarımızın yaratdığı məktəb indi də inkişaf etdirilir (Bax: R.Y.s14).

İbtidai sinif dərslərində XII əsr klassiklərimizdən N.Gəncəvinin yaradıcılığına geniş yer verilmişdir. İbtidai siniflərin “Oxu” dərslərində N.Gəncəvi əsərlərinə ətraflı, geniş şəkildə yer verilmiş və dahi şairin poeziyasından sadə nümunələrin öyrədilməsi üçün çoxlu imkanlar mövcuddur. Bu imkanlardan sinif müəllimi geniş istifadə etməli, əvvəlcədən müəyyənləşdirməli, şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun şeir parçaları seçməli, həmin nümunələrlə bağlı tərbiyəvi söhbətlər aparmalıdır.

İbtidai siniflərdə N.Gəncəvi irsinə maraq oyatmağın yollarından biri ayrı-ayrı oxu materiallarının məzmununa uyğun olaraq, dahi şairin hikmətli sözlərini misal çəkməkdir. Məsələn, yaxşılığa həsr olunmuş oxu materialının təhlili zamanı müəllim məzmunu dahi şairin sözləri ilə qüvvətləndirir və mətnin təsir gücünü artırır.

Bununla yanaşı, N.Gəncəvinin poemaları da şagirdlərdə böyük maraq doğurur.

Şairin ilk böyük poeması olan “Sirlər xəzinəsi”ndə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan hekayə və rəvayətlərdən ustalıqla istifadə olunmuşdur. Bunun üçün öz dövrünün müxtəlif qaynaqlarına, eləcə də folklor nümunələrinə müraciət edən şair şifahi xalq ədəbiyyatının zənginliyini, axarlılığını, səlisliyini özündə əks etdirmişdir. Akademik H.Araslı qeyd edir ki, “Sirlər Xəzinəsi”nin məzmununu

yaxşı dərk edə bilmək, Nizaminin dilinin xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün Azərbaycan folklorunun xüsusiyyətlərini, Azərbaycan adət-ənənələrini dərinlən bilmək lazımdır.

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında, ideal həyat, cəmiyyət sorağında olduğu, insanları, sosial təbəqəsindən asılı olmayaraq, mənəvi təmizliyə, ədaləti, haqqı unutmamağa çağırır.

Nizami Gəncəvi də digər sənətkarlar, şairlər kimi əməyin insan həyatının əsasını təşkil etdiyini düşünərək öz əsərlərində əməyi tərənnüm etmiş, əməkçi insan surətləri yaratmış, əməyin xariqələr yaradan qüdrətindən bəhs etmiş, əmək adamlarını dərin məhəbbətlə təsvir etmiş və əməyə yüksək qiymət vermişdir. Bu cəhətdən şairin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Kərpickəsən kişinin dastanı” hekayətini nümunə göstərmək olar:

Cavansan belə cahillik etmə,
Əl çək acı sözlərdən, mənə ağıl öyrətmə,
Mən bir kəsə deyiləm xəzinədən ötrü möhtac,
Əlimin zəhmətilə toxdur gözüm, deyil ac,
Onunçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.
Məni bu ruzi üçün günahkar sayma, bəsdir,
Düşünsən bilərsən ki, dediklərin əbəsdir.

Şairin fikrincə insan öz zəhməti ilə ucalmalı və halal qazanc ilə yaşayışını təmin edib, heç kimdən asılı olmamalı, alını acıq üzü ağ yaşamalalıdır. Bu əsərdə şagirdlərə heç kəsə boyun əyməmək, əməksevər olmaq və əməkçi insanlara, öz zəhməti ilə yaşayan insanlara qarşı hörmət saxlamaq kimi müsbət keyfiyyətlər aşılanır.

Nizaminin istifadə etdiyi folklor nümunələrindən biri də çox qədim zamanlarda yaradılmış və bizim dövrə qədər gəlib çıxmış “Bəxtiyarnamə” dastanıdır.

Nizami yaradıcılığını şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlayan mühüm cəhətlərdən birisi, şairin öz qəhrəmanlarına münasibətidir. Bunu biz şairin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” əsərində də daha aydın formada işlətdiyini görürük. Nizami əsərləri yalnız öz mövzu və quruluşu ilə deyil, bədii xüsusiyyətləri baxımından da şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Bu cəhətdən şairin yaradıcılığı ayrı-ayrı surətlərlə şifahi ədəbiyyatda nağıl və dastanlarda olan surətlərin müqayisəsi maraqlıdır. Biz şifahi ədəbiyyatda qarşılaşdığımız bir çox müsbət və mənfi surətləri Nizami poemalarında görürük. Nizamiyə qədər olan ədəbiyyatda isə bu surətlərin ancaq bir hissəsinə, yalnız cəngavərliklə əlaqədar olan hökmdar surətlərinə təsadüf olunurdu. Lakin Nizami əsərləri həyatı hərtərəfli əhatə edib, xüsusən əməkçi xalq içərisindən aldığı müsbət surətlərlə, xalq ədəbiyyatına daha çox müraciət etmişdir.

Nizami yaradıcılığında nağıllardan, dastanlardan seçilmiş parçaların sonu hikmətamiz deyimlərlə qurtardığı üçün bu qiymətli kəlamlar da şagirdlərin nitqinə daxil edilməlidir:

- 1) “İt sənə dost olar bir sümük atsan,
Namərd qədir bilməz olsan da qurban” (N.Gəncəvi)

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, orta məktəbin ibtidai siniflərində Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki folklor nümunələrindən geniş istifadə edərək şagirdlərdə vətənə, böyüklərə, əməyə hörmət, sevgi aşılamaq lazımdır.

SUMMARY

Sahila Abbasova

**SAMPLES OF FOLKLORE IN THE PRIMARY SCHOOLS
OF THE LEGAL HERITAGE**

The use of folklore samples of Nizami's heritage in primary school provides a basis for ensuring the principle of connection of folklore literature with life in Azerbaijani language lessons. Epics and fairy tales are the largest of the folklore materials. At the same time, N. Ganjavi's poems are of great interest to students. Folklore samples are widely used in primary school textbooks to make mother tongue lessons more effective, easier for students to master and memorable.

Key words: folklore, Nizami Ganjavi, Treasure of Secrets, primary school

РЕЗЮМЕ

Сахила Аббасова

**ОБРАЗЦЫ ФОЛЬКЛОРА В НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛАХ
ПРАВОВОГО НАСЛЕДИЯ**

Использование фольклорных образцов наследия Низами в начальной школе дает основу для обеспечения принципа связи фольклорной литературы с жизнью на уроках азербайджанского языка. Былины и сказки являются самым большим из фольклорных материалов. В то же время стихи Н. Гянджеви вызывают большой интерес у студентов. Образцы фольклора широко используются в учебниках для начальных классов, чтобы сделать уроки родного языка более эффективными, легкими для усвоения и запоминающимися.

Ключевые слова: фольклор, Низами Гянджеви, Сокровищница тайн, начальная школа

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ÖZÜNÜDƏRKETMƏ VƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə mənlik şüurunun əsas struktur komponentləri olan “Mən obrazı”, özünüqiymətləndirmə və potensial davranış reaksiyalarına Nizami Gəncəvi yaradıcılığında yanaşma, onun mahiyyəti və bu əsasda refleksiya məsələlərinin təhlili əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Apardığımız ədəbiyyat araşdırmaları və Niazmi yaradıcılığı bizə bunu deməyə əsas verir ki, Nizami Gəncəvi ümumən şərq ədəbi-ictimai və fəlsəfi-psixoloji fikir tarixində təsvir etdiyi surətlərin daxili aləmini, mənəvi keyfiyyətlərini, psixoloji təkamülünü ön plana çəkməyə çalışmış, onların davranış və hərəkətlərini psixoloji cəhətdən əsaslandırmışdır. Dahi Nizami müasir dövrdə psixologiya elmində “Mən obrazı” kimi tədqiq olunan insanın özü haqqındakı təsəvvürlərinin mahiyyəti və əhəmiyyətini obrazlı şəkildə bəşər övladına çatdırmaqla onun inkişafı və qurtuluşunun öz imkanlarını dərk etməsi və ondan istifadənin düzgünlüyündə göstərirdi. Özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmə, özünüanlama, müasir elmi dildə desək mənlik şüuru problemi Nizami yaradıcılığının başlıca və ciddi problemlərindən biri olmuşdur. Deməli, dahi mütəfəkkir, şair Nizami Gəncəvi surf psixoloji problem olan bu məsələlərə öz əsərlərində, şeirlərində yradıcı şəkildə yanaşmış, hələ XII əsrdə öz əsərləri vasitəsilə insanın refleksiya qurmasına, yəni özünün hərəkətlərini, davranışını və rəftarını mühakimə yolu ilə təhlil etməsinə, özünə cəmiyyətin gözü ilə baxmasına, kənardan qiymətləndirməsinə zəmin yaratmışdır.

***Açar sözlər:** klassiklər, şair, mənlik şüuru, mən obrazı, davranış, özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, refleksiya*

Məqalənin aktuallığı: Müasir psixologiya elminin aktual məsələlərindən biri də bəşəriyyətin çox əsrlik söz sənəti nümunələrinin psixoloji aspektdə tədqiqata cəlb etməkdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, insan şəxsiyyəti, onun öz imkanlarını dərk etməsi, özünü qiymətləndirməsi və mənəvi dünyasının öyrənilməsi müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış bədii söz ustalarının əsərlərinin başlıca motivi olmuşdur. Müxtəlif klassiklərin əsərlərinin diqqətlə təhlil edilib öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi müasir psixologiya elminin yeni ideyalarla zənginləşdirilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, öz mənəvi dünyasını dərk etmək kimi anlayışlar Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərindən biri, dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Nizami Gəncəvi ümumən şərq ədəbi-ictimai və fəlsəfi-psixoloji fikir tarixində təsvir etdiyi surətlərin daxili aləmini, mənəvi keyfiyyətlərini, psixoloji təkamülünü ön plana çəkməyə çalışmış, onların davranış və hərəkətlərini psixoloji cəhətdən əsaslandırmışdır. Nizami, özünəqədərki söz ustalarından fərqli olaraq insan şəxsiyyətini yalnız bədii cəhətdən deyil, daha çox sosial-psixoloji aspektdə təhlil obyektinə çevirmişdir. O, bununla göstərməyə çalışmışdır ki, şəxsiyyətin mənəvi inkişafı, daxili meyl və maraqları, onun formalaşması və təkamülündə təbii, ictimai və fərdi amillərin dialektikası əsas diqqət çəkməli məqamlardır. Şəxsiyyət təkcə onu əhatə edən xarici amillərin təsiri altında deyil həm də öz istək və arzularından, daxili psixoloji fəallığından çıxış edərək davranışlarını müəyyən edir və tənzimləyir.

Gəlin əvvəlcə psixoloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin özünüdərkətməsi, özünüqiymətləndirməsi və bu əsasda davranışının əsas elementlərini təhlil etməyə çalışaq.

Psixologiyada özünüdərkətmə əsasən mənlik şüuru adı altında öyrənilir. Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi dərk etməsi və tanıması prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Onun əsas əlamətləri bunlardır: insan özünü ətraf aləmdən, yəni “mən”ini “qeyri-mən”dən ayırır, özünün

fiziki, psixi və mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirir və dərk edir, psixi həyatının bütün cəhətlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə başlayır. (1. səh 217)

Mənlik şüurunun strukturunda aşağıdakı üç cəhəti fərqləndirmək lazımdır.

1. “Mən obraz” – insanın özü haqqında təsəvvürləri (buna psixoloji avtoportret də deyilir).

2. Özünüqiymətləndirmə - insanın özünün özü haqqındakı təsəvvürlərinin adekvat surətdə qiymətləndirməsi.

3. Potensial davranış reaksiyaları –insanın “Mən obrazı” və özünə verdiyi qiymətlərin onun davranış və rəftarında təzahür etməsi. (1. səh 217)

Nizami yaradıcılığında insanda öz tələbatlarına, ehtiraslarına, imkanlarına şüurlu münasibətlərin formalaşması onun başlıca cəhətlərindən biri kimi göstərilir. Nizaminin fikrincə, insan özünü dərk etməlidir. Bunu Nizaminin beytlərinə müraciət etmək və psixoloji mənalarına diqqət yetirməklə daha dərinə anlamaq mümkündür: “Öz-özünü başa düşən şəxsə ölüm yoxdur”, amma nəqşini (öz mənini, kimliyini) bilməyən fanidir, yəni özündən xəbərdar olmayan kəslər “bir qapıdan girər, digərindən çıxar”. (2) Beytlərin psixoloji təhlili bizə bunu deməyə əsas verir ki, hələ XII əsrdə dahi Nizami müasir dövrdə psixologiya elmində “Mən obrazı” kimi tədqiq olunan insanın özü haqqındakı təsəvvürlərinin mahiyyəti və əhəmiyyətini obrazlı şəkildə bəşər övladına çatdırmaqla onun inkişafı və qurtuluşunun öz imkanlarını dərk etməsi və ondan istifadənin düzgünlüyündə göstərirdi.

“Mən-obrazı” mürəkkəb hadisədir və insanda eyni vaxtda üç “Mən-obraz” “real mən”, “ideal mən” və “sosial mən” mövcuddur. (1. səh 224)

Şəxsiyyətin real mən imkanları ilə ideal və sosial mən imkanları arasında uyğunluq yalnız o zaman baş verir ki, insan öz real potensial imkanlarını düzgün dərk etsin və qiymətləndirsin.

Şairin dili ilə obrazlı şəkildə desək öz-özünü dərk etməyən insan gələcək həyatını planlaşdırmaq və sosial mövqeyini möhkəmləndirmək baxımından acizdir.

Deməli, Nizami qeyd edir ki, insan özünü dərk etməlidir. Professor Ə.S.Bayramovun qeyd etdiyi kimi, şəxsiyyətin daxili müəyyənliyini təyin edən, yəni onun nüvəsini təşkil edən başlıca cəhət, özünüdərk və “Mən” surətidir. (2)

Şairin özünüdərk haqqında fikirlərini “Leyli və Məcnun”da oğlu Məhəmmədə nəsihətində daha dəqiq görmək mümkündür:

Hərçəndi sənədin çox rütbəsi var,
Həyata faydalı bir elmi axtar
Bu əyri cizgilər cədvəlində sən
Özünü şərh edib, özünü öyrən.
Ol öz vicdanının sirtinə açar
Çünki bu mərifət qəlbə nur saçar. (2)

Dahi Nizami insanın özünü dərk edib tanıması və öz imkanlarından xəbərdar olmasının sirtini yalnız insanın öz real mən imkanlarını anlamasında və bu istiqamətdə yönəlməsində görürdü. Bu baxımdan şair “Leyli və Məcnun”da oğlu Məhəmmədə nəsihətində deyirdi:

Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan. (2)

Müasir elmlər sistemi və cəmiyyət insanları işinin adına görə deyil gördüyü işin keyfiyyətinə görə qiymətləndirir. İnsan hər hansısa bir işdə o zaman uğurlu ola bilir ki, öz mənini dərk edib özünəməxsus keyfiyyətləri düzgün qiymətləndirsin, real potensial imkanlarından düzgün istifadə etsin.

Şairin “Sirlər xəzinəsi”ndə özünü dərk etmənin psixologiyasını başa düşmək üçün xüsusi əhəmiyyəti olan iki maraqlı beyt var:

Əqlin-canındır sənin, bədənin-cismi sənsən,
Canın bir xəzinədir, sehri, tilsimi sənsən.
Aça bilərsənmi de, sən xəzinə köksünü,
Qırmasan tilsimini, kəşf etməsən özünü? (2)

Psixoloji ədəbiyyatda mənlilik şüurunun əsas struktur komponentlərindən biri olan özünüqiymətləndirmənin üç səviyyəsi müəyyən edilir. Adekvat özünüqiymətləndirmə (olduğu kimi), qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə. Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə iki formada özünü göstərir. A) Qeyri-adekvat yuxarı qiymətləndirmə. B) Qeyri-adekvat aşağı qiymətləndirmə (1. səh 229).

İnsan cəmiyyət münasibətlərində doğulduğu gündən müəyyən etalonlar sistemə yiyələnir ki, bu etalonlar sistemi onun özünütənziqləməsində, cəmiyyətə, insanlara qarşı münasibətlərinin formalaşmasında, davranış və rəftarında özünəməxsus təsir amili kimi çıxış edir. Yəni insan özünüqiymətləndirərkən cəmiyyətin ona öyrətdiyi yaxşı və pis anlayışlarının hansı keyfiyyətlərə şamil olunduğunu anlamağa çalışır. Əgər cəmiyyətin etalonlar sistemini gözləyir və öz davranış və rəftarında bunları nəzərə alırsa, onda insanlar tərəfindən hörmətlə qarşılır və özünüqiymətləndirməsinin adekvatlığı yüksək qiymətləndirilir. Əksinə olduqda isə qeyri-adekvat yuxarı qiymətləndirmə və ya əksinə aşağı qiymətləndirmə özünü göstərir ki, insanın şəxsiyyət kimi cəmiyyət həyatındakı münasibətləri və şəxsi nüfuzu aşağı düşür. Cəmiyyət özündən razı, eqoist insanları qəbul etmir.

Nizami yaradıcılığında özündən razılıq, özünübəyənmək kimi mənfəi keyfiyyətlər tənqid edilir. Özü haqda öyünə-öyünə danışmaq insanlar arasında həmin şəxsə qarşı mənfəi təəssürat yaradır. Özündən həddindən artıq razı olan bir kəs digərlərinin gözündə öz mənlilik mərtəbəsini itirmiş olur (2, səh. 92).

Nizaminin fikrincə, eqoist, xudbin adamlar diri olsalar da, ölü kimidirlər, çünki hər şeydən üstün tutduqları vücudlarını cəmiyyətdən və təbiətdən özləri ayrı salmışlar. Nizaminin qələmində belə insanlar bu cür təsvir olunmuşdur: (2, səh. 92)

Tək özünü görürsən sən bu ayna dünyada,
Varlıqda yox kimisən, ömrü vermişən bada. (2, səh. 92)

Belə insanların əksinə olaraq, sadə, təvazökar insanlar haqqında irəli sürülmüş aşağıdakı misralar çox qiymətlidir.

Yer üzünə bənzə ki, uca tutmur özünü,
Rüzgar tək xəfif ol ki, fəth edir yer üzünü.
Hava çəkən, boş yerdən məhsul verən yer üstün,
Havalılar yel əssə, qalxıb toz olur bir gün. (2, səh. 96)

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki,

- özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmə, özünüanlama, müasir elmi dildə desək mənlilik şüuru problemi Nizami yaradıcılığının başlıca və ciddi problemlərindən biri olmuşdur. Dahi mütəfəkkir, şair Nizami Gəncəvi sırf psixoloji problem olan bu məsələlərə öz əsərlərində, şeirlərində yaradıcı şəkildə yanaşmış, bəşər övladının özünüdərkətməsi kimi mühüm anlayışın obrazlı şəkildə izahını vermişdir.

- Nizami öz əsərləri vasitəsilə insanın refleksiya qurmasına yəni, özünün hərəkətlərini, davranışını və rəftarını mühakimə yolu ilə təhlil etməsinə, özünə cəmiyyətin gözü ilə baxmasına, kənardan qiymətləndirməsinə zəmin yaratmışdır. Çünki, insanın özü haqqındakı təsəvvürləri, özünüqiymətləndirməsi onun potensial davranış reaksiyalarının əsasını təşkil edir.

- Bu baxımdan insanın öz real potensial imkanlarını dərk etməsi, özünü adekvat qiymətləndirməsi onun cəmiyyətdə davranış reaksiyalarının müsbət mənada cərəyan etməsi ilə nəticələnir.

- Deməli, dahi Nizami hələ XII əsrdə bu münasibətlərin mahiyyətini dərk edərək mənlilik şüurunun hər üç komponentini cəmiyyət üzvlərinə obrazlı şəkildə təlqin etməyə çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Dərslik, Bakı: 2002
2. Şirinova Z.S. Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri. Bakı: 2008

SUMMARY

Chapay Guliyev

ISSUES OF SELF-AWARENESS AND SELF-ESTEEM IN NİZAMİ GANJAVİ'S WORK

The main focus of the article is the "Self image", the main structural components of self-consciousness, the approach to self-esteem and potential behavioral reactions in Nizami Ganjavi's work, its essence and analysis of reflection issues on this basis. Our literary research and Nizami's work give us reason to say that Nizami Ganjavi tried to highlight the inner world, spiritual qualities, psychological evolution of the images he described in the history of eastern literary-social and philosophical-psychological thought in general, and psychologically substantiated their behavior and actions. The genius Nizami figuratively conveyed to the human being the essence and significance of the self-concept of man, which is studied in modern psychology as the "I image", showing the correctness of his development and salvation, his ability to realize and use it. The problem of self-awareness, self-esteem, self-understanding, in modern scientific language, self-consciousness has been one of the main and serious problems of Nizami's work. Thus, the genius thinker, poet Nizami Ganjavi creatively approached these issues, which are purely psychological problems, in his works and poems, in the twelfth century, through his works, he laid the groundwork for man to reflect, that is, to analyze his actions, behavior, and attitudes through judgment, to look at himself through the eyes of society, and to evaluate himself from the outside.

Key words: *classics, poet, self-consciousness, self-image, behavior, self-awareness, self-esteem, reflection.*

РЕЗЮМЕ

Чапай Гулийев

ВОПРОСЫ САМОСОЗНАНИЯ И САМООЦЕНКИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

В статье основное внимание уделялось анализу основных структурных компонентов самосознания – «образа Я», самооценки и потенциальных поведенческих реакций в творчестве Низами Гянджеви, его сущности и рефлексии на этой основе. Проведенные нами литературные исследования и творчество Низами дают нам основание говорить о том, что Низами Гянджеви в целом стремился выдвинуть на первый план внутренний мир, нравственные качества, психологическую эволюцию описанных им образов в истории Восточной литературно-общественной и философско-психологической мысли, психологически обосновал их поведение и поступки. Сущность и значение представлений человека о себе, которые в современный период изучаются в психологической науке как «образ Я», гений Низами, передавая образно человечеству, указывал на правильность осознания и использования его возможностей развития и спасения. Проблема осмысления собственного «Я» и оценивания самого себя, если говорить современным научным языком, самосознания личности была одной из главных и серьезных проблем творчества Низами. Значит, гениальный мыслитель-поэт Низами Гянджеви в своих поэмах и стихах сугубо психологически относится к этим проблемам. Он еще в XII веке своими произведениями заложил основу человеческого рефлексирования, то есть самоанализа человека своих поступков, поведения и отношения к себе и т.п.

Ключевые слова: *классики, поэт, самосознание, «образ Я», поведение, самопознание, самооценка, рефлексия*

IRANA MAMMADOVA

Azerbaijan State Pedagogical University

**REFLECTION OF FAITH IN A HUMAN AT THE TOP OF WISDOM IN
THE POETRY OF NIZAMI GANJAVI**

The article tells about the greatest poet and thinker of Azerbaijan - Nizami Ganjavi. The article says about the poet's knowledge that amazes his contemporaries. In the works of the poet, one can find information about all branches of human knowledge. The scientific article is based on philosophical and historical research and reveals the views of the ancient religious and philosophical worldview of the Azerbaijani people. The article focuses on wisdom, morality, nobility, generosity, courage, purity and so on. opinions about are described. By studying and discovering the works of Nizami Ganjavi, we can see the peculiarities of spiritual and moral education and its peculiarities only in the Eastern world. Nizami Ganjavi repeatedly appealed to philosophical thoughts and beliefs in his poems.

Key words: *Oriental education, Nizami Ganjavi heritage, philosophy of education, spiritual education, moral education*

Nizami Ganjavi, the greatest poet and thinker of Azerbaijan, who won world fame as the creator of a new direction in poetry - the epic romantic genre, a bright representative of the Eastern and World Renaissance, lived and worked in the city of Ganja in the middle of the 12th century. It was a hectic time. Almost a hundred years have passed since the Seljuk Turks came to replace the Arabs in Azerbaijan. With their arrival, the Arabic language is losing its position. The Seljuks take the Persian language, which is closer to them in Central Asia, where they came from, as the state language, and as a result, in the northern part of Azerbaijan, on the very outskirts of the Muslim world and the Seljuk state, an unusually diverse, very rich and strong in composition is emerging, which became famous throughout the East. school of false-language poetry. It is headed by the "king of poets" Nizami Ganjavi.

Among the poets of this school are poets such as Katran Tabrizi. Khagani Shirvani, Mehseti Ganjavi. Abu-al-Ala Ganjavi, Izza ad Din Shirvani, Feleki Shirvani, Mujir ad-Din Baylakani, etc. Each of these poets individually could glorify this small country, but here is a whole inflorescence of talents. For modern researchers of the history of the culture of Azerbaijan, this phenomenon is equally interesting because these writers, who create works that are deep in philosophical content, rich in scientific information and very complex terminology with many allegories and allegories, had a wide readership. Their works are rewritten and memorized, with an unusual speed for that time they spread throughout the Muslim East, a number of plots penetrate so deeply into folk art that in the future it is difficult to distinguish them from folk. How can this phenomenon be explained? Where to look for the roots of this surge of thought and general culture?

First of all, obviously, one should abandon the artificial attribution of Azerbaijan to the culture of the Caucasus, being guided only by purely geographical features. The northern part of Azerbaijan in those distant times and in times much earlier, while preserving the originality of its culture, always gravitated towards the culture of the Middle East due to the state and cultural community with its southern part. This influence was very great and left deep roots in the languages of these countries, toponymy, literature, folk art of ashug, music, etc. The reverse influence of the culture of these countries on the culture of Azerbaijan, with all the desire, is very difficult to detect.

The English scientist physicist J. Bernal writes that while "most of Europe was still suffering from

chaos; caused by the fall of the Roman Empire, the Muslim world was experiencing a period of splendid prosperity." The majestic embodiment of the flourishing economic and cultural life of the Caliphate was its new capital Baghdad, founded in 762 by Caliph al-Mansur. For half a century, the city's population has grown, according to some sources, to two million people. In the world of such cities did not exist either then, and even more so, in previous eras [Abdildin 2010, p. 18].

Around the same time, Ganja was built, and it is trying to imitate Baghdad in everything. At the time of Nizami, over half a million people already lived there. This region also did not know such a city, both in terms of the number of inhabitants and the level of development of science and culture. It was not for nothing that Nizami called him "my Babylon". Schools, universities, public and private libraries, observatories operate here, there were their own "House of Wisdom" and "House of Healing". It is known about the existence of a large library "Dar al Qutub" in Ganja, headed by the scientist Abul-fazl al-Nakhchivani. Other cities of Azerbaijan are flourishing as well. Coins with the inscriptions "Azerbaijan" and "Arran" are minted. Historians even mention a city, a large part of the population of which specializes in the production of paper. A galaxy of outstanding Arab linguistic scientists and writers appears in Azerbaijan [Bertels 1956, p. 137].

The greatest Azerbaijani poet and humanist Nizami-abu-Muhammad Nizamaddin Ilyas ibn Yusif ibn-Zeki Muayyad Ganjavi was born in August 1141 in Ganja. There is almost no biographical information about Nizami in medieval chronicles. Researchers collected them bit by bit from the works of the poet. However, the Arabic form of writing about the poet's surname, given in various medieval sources, makes it possible to determine, in addition to the poet's name, his place of birth and tahallus (pseudonym) and the names of his son, father and grandfather. The name was Nizami Ilyas. His father's name was Yusif of his grandfather - Muayyadd. The son, born of the first and all life of his beloved wife Afag, was called Muhammad. The poet, as a very wise and learned person, the most authoritative Sufi was called Sheikh Nizami or simply Nizami Ganjavi, that is, Nizami from Ganja in Persian writing. Among the people, this name was widespread in the Azerbaijani-Turkic spelling - Nizami Ganjali (Ganjli). This is evidenced by the following facts. As Academician Krymsky writes in the "Library of the East", published at the end of the 17th century in Europe, the poet is called "Nazami Kengli" (Nizami Ganjli), in addition, in Georgia, neighboring Ganja, he is still called Nizami Ganjeli. possessed deep and extensive knowledge in all areas of the sciences known at that time, we can conclude that he received an excellent education in some privileged university (madrasah) of Ganja, in which highly educated scientists taught, and there was a rich library. that his parents were quite wealthy and educated people and that the poet's family belonged to the city dwellers of Ganja, as evidenced by the analysis of his works [Krimski 1981, p. 58].

What branches of knowledge was Nizami familiar with? It is very difficult to single out any preferred area of knowledge with which Nizami would be more familiar than others. The poet's encyclopedic knowledge amazes his contemporaries. In the works of the poet, one can find information, literally, about all branches of human knowledge. It is characteristic that all this is written at a professional level. In addition to the Azerbaijani-Turkic language, he is fluent in Arabic and Persian. Without knowledge of the Arabic language, he could not have mastered the knowledge of theology and Arabic philosophy so deeply, to get acquainted with the works of Farabi, Khorezmi, Ibn Bajji, Abu Ali ibn Sima, Ibn Rushd. It is undoubtedly established that Nizami, when writing "Layli and Majnun", in addition to legends and legends spread in Azerbaijan, used Arabic sources. An analysis of Nizami's works shows that he was well acquainted with ancient Greek and ancient Indian philosophies. Aristotle and Plato had a particularly strong influence on the poet. In Iskendername, Alexander (Iskender) discusses the problems of the universe in the circle of ancient sages: Aristotle, an encyclopedic scientist known in the East as Arastun, Thales (Valis), Plato (Aflatun), Apollonius of Tyana (Bulunus of Rumiyy), Socrates, Parthirius of Tyrian (Forforius), Hermes Trismegistus (Hormus) - the alleged founder of alchemy, magic

and other "magical sciences". Nizami, using a peculiar artistic technique, gathered for this "scientific symposium" on the origin of the Universe, thinkers of various times, thinkers whose ideas are visible in all the works of the poet. On this occasion, Academician NI Konrad writes: "These lists of names seem to me an amazing historical document. The enormous capacity of the mind, the amazing multicolored thought, the amazing wealth of the spirit! Let's add Indian gymnosophists to these names. We are talking about them too. And before us in all its shining splendor the Renaissance" [Krımski 1981, p. 160].

Astronomy, astrology and questions of the origin of the Universe occupy a very large place in Nizami's work. Nizami, constantly using puns, allegory, allegory, figurative expressions, constantly describes the starry sky, astronomical instruments, astronomical terminology. When describing his heroes, Nizami draws up the corresponding horoscopes on them, demonstrating professional knowledge in astrology. From the works of Nizami it is clear that he, like any educated Azerbaijani of that time, was well acquainted with the books "Majists" ("Algamer") by Ptolemy and "Beginning" of Euclid. He was evidently not only familiar, but he could also use the astronomical instruments of that time, which are mentioned in his poem "The Seven Handsome": armillaria, sphere, astrolabe, gnomon, sundial, water clock, trickweather and wall quadrant of the meridian circle. With the astrolabe, a device for determining the coordinates of celestial bodies, Nizami was obviously especially familiar, since it is most often mentioned in his poems. Nizami often mentions the days of the vernal and autumnal equinoxes, the Milky Way, the North and South Poles and the rings of Saturn, discovered in Europe, only five centuries later. Nizami pays a lot of attention to the issues of the origin of the Universe and the structure of the world. Nizami had no less deep knowledge in geography. It is unlikely that any of his contemporaries can find such a wide range of geographic space in which his heroes live, although Nizami never left Ganja. It can only be compared with our contemporary - Jules Verne. The following countries are mentioned in "Hamse": Azerbaijan, China, Tibet, Kashmir, Iran (Ajam), Iraq, Syria, Lebanon, Yemen, Oman, Aden, Ethiopia, (Habesh, Abyssinia), Sinai, Egypt. Maghreb, Rum (Greece), Andalus (Spain), Mugan, Shirvan, Arran, Abkhazia (Georgia).

Nizami lists dozens of cities in North Africa, southern Europe, Levant, Arabia, Iran, Caucasus, Volga region, Central Asia, India. Among them are Ganja and Barda, Derbent, Tiflis, Chach (Tashkent), Bukhara Samarkand, Herat, Khorezm, Baghdad, Medain, Mecca, Sham (Damascus), Iskenderiya, Khallukh, Medain (Ktesiphon) and others [Rafili 1939, p. 43].

Modern scholars suggest that the Roma came to Europe from India. In the poem "Seven Beauties" Nizami connects the appearance of gypsies in Iran with the name of Bahram, who helps them escape from India [Aliyev 1979, p. 63].

Nizami's rich knowledge of painting and calligraphy and, in particular, music, makes it possible to assume that these disciplines were included in the curriculum of the university, which the poet graduated from. From the poems of Nizami, one can get information about literally all aspects of the musical life of Azerbaijan and, to some extent, of the entire East. Nizami writes about mugams, songs (tasnifs), folk songs, singers, musicians, dancers and a large number of musical instruments. He uses such musical terms as melody, mode, rhythm, harmony, modulation, trill, etc. And this is not surprising. Azerbaijan classical poetry and music are inextricably linked. A poet who wrote gazelles, poems about love for a woman, or, in her person, love for God, was usually well acquainted with classical mugam, often he could sing his gazelle himself, and possibly wrote a gazelle in a certain musical way.

800 years after the writing of these poems, the genius Uzeyir Hajibeyov responds to this call of Nizami, "showing in consonance all the pain of his sorrow" in the immortal "Sansiz" and "Sevgilijanan". Nizami mentions many songs and mugams in his poems. Only in "Khosrov and Shirin" famous singers Burbed and Nakisa perform thirty songs and eight mugams. Among them are such songs (tasnifs) as "Treasure given by the wind", "Pearl curtain", "Sweet drink", "For Siyavush's revenge", "Shirin gardens" and "Rast" mugams, "Iraqi", "Novruz", "Isfahani", "Ushshag", "Rahavi" and "Zirifkan", "Hisari".

Information about musical instruments used in Azerbaijan in the 12th century and earlier is scattered throughout all the poems and lyric works of Nizami. Not only are the names of instruments saz, ud, barbet, segars, chang, canon, mushkar, organon, kamancha, rubab, tanbur, ney, karanai, shaipur, cous, dovul, def, nagara, zandan, but also their shape, number of strings, the nature of the sound and the methods of performance on them. Therefore, all of Nizami's statements about painting and sculpture are of particular interest. Above all, Nizami puts the painting of China and Rum. The most curious conclusion that suggests itself after reading Nizami is the different perception of painting in those days and now. Eastern painting is perceived by modern researchers as painting that does not pretend to be similar in portraits to the depicted objects, while Nizami considers the artist's greatest advantage to be the ability to obtain an almost mirror image of the depicted object [Qadjiyev 1980, p. 126.]

Nizami's works are an encyclopedia of the ethnography of the Azerbaijani people in the Middle Ages. An inquisitive scientist will find there an answer to almost any question of interest to a modern ethnographer, from the conditions of economic life and material culture to questions of marriage and family. As Academician Bertels writes: "If we remember that a huge poetic talent was added to all this knowledge, it becomes clear that, having embarked on the path of a court poet, Nizami could count on quick and dizzying success." [Bertels 1956, p. 53].

However, Nizami did not become a court poet and lived incessantly in Ganja, retiring from society: A fragile rose sadly keeps rolled up in a bud, just like I, who devoted myself to solitude and divine cult.

This is the biggest mystery in Nizami's biography. Most simply, the poet's solitude, as he writes in this verse, could be explained by his belonging to the Sufis, especially since he bore - the title of sheikhavizir and favorites could be seen around the throne where the sheikh sat as a ruler. One way or another, all biographers of Nizami, due to the lack of material, associate their narratives with the stages of writing the famous five poems, which were later combined into "Hamse" ("Five"). when he was a little over thirty, that is, somewhere in the mid-seventies of the 12th century, by this time in a narrow circle of poets he was already known as a talented poet.

"Treasury of Secrets" occupies a special place in the poet's work. In terms of content, this book also stands out for the depth of philosophical thought with a greater religious and Sufi-mystical bias than in other poems. The "Treasury of Secrets" brought the poet extraordinary fame and caused a stream of imitations in almost all countries of the East. "Treasury of Secrets" brings Nizami fame. In those days, the rulers often either invited famous scientists and poets to the palace, or took them under their protection [Bertels 1962, p. 108].

"Khosrov and Shirin" is a poem about the tragic love of the Sassanian prince, who later became Shah Khosrov II, to the Albanian princess Shirin. Nizami with great skill describes the thoughts and actions of his heroes, tries to explain them psychologically. For a more convincing disclosure of the characters of the heroes, Nizami introduces a third hero - a highly educated builder and architect, conventionally called a poet - mason - Farhad, a noble, crystal clear young man, ready for any feat and sacrifice for his love for Shirin. Academician Bertels writes about the poem "Khosrov and Shirin" that it is "one of the greatest masterpieces of not only Azerbaijani, but also world literature. For the first time in the literatures of the Middle East, a person's personality was shown in all its wealth, with all its contradictions, ups and downs. ". The poem was a tremendous success.

After Nizami, dozens of the most talented poets of the East took up this topic. Outstanding poets - Hindu Amir Khosrov Dehlevi and Uzbek Alisher Navoi - stand out among them. It is quite possible that Nizami drew material for his poem from Azerbaijani folklore. In 1188, Nizami received an order for a new poem from Shirvanshah Ahsitan I to write a poem based on the Arab legend about the unfortunate lovers Leyli and Majnun. The poem describes an insane love that lasted and flared up for many years, despite all the obstacles. For his irrepressible passion, Case gets the nickname "Majnun" - "madman". Love kills Leili, Majnun hurries to the grave and dies after Leili. The number of imitations of "Layli and Majnun" is very

large, and they are written literally to this day. The poems written on this topic by Amir Khosrov, Alisher Navoi and the Azerbaijani Muhammad Fizuli won especially great popularity in the East.

On July 31, 1196, as the poet writes, in the middle of the night he finishes his fourth poem "Seven Beauties". In the fairy tale poem "Seven Beauties" Nizami describes the entertaining adventures of the Sassanian king Bahram Gur. The poet needs this entertaining outline to draw the attention of readers to the eternal problem of a just ruler. In addition to describing the life of Bahram himself, Nizami introduces into the poem fabulous, funny and instructive stories of each of the seven beauties who became the Shah's wives and at the same time seven stories released from the prison of his subjects - true stories about the true life in a country ruled by a cruel vizier, a description of torture, beatings, murders. The title of the poem gets a second meaning, especially since the poem has a mysterious ending. Bahram on the hunt, in pursuit of a ram, enters the cave and disappears there. When the warriors accompanying him approach the cave, a loud voice is heard from there: "Go home! The Shah is busy!" The cave turns out to be empty and it is not possible to find the shah. What Nizami wanted to say by this remained a mystery [Abdulqasimova 1991, p. 79]

Immediately after the completion of "Seven Beauties", and maybe even earlier, Nizami begins work on a new poem. It is called "Iskender-name" ("The Book of Alexander"). It consists of two volumes. The first is called "Sharaf - name" ("Book of Glory"), the second - "Iqbalname" (Book of Happiness). The poet's third wife dies (1200). He is already under seventy. The years take their toll, the strength is not what it used to be. Friends and relatives are passing away. Loneliness and the feeling of the near end of life, evoke sad thoughts.

Nizami died on March 12, 1209 at the age of 68 in Ganja. The exact date was established from a tombstone found in the 30s. The inscription on the tomb reads: "This is the tomb of His Serene Highness Sheikh Nizamaddinmaul Abu-Muhammad ibn-Ilyas ibn-Yusuf ibn-Zeki, (deceased) on the fourth (day) of the month of fasting in the six hundred and fifth year." After the death of the poet, a mausoleum (mazar) was erected on his grave, as well as on the graves of other prominent sheikhs, to which people came as to a holy place. Obviously, as was customary, the mausoleum was looked after and, if necessary, restored by someone. However, in the second half of the 19th century, we see it already dilapidated, although Bakikhanov has a message that the historian of the Karabakh Khanate Mirza Adigezal-bey made an attempt to restore it. In 1875 the mausoleum was visited by the Persian prince Farhad Mirza Qajar, about which he writes in his book "Guide on the way": "When we drove another seven miles, there was a small gumbaz (dome), which half collapsed. This is the grave of Sheikh Nizami, it is seven miles from it to Ganja. But the guards from the post nearby put so much hay on this dome for their horses that it was not possible to enter" [Aliyev 1991, p. 4].

For the 800th anniversary of the poet, a mausoleum was built on his grave. Fifty years later, it was demolished, in its place, by the 850th anniversary, a new mausoleum is being built, close to it in shape, but not from sandstone, but from marble and granite. By this time, the glory of Nizami had stepped far beyond the borders of the East. It has been translated into almost all languages of the world, its work is studied by individual scientists and entire scientific teams. His work has inspired and continues to inspire writers, playwrights, composers and artists. This is especially true for the artists of the East. If in the Middle Ages in Europe the source from which the artists drew their subjects were biblical legends, then for the artists of the Muslim East this "Bible" was Nizami's "Hamse". Books, carpets, walls of palaces and residential buildings, weapons and household utensils were decorated with drawings on themes from the works of Nizami. The best museums in the world store miniatures and objects of applied art made on the theme of "Khamsa" by the most famous artists of Baghdad, Tabriz, Herat, Qazvin, Shemakha, Bukhara, Nakhchivan, Delhi, Cairo, etc.

More than 900 colorfully decorated manuscripts - "Khamsa" by Nizami are kept in libraries and museums around the world. Among them is a manuscript made especially for the Safavid Shah

Tikhmasib I in 1543, in the workshops of the palace library founded by Shah Ismail in Tabriz on the basis of the Uzun Hasan Aggoyunlu library. The most prominent representatives of the Azerbaijani school of calligraphy and miniature: Shah Mahmud Nishapuri, Ustad Sultan Muhammad, Aga Mirek, Mir Musevvir, Mir Seyid Ali and Muzaffar Ali are involved in the design of this manuscript. This manuscript is kept in the British Museum and is considered a masterpiece of world book art.

Another very valuable manuscript for posterity is the manuscript of the poem "Treasury of Secrets" rewritten in 1239 in Ganja by the calligrapher Fazlullah ibn Muhammad ibn Omar, discovered by Professor Rustam Aliyev in the Indian office library in London. He believes that it could have been copied from the manuscript of Nizami himself.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдильдин Ж.М. История философии. Астана Асем-Систем, 2010
2. Абдулкасумова Н.А. Низами о вселенной. Баку-1991
3. Алиев Р. Низами Гянджеви. "Элм". Баку, 1979
4. Алиев Р. Низами Гянджеви. "Язычы". –Баку, 1991
5. Бертельс Е.Э. Низами и Физули Москва, 1962
6. Бертельс Е.Э. Низами. Творческий путь поэта. 1956. 264 с.
7. Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. "Элм". Баку, 1980
8. Крымский А.Е. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 41 т. СПб., 1890–1907
9. Крымский А.Е. Низами и его современники. "Элм". Баку, 1981
10. Кязимов М.Д. Последователи Низами. Баку, 1991
11. Рафили М.Г. Низами: Жизнь и творчество. Баку, 1939
12. Ирмияева Т. Ю. (2000). История мусульманского мира. От Халифата до Блистательной Порты. Челябинск: Урал ЛТД - 352 стр
13. Низами Гянджеви (1985). Собрание сочинений: 5 томов. 1 том.- Москва «Художественная литература» - 440 стр
14. Низами Гянджеви. (1981). Лейли и Меджнун. К 840-летию Низами Гянджеви. Баку: Элм, -386 стр.
15. Сара Ашурбейли.(1983).Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Б.: Элм, 1983. -341стр.
16. Abdolhossein Zarrinkoob.(1977). Nzami, a life-long quest for a utopia // Colloquio sul poeta persiano Nizami e la leggenda iranica di Alessandro magno Roma: deH'Accademia Nazionale dei Lincei,- 116 p.
17. Barthold, W., C. E. Bosworth (1997). Encyclopaedia of Islam - Shirwan Shāh / P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill -488 p.
18. Francois De Blois. (2004). Persian Literature - A Biobibliographical Survey: Volume V Poetry of the Pre-Mongol Period / Francois De Blois. Routledge, T. V. -544 p.
19. Grousset, Rene(1980). The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. Rutgers University Press -718 p.
20. Michiko Suzuki.(1980) Oral Tradition of Epic and Folktales. -Music culture in West Asia. National Museum of Ethnology, 120 p.
21. Peter J. Chelkowski.(1975). «Mirror of the Invisible World». New York: Metropolitan Museum of Art . -116 p.
22. Subtelny, Maria. (2007). Visionary Rose: Metaphorical Application of Horticultural Practice in Persian Culture, «Botanical progress, horticultural information and cultural changes» / Michel Conan and W. John Kress. USA: Dumbarton Oaks, -278 p.
23. Yuriko Yamanaka(2001) The Desert as a Realm of Unbound Passion: Love and Madness in the Tale

of Layla and Majnun // Cultural change in the Arab world / Edited by Tetsuo Nishio. -Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsukan (National Ethnology Museum),-340 p.

XÜLASƏ

İranə Məmmədova

**İNAM BƏŞƏR ÖVLADININ NİZAMİ GƏNCƏVİ POEZİYASI
HİKMƏTİN ƏN YÜKSƏK ZİRVƏSİNDƏ**

Məqalə Azərbaycanın ən böyük şairi və mütəfəkkiri - Nizami Gəncəvidən bəhs edir. Məqalədə şairin müasirlərini heyrətləndirən biliklərindən bəhs edilir. Şairin əsərlərində insan biliklərinin bütün sahələri haqqında məlumatlara rast gəlmək olar. Elmi məqalə fəlsəfi və tarixi araşdırmalara əsaslanır və Azərbaycan xalqının qədim dini və fəlsəfi dünyagörüşünün fikirlərini ortaya qoyur. Məqalədə hikmət, əxlaq, nəciblik, alicənablıq, cəsarət, saflıq və s. mövzu ilə bağlı fikirlər açıqlanır. Nizami Gəncəvinin əsərlərini öyrənərək, kəşf edərək mənəvi-əxlaqi tərbiyənin xüsusiyyətlərini yalnız Şərqi dünyasında görə bilirik. Nizami Gəncəvi şeirlərində dəfələrlə fəlsəfi düşüncələrə və inanclara müraciət etmişdir.

Açar sözlər: Şərqi təhsili, Nizami Gəncəvi irsi, təhsil fəlsəfəsi, mənəvi tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi.

РЕЗЮМЕ

Ирана Мамедова

**ОТРАЖЕНИЕ ВЕРЫ В ЧЕЛОВЕКА НА ВЕРШИНЕ
МУДРОСТИ В ПОЭЗИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ**

В статье рассказывается о величайшем поэте и мыслителе Азербайджана-Низами Гянджеви. В статье говорится, о знаниях поэта, которые поражают современников. В произведениях поэта можно найти сведения о всех отраслях знаний человечества. Научная статья основана на философско-исторических исследованиях и раскрывает взгляды древнего религиозно-философского мировоззрения азербайджанского народа. В статье делается акцент на мудрость, нравственность, благородство, щедрость, отвагу, чистоту и так далее. Описаны мнения по поводу. Изучая и открывая для себя произведения Низами Гянджеви, мы можем увидеть особенности духовно-нравственного воспитания и его особенности только в восточном мире. Низами Гянджеви неоднократно обращался к философским мыслям и убеждениям в своих стихах.

Ключевые слова: Восточное образование, наследие Низами Гянджеви, философия образования, духовное воспитание, нравственное воспитание.

PAKİZƏ ƏLİYEVƏ

aliyeva.pakize.filolog@mail.ru

ADPU-nun Şəki filialı

“KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ” HİKMƏTİ VƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI

Məqalədə Şərq ədəbiyyatının nadir incilərindən olan “Kəlilə və Dimnə” təmsil toplusunun dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığına təsiri məsələsi araşdırılmışdır. Sözügedən məsələ müxtəlif zamanlarda Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif monoqrafiyalarda fərqli aspektlərdən tədqiqata cəlb olunmuş, dəyərli ədəbiyyatşünaslarımız bununla bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirmişlər. “Kəlilə və Dimnə” öz mənşəyi etibarilə hind folkloru əsasında, brəhmənlər tərəfindən yazılmış “Pañçatantra”, “Xitopadeşa” və başqa əsərlərlə xeyli bağlıdır. Bəzi şərqşünaslar “Kəlilə və Dimnə”ni “Pañçatantra” ilə eyniləşdirir, hətta “Kəlilə və Dimnə”ni ondan tərcümə hesab edirlər. Hadisələrin heyvanların dilindən nəql olunduğu bu əsərdə insan həyatının bütün sahələrinə - sevgi, dostluq, ailə, yoldaşlıq, hakimiyyət məsələlərinə dair müxtəlif təmsillər öz əksini tapır. Bütövlükdə əsər dünya ədəbiyyatında daha çox təsir gücünə malik olan əsərlər siyahısında ilk onluqda yer alır. Şərq intibah mədəniyyətinin yetişdirdiyi Nizaminin əsərə isnad etməsi, ondan bəhrələnməsi ədəbi varislik məsələsi baxımından tamamilə təbiidir. Lakin həmin bəhrələnmə birbaşa və dolayısı ilə olmaqla fərqli şəkildə özünü göstərir. “Kəlilə və Dimnə”nin mətni, Nizaminin “Xəmsə”si və hər iki əsər haqqında yazılan bir qisim tədqiqatlarla tanışlıqdan sonra onlar arasındakı bağlılığın qısa şəkildə aşağıdakı hallarda baş verdiyini söyləyə bilərik:

- Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında birbaşa “Kəlilə və Dimnə”dən təmsillərin yer alması;
- “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərdə təmsil və qəhrəmanların hekayələr danışması;
- Nizami yaradıcılığında təmsildən istifadə;
- Süjetlərdəki bənzərliklər və oxşar surətlər;
- Hakimiyyət, ədalət, hikmət, inam və s. barədə oxşar ideyalar (hikmət və nəsihətlər) şəklində və s. Göstərilən səsləşmələr əsərlərdən gətirilmiş misallarla əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Nizami, “Kəlilə və Dimnə”, təmsil, bəhrələnmə, nəsihət, hikmət, mənbə

Giriş

Məlumdur ki, yaşadığımız il Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfi fikrinin dahisi, adını dünya ədəbiyyatının inciləri sırasına yazdıra bilməmiş ədəbi nümunələrin müəllifi, Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) 880 illik yubileyi qeyd olunur. Ölkə başçısının müvafiq sərəncamı ilə rəsmiləşmiş “Nizami ili” çərçivəsində bütün respublikamızda silsilə tədbirlər keçirilir, Nizaminin əsərlərinin nəfis tərtibatda nəşrləri reallaşır, bir-birindən maraqlı məqalə, monoqrafiya və digər elmi araşdırmalar elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılır. Ötən onilliklərdə də yubiley illəri zamanlarında aparılan çoxsaylı tədqiqatları da nəzərə alsaq, Nizami yaradıcılığı haqqında fikir söyləmək olduqca məsuliyyətlidir. Digər tərəfdən də Nizami dünyasının genişliyi hələ uzun illər boyunca tədqiqat üçün material verməklə bərabər, tədqiqatçının yüksək nəzəri hazırlıq tələb edir. Nizami Gəncəvinin əsərləri də digər ədəbi nümunələr kimi öz-özlüyündə təhlilə cəlb olunmalı olan ədəbi fakt kimi qiymətləndirilə bilməz. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq Nizamişünaslıqda şairin yaradıcılığında ənənə və novatorluq, Nizami yaradıcılığının folklor qaynaqları, Nizami və klassik Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfi fikri və s. mövzular fərqli tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, aparılan tədqiqatlar yeni-yeni tədqiqatlar üçün mənbə rolunu oynamış, bəzən yenilərinin yaranması üçün rəvac vermişdir.

Həyata keçirdiyimiz bu araşdırma Şərq ədəbiyyatının nadir incilərindən olan “Kəlilə və Dimnə” təmsil toplusunun dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığına təsiri məsələsinə həsr

olunmuşdur. Sözügedən məsələ müxtəlif zamanlarda Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif monoqrafiyalarda fərqli aspektlərdən tədqiqata cəlb olunmuş, dəyərli ədəbiyyatşünaslarımız bununla bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirmişlər. “Kəlilə və Dimnə” dünya ədəbiyyatında daha çox təsir gücünə malik olan əsərlər siyahısında ilk onluqda yer alır. Şərq intibah mədəniyyətinin yetişdirdiyi Nizaminin əsərə isnad etməsi, ondan bəhrələməsi ədəbi varislik məsələsi baxımından tamamilə təbiidir.

“Kəlilə və Dimnə”nin tarixi, mövzusu, digər ədəbi abidələrə təsiri haqqında

“Kəlilə və Dimnə” təqribən III-IV əsrlərdə şifahi şəkildə Hindistanda yaranmışdır, sonra isə brəhmənlər tərəfindən yazıya alınıb. Tezliklə əsər İrana və Ərəbistanı yayılır. Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvanın (531- 579) hakimiyyəti illərində əsərin pəhləvi nüsxəsi yaranır. Bu nüsxə dövrümüzdə ərəb dilinə tərcümə şəklində çatmışdır. Ərəb tərcüməsi təqribən VIII əsrin ortalarında məşhur alim Abdullah ibn əl-Müqəffa tərəfindən yerinə yetirilmişdir. X-XI əsrlərdən başlayaraq “Kəlilə və Dimnə”ni yunan dilinə, sonra yəhudi dilinə və daha sonra latıncaya tərcümə olunaraq bu vasitə ilə Avropada tanınmışdır.

Hadisələrin heyvanların dilindən nəql olunduğu bu əsərdə insan həyatının bütün sahələrinə - dostluq, ailə, yoldaşlıq, hakimiyyət, haqq, doğruluq, ədalət, sədaqət, xəyanət və b. məsələlərinə dair müxtəlif təmsillər öz əksini tapır. “Kəlilə və Dimnə” öz mənşəyi etibarilə hind folkloru əsasında, brəhmənlər tərəfindən yazılmış “Pançatantra”, “Xitopadeşa” və başqa əsərlərlə xeyli bağlıdır.

Müxtəlif zamanlarda, müxtəlif yerlərdə “Kəlilə və Dimnə” janrı və motivində yaradılmış əsərlərin – təmsil, rəvayət və hekayələrin bu abidə ilə əlaqəsindən asılı olmayaraq onun təsiri altında yazdıqları hiss olunur (“Min bir gecə”). Uzun müddət Şərq aləmində “Kəlilə və Dimnə”yə müraciət etmək bir ənənə kimi mövcud olmuşdur. Əsərə nəzirə olaraq “Mərzbanname”, “Tutinamə” meydana çıxmışdır. XII əsrdə yazılmış “Sindbadname”, XI əsrdə yazılmış “Qobusname”, XIII əsrdə yazılmış Sədinin 19 “Gülüstən”i “Kəlilə və Dimnə” ilə mövzu oxşarlığına malikdir. Üveyd Lakaninin “Siçan və pişik” dastanı bilavasitə “Kəlilə və Dimnə”ni xatırladır (XIV əsr). “Kəlilə və Dimnə” ilk dəfə hind dilindən orta fars (pəhləvi) dilinə əfsanəvi Bərzuyə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Sonralar, yəni 570-ci illərdə əsər pəhləvi dilindən suriya dilinə Bud tərəfindən tərcümə olunur. XIII əsrdə əsər pəhləvi dilindən ərəb dilinə çevrilmişdir.

Tərcüməçi İbn əl-Müqəffa Ruzbeh (720-759) şair, filosof və ədəbiyyatşünas idi. Əl-Müqəffa əsərdə buddizm və zərdüştilik elementlərini dəyişdirir. Onun tərcüməsində axirət, tale ilə bağlanan hadisələr, insanın ixtiyarının öz əlində olmadığı haqqında çoxlu fikirlər var. “Kəlilə və Dimnə”nin həm hindcə orijinalı, həm pəhləvi dilinə edilən tərcüməsi itmiş, Suriya dilinə tərcüməsi unudulmuşdur. Əl Müqəffanın tərcüməsini isə orijinala çevirərək sonrakı tərcümələr üçün əsasə çevrilmişdir. Əsər yunanların da diqqətini cəlb edir. İlk dəfə “Kəlilə və Dimnə” XI əsrin sonlarında (1081) imperator I Aleksey Komninin əmri ilə Simeon Sif tərəfindən “Stefanit və İxnilat” adı ilə yunan dilinə tərcümə edilmişdir. XII əsrdə yunan dilindən slavyan dilinə tərcümə edilərək Rusiyaya çatır. 1250-ci ildə əsər yəhudi dilinə, 1270-ci ildə latın dilinə, bu dil vasitəsilə Avropa dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsərin rus dilinə ilk tərcüməsi 1889-cu ildə Attaye və Ryabinin tərəfindən edilmişdir. Rus dilinə ən mükəmməl tərcümə Kuzmin və Kraçkovski tərəfindən edilmişdir. Fars dilinə əsəri ilk dəfə nəzmlə Rudəki etmişdir. Ümumiyyətlə, əsərin dünyanın 60-dan çox dilinə 200-dən artıq tərcüməsi mövcuddur. Əsər bir neçə dəfə Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir. Onlardan bir neçə əlyazma bizə çatıb. Əlyazmalar içərisində nisbətən tam şəkildə əlimizə çatan Şirvan alimi Əvəz Əli ibn Səfiqulunun tərcüməsidir (1810). XX əsrdə əsər yenidən şərqşünaslarımızın diqqət mərkəzində olmuşdur. Bizim istifadə etdiyimiz əsər Rəhim Sultanovun farscadan etdiyi tərcümədir. “Kəlilə və Dimnə” mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də çox yaxın olmuşdur. (Sultanov 1989, 6-15)

“Kəlilə və Dimnə” alleqorik olub, onun adı iki çaqqalın “Kəlilə və Dimnə” adından götürülüb. Əsərin əvvəlində Behnud ibn Səhvanın müqəddiməsində deyilir ki, hindlilərin Dəbşəlim adlı bir hökmdarı varmış. Dəbşəlim öz hakimiyyətini gücləndirdikdən sonra ədalətsiz bir hökmdar olur, xalq onun zülmündən əzab çəkir. Onun zamanında yaşayan müdrik filosof Beydəba başqalarından fərqli

olaraq buna dözmür, şaha açıq etirazını bildirir və zindana salınır. Lakin şah onun haqlı olduğunu başa düşərək onu özünə vəzir təyin edir. Dəbşəlim öz əcdadlarından hər birinin adına bir kitab olduğuna görə Beydəbaya onun adını əbədi olaraq yaşadacaq bir kitab yazmağı tapşırır və o, “Kəlilə və Dimnə”ni yazır.

Kitabda dünya və axirət, qəzavü-qədər, həyatın faniliyi, hakimiyyətə gəlmək və onu saxlamaq, vəzifədə - karyerada yüksəlməyin yolları, gözəl nitq qabiliyyətinin insana faydası, doğruluq və yalan, şər və ondan qurtulma, ədalət və onun zəfər çalması, elm və helm(fənd), dostluq, sədaqət və xəyanət və s. haqqında olduqca dərin məzmunlu təmsillər yer almışdır. Kitabın mürəkkəb strukturu ondan ibarətdir ki, söhbət əsnasında tərəflərdən biri haqlı olduğunu sübut etmək üçün öz müsahibinə təmsil (misal) söyləyir. Beləliklə, də təmsil içərisində təmsil, əhvalat içərisində əhvalat modeli yaranır. Əsərdə bəzən bir fəslin içərisində ondan artıq təmsil yer almış olur. “Kəlilə və Dimnə”ni insanların uzun əsrlər boyu həyat təcrübələrindən, müşahidələrindən çıxardıqları nəticələrdən ibarət aforizmlər toplusu adlandırmaq olar.

Süjetlərdəki bənzərliklər və oxşar surətlər

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi yaradıcılığına “Kəlilə və Dimnə”dən bəhrələnmə məsələlərinə əksər Nizamişünaslar toxunmuşlar. 2019-cu ildə AMEA-da T.Bədəlovanın tərtibatında “Nizami Gəncəvi və “Kəlilə və Dimnə” motivləri” adlı kitab hazırlanaraq çap olunmuşdur. Kitabda tərtibçi ilə bərabər N.Araslı, Z.Allahverdiyeva, M.Məhəmmədi və başqalarının dəyərli yazıları da yer almışdır. Kitabda əsas diqqət Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında Xosrovu doğru yola qaytarmaq üçün alim Bozorq Ümidin dili ilə “Kəlilə və Dimnə”dən söylədiyi təmsillərə verilmişdir. (Nizami Gəncəvi və “Kəlilə və Dimnə” motivləri. 2019)

Professor A.Rüstəmov yazır: “Nizami sənətinin qol-qanad açması və pərvazlanmasında ərəb dünyasının “Min bir gecə”, qədim hind folklorunun “Sindbadnamə”, “Kəlilə və Dimnə” kimi nümunələrinin də az əhəmiyyəti olmamışdır (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 2007, 478). Həmin fikri bir az da genişləndirərək yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Sindbadnamə” və “Min bir gecə”nin məhz “Kəlilə və Dimnə”dən bəhrələnməklə yazılan əsərlər olduğunu nəzərə alaraq söyləmək olar ki, sonuncu əsərin təsirindən daha çox danışmaq mümkündür.

Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərdə əsas mövzunu hakimiyyət, onun əldə olunması, saxlanması, hakimiyyətə sədaqət və əksi, hakimiyyətə layiq olma, ədalətli hökmdar məsələsi, zülm, haqq, məşvərət və s. təşkil edir. “Kəlilə və Dimnə”nin əvvəlində Behnud ibn Səhvanın müqəddiməsində deyilir ki, hindlilərin Dəbşəlim adlı bir hökmdarı varmış. Dəbşəlim öz hakimiyyətini gücləndirdikdən sonra ədalətsiz bir hökmdar olur, xalq onun zülmündən əzab çəkir. Onun zamanında yaşayan müdrik filosof Beydəba başqalarından fərqli olaraq buna dözmür, şaha açıq etirazını bildirir və zindana salınır. Müdrük qoca öz tələbələrinə deyir: “...mərifətli və ehtiyatlı adam həm özündən aşağı, həm də özündən yuxarı vəzifəli adamlarla məsləhətləşməlidir. Bir ağıl xüsusi məsələləri həll etməkdə bəs olmadığı kimi, ümumi məsələləri həll etməkdə də kifayət etməz”. (“Kəlilə və Dimnə” 1989, 22). Bu obraz, bu situasiya və burda məsləhətlə bağlı səslənən hikmətli fikirlər, heç şübhəsiz, yadımıza Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərində “Qəflətdən oyanma şərtləri” (on dördüncü məqalət) adlı məqalətin ardınca gələn “Zalım padşahla düz danışan kişinin dastanı” hekayəsi ilə çox səsləşir.

Eləcə də Nizaminin eyni əsərində Sultan Səncərin ədalətsiz rəftarından tənğə gələn, haqları tapdanan qoca qarının hər şeyi gözünün altına alaraq hökmdara həqiqətləri söyləməsi, ondan ədalət tələb etməsi də eyni motivlə səsləşir. Ağasına dərs verməyə qalxan Fitnə, özündən güclü hökmdara dərs verən Nüşabə də “Kəlilə və Dimnə”dəki ədalət axtarışını yadımıza salır. Belə paralellərin sayını yetərincə artırmaq mümkündür.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında birbaşa “Kəlilə və Dimnə”dən təmsillərin yer alması

Nizaminin əsəri hansı mənbədən və hansı tərcümə əsasında oxuması məsələsinə gəlincə, qəbul olunmuş fikir bundan ibarətdir ki, şair Rudəkinin nəzmlə tərcümə etdiyi farsca variantala tanış olmuşdur

(Səfərli, Yusifli 2008, 145) Nizaminin bütün əsərlərində bilavasitə və ya bilvasitə “Kəlilə və Dimnə” ünsürlərinə rast gəlmək mümkündür, lakin şairin “Xosrov və Şirin” poemasında Xosrovu doğru yola qaytarmaq üçün alim Bozorg Ümidin dili ilə “Kəlilə və Dimnə”dən 40 təmsil söyləyir. Deməli, hələ Nizami dövründə bu əsərdən didaktik-tərbiyəedici bir vasitə kimi istifadə edirlər. Həmçinin təmsillərin əsərdəki ardıcılıqla söylənməsi göstərir ki, Nizami şəxsən əsəri oxumuşdur. Daha bir nüansa da diqqət yetirməmiş vacibdir ki, Nizami həmin təmsilləri tam danışmır, əksinə çox qısa, lakonik şəkildə təmsildəki əsas personajların xatırlandığı beyt işlətməklə əhvalatı sanki yada salır, buradan isə belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, “Kəlilə və Dimnə”ni nəinki şair özü oxumuşdur, eyni zamanda müasirlərinin – oxucularının da əsərlə tanışlığından əmindir və təmsillərdəki hadisələrə eyham vurulmasının yetərli olduğu qənaətidədir.

Bozorg Ümid birdən açıldı gültək,
Qırx nöqtə söylədi mənalı, göyçək!
Ehtiyatlı olan uduzmaz, sözsüz
Necə ki, qorudnu aslandan öküz. (“Şir və öküz”)
Boş arzuya uyma, bu çox mahaldir,
Meymun xarrat olmaz, əbəs xəyaldır. (“Meymun və xarrat”) və s.

Əsərdə ardıcılıqla söylənən 40 təmsil “Kəlilə və Dimnə”yə yeganə isnad deyil, Xosrovun hakimiyyətini itirməsi, yenidən qaytarması, ədalətsiz və harın hökmdar, onun cəzalandırılaraq düz yola qaytarılması kimi məqamlarda da Şərq nəsihət ədəbiyyatının izləri duyulur. Eyni zamanda Nizaminin haqqında danışdığımız bu əsərdə də digər əsərlərində olduğu kimi, çox sayda aforistik ifadələr də “Kəlilə və Dimnə” ilə səsləşir. Daha əvvəl də dediyimiz kimi, bu əsərlə bağlı ayrıca tədqiqat əsəri olduğundan ona geniş yer verməməklə təkrarçılıqdan qaçmaq istərdik.

“Xəmsə”yə daxil olan əsərlərdə təmsil və qəhrəmanların hekayələr danışması

Nizami “Kəlilə və Dimnədən” süjet, obraz, ideyalar baxımından bəhrələndiyi kimi, əsərin təhkiyə üslubundan da istifadə hallarına da yetərincə rast gəlirik. Əhvalat içində əhvalat danışmaq, qarşı tərəfi bədii sözün gücü ilə inandırmaq, eyni zamanda başqalarının həyat hekayələri vasitəsilə insanları başa salmaq özü də bir ədəbi priyom olaraq Nizami tərəfindən seçilmişdir. “Kəlilə və Dimnə”nin mürəkkəb strukturu ondan ibarətdir ki, söhbət əsnasında tərəflərdən biri haqlı olduğunu sübut etmək üçün öz müsaibinə təmsil (misal) söyləyir. Beləliklə, də təmsil içərisində təmsil, əhvalat içərisində əhvalat modeli yaranır. Əsərdə bəzən bir fəslin içərisində ondan artıq təmsil yer almış olur. Doğrudur, “Kəlilə və Dimnə”dən fərqli olaraq Nizami həmişə təmsilə müraciət etmir, lakin prinsipcə eyni üsulun işlənməsinə şübhə yoxdur.

Nizami Gəncəvi təmsil janrına ümumi yaradıcılığı küll halında götürülsə bir o qədər çox müraciət etməmişdir, lakin həmin nümunələrdə də “Kəlilə və Dimnə”nin təsiri hiss olunur. “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində “Bülbül və qızılquş”, “Ovçu, it və tülkü”, “Meyvəsatan və tülkü” hekayətləri bunlara misaldır.

“Kəlilə və Dimnə”dən götürülmüş əsas ədəbi priyomlardan biri qeyd etdiyimiz kimi hekayə içərisində hekayə danışmaqdır ki, bundan “Xəmsə”yə daxil olan bütün əsərlərdə istifadə olunub. Xüsusilə, “Yeddi gözəl” poemasında Bəhrama yeddi iqlim şahzadəsinin danışdığı nağıllar yüksək tərbiyəvi əhəmiyyəti və fəlsəfi məzmunu ilə seçilir. Həmin hekayətlərdəki fikirlər və “Sirlər xəzinəsi”ndəki fəlsəfi məqalələr və hekayələr sonradan böyük bir məktəb yaratmış nəsihətçiliyin ana ideyalarının əks olunduğu ən yaxşı parçalar hesab oluna bilər.

“Kəlilə və Dimnə” ilə səsləşən hikmət və nəsihətlər

“Cəmiyyətdə baş verən hadisələrin, insanın hiss və duyğularının təbiətə, heyvanlar aləminə tətbiqi vasitəsilə qədim dövr Şərq mühitinin fəlsəfi-əxlaqi görüşləri sadə və həm də çox müdrik bir üsulla təbliğ

olunur. Bu, həmçinin alleqorik janrın klassik ədəbiyyatın qədim və əsas janrlarından olduğunu bir daha nəzərə çatdırır. Bəzən incə yumorla, bəzən kəskin sarkazmla cəmiyyətin faciəsinə gətirib çıxaran bəlalər, nəfsin insanları zəlalətə salması, aqlın və saflığın üstünlüyü, ümumilikdə, əxlaqın yüksək normaları Nizami Gəncəvi yaradıcılığı və “Kəlilə və Dimnə” paralellərində aydın şəkildə ifadə olunur” (Allahverdiyeva 2019, 19).

“Kəlilə və Dimnə”də dünya və axirət, qəzavü-qədər, həyatın faniliyi, hakimiyyətə gəlmək və onu saxlamaq, vəzifədə - karyerada yüksəlməyin yolları, gözəl nitq qabiliyyətinin insana faydası, doğruluq və yalan, şər və ondan qurtulma, ədalət və onun zəfər çalması, elm və helm (fənd), dostluq, sədaqət və xəyanət və s. haqqında olduqca dərin məzmunlu təmsillər yer almışdır. Təmsillərlə Nizami əsərlərindən götürülmüş çoxsaylı səsləşmələrə aid bir neçə nümunəyə baxaq:

“İqbalnamə”dən

Zatı pis olanı heç yüksəltmə sən,
Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən.

“Kəlilə və Dimnə”dən

Xain və bədcins adamlar arzu etdikləri vəzifəni alana qədər səmimi və sədaqətli olurlar, layiq olmadıqları daha yüksək vəzifələr xəyalına düşər və bunun üçün hiylə və xəyanətə əl atarlar”

“Əqrəbin və itin quyruğunu nə qədər çox bağlı saxlayıb düzəltməyə çalışsalar da, açan kimi o saat əvvəlki vəziyyətinə qayıdar və heç bir vəchlə onu öz təbiətindən döndərmək mümkün olmaz.

“Leyli və Məcnun”dan

Barmağın birini çalarsa ilan,
Barmaq kəsilməsə zəhərlənər can.

“Kəlilə və Dimnə”dən

Əgər yara bütün bədənə zərər verirsə, bütün bədənin səhhəti üçün kəsib atamaq faydalıdır”
Belə nümunələrin sayı bir məqalədə yerləşməyəcək qədər çoxdur.

Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nizami və “Kəlilə və Dimnə” mövzusu yetərincə tez-tez araşdırılan mövzulardandır. Lakin hər iki mənbənin dərinliyi, yüksək bədii və fəlsəfi dəyəri yaranan hər yeni tədqiqatda fərqli məsələlərin ortaya çıxarılması üçün yetərincə material verir. Zaman keçdikcə aktuallığını itirməyən, yeni tədqiqatlar üçün mənbə rolunu oynayan Nizami irsinin “Kəlilə və Dimnə” ilə səsləşmələrinin ümumiləşmiş nəticəsini aşağıdakı şəkildə ifadə etmək mümkündür:

- Nizami Gəncəvi yaradıcılığının qaynaqları arasında “Kəlilə və Dimnə”nin yer alması danılmazdır;
- Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında gətirilən təmsillər şairin əsərlə yaxından tanışlığından xəbər verir;
- Nizami istər əsərlərinin təhkiyə üslubunda, istər süjet və obrazlarda “Kəlilə və Dimnə”dən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir;
- “Kəlilə və Dimnə”dəki nəsihətçilik Nizami tərəfindən çox dəqiqliklə sistem halına salınmış və sonra yaranan “Xəmsə”lərin hamısında birmənalı şəkildə davam etdirilmişdir;
- “Kəlilə və Dimnə”nin müasir şəkllə çatanaqədər uzun əsrlər boyunca formalaşma dövrü keçdiyini, zamanın, dəyişən ədəbi zövqlərin, eləcə də müəlliflərin təsiri ilə ilkin variantadan xeyli fərqləndiyini nəzərə alsaq, İntibah dövründən sonrakı bütün Şərqdə məktəb yaratmağa müvəffəq olan Nizami Gəncəvinin əsərlərinin də müəyyən mənada “Kəlilə və Dimnə”yə təsir edə biləcəini ehtimal edə bilərik və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva Z. Nizami və “Kəlilə və Dimnə” motivləri. Tərtib edən, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi T.Bədəlova. Bakı: Elm və təhsil, 2019, səh. 18-21
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. II cild, Bakı: Elm, 2007, 632 səh.
3. Kəlilə və Dimnə. Tərc.R.Sultanov. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1989, 328 səh.
4. Nizami Gəncəvi və “Kəlilə və Dimnə” motivləri. Tərtib edən, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi T.Bədəlova. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 200 səh.
5. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərc. Rəsul Rza. Bakı: “Lider nəşriyyatı”, 2004, 392 səh.
6. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Tərc. A.Şaiq, M.Rzaquluzadə. Bakı, “Adiloğlu nəşriyyatı”, 2011, 264 səh.
7. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərc. Səməd Vurğun. Bakı: “Lider nəşriyyatı”, 2004, 288 səh.
8. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Tərc. Xəlil Rza Ulutürk. Bakı: “Lider nəşriyyatı”, 2004, 264 səh.
9. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Tərc. Məmməd Rahim. Bakı: “Lider nəşriyyatı”, 2004, 336264 səh.
10. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: “Ozan”, 2008, 696 s.
11. Sultanov R. Misilsiz hid əfsanəsi. Kəlilə və Dimnə. Tərc. və ön sözün müəllifi R.Sultanov. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1989, 6-1

SUMMARY

Pakiza Aliyeva

THE WISDOM OF “KALILA AND DIMNA” AND THE WORK OF NIZAMI GANJAVI

In this article, the influence of a collection of fables “Kalila and Dimna”, one of the rare pearls of Oriental literature on the works of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi has been studied. The above mentioned issue has been studied from diverse aspects in different monographs on Nizami Ganjavi's work at different times, and our valuable literary critics have stated different views in this regard. “Kalila and Dimna” is closely related to “Panchatantra”, “Hitopadesha” and other works written by Brahmanas on the basis of Indian folklore. Some orientalist consider Kalila and Dimna to be the same as Panchatantra, and even to be a translation of it. In this work, in which events are narrated in the language of animals, there are various fables on all aspects of human life, such as love, friendship, family, companionship, and power. In general, the work is in the top ten in the list of the most influential works in world literature. It is quite natural for Nizami, who was brought up in the culture of Renaissans of the East, to attribute and benefit from the work from the point of view of literary heritage. However, this benefit manifests itself in different ways, directly and indirectly. After getting acquainted with the text of “Kalila and Dimna”, Nizami's “Khamsa” and some researches written about both works, we can briefly say that the connection between them took place in the following cases:

- Nizami's poem “Khosrov and Shirin” includes direct fables of “Kalila and Dimna”;
- In the form of a literary method to tell stories to prove the views of the heroes in the works included in “Khamsa”;
- Use of fables in Nizami's work;
- Similarities in plots;
- Similar figures;

- Similar ideas (wisdom and advice) about power, justice, wisdom, faith, etc.,
These similarities are substantiated on the basis of examples from the works.

Key words: *Nizami, "Kalila and Dimna", representation, benefit, advice, wisdom, source*

РЕЗЮМЕ

Пакиза Алиева

МУДРОСТЬ "КЯЛИЛА И ДИМНА" И ТВОРЧЕСТВО НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

В статье была изучена вопрос влияния представительного сборника “Кялила и Димна”, являющегося редкой жемчужиной восточной литературы, на творчество великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Рассматриваемый вопрос в разное время в различных монографиях, связанных с творчеством Низами Гянджеви, был привлечен к исследованию с разных аспектов, наши уважаемые литературоведы высказали по этому поводу разные мнения. “Кялила и Димна” по своему источнику в значительной степени связан с индийским фольклором, с “Панчатантрой”, “Хитопадешей” и другими произведениями, написанными брахманами. Некоторые востоковеды отождествляют “Кялилу и Димну” с “Панчатантрой”, и “Кялилу и Димну” даже считают переводом с нее. В этом произведении, в котором события перенесены на язык животных, находят свое отражение различные представления обо всех сферах человеческой жизни - о любви, дружбе, семье, дружбе, вопросах власти. В целом произведение входит в первую десятку списка произведений, имеющих наибольшее влияние в мировой литературе. Ссылка на произведение, извлекая из нее пользу со стороны Низами, воспитанного в культуре Восточного ренессанса, является вполне естественным с точки зрения литературного наследия. Однако, эта польза проявляет себя в разных формах, прямо и косвенно. После ознакомления с текстом «Кялилы и Димны», «Хамса» Низами и некоторыми исследованиями, написанными по обоим произведениям, можно вкратце сказать, что связь между ними имела место в следующих случаях:

- В поэме Низами “Хосров и Ширин” содержатся басни непосредственно из “Кялила и Димна”;
- В произведениях, входящих в “Хамса”, в виде литературного приема герои рассказывают истории, чтобы доказать свою точку зрения;
- Использование басни в творчестве Низами;
- Сходства в сюжетах;
- Похожие образы;
- Власть, справедливость, мудрость, вера и т. д. в виде подобных идей (мудрости и наставлений) и т.д.

Указанные рассуждения были обоснованы на примерах, приведенных из произведений.

Ключевые слова: *Низами, «Калила и Димна», басня, благо, совет, мудрость, источник.*

SVETLANA NƏSİBLİ
nesibli.lana@mail.ru
Mingəçevir Dövlət Universiteti

ŞƏRQ ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA İNSAN KONSEPSİYASI

Dünya ədəbiyyatının seçilmiş Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin ədəbi yaradıcılığının bənzərsiz nümunələri səkkiz əsr keçməsinə baxmayaraq, öz möhtəşəmliyini qoruyub saxlamaqdadır. Dahi şair ümumbəşəri və milli məsələlərə öz əsərlərində xüsusi yer ayırmışdır. Şərq ədəbiyyatını elmi və fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirən, şeiri, bədii sənəti görülməmiş zirvələrə qaldıran Nizami “Xəmsə”si insanlığın, insan konsepsiyasının mənəvi və əxlaqi təzahür formasıdır.

Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan hər bir poemasında insan və onun hüquqlarının təbliği, müdafiəsi, şəxsiyyət məsələsi, humanizm təliminə fərqli yanaşmışdır. Onun yaradıcılığında “insan konsepsiya”sına sadə xalqın ədalət axtaran nümayəndələrindən başlamış zalım və qəddar hökmdarlar, saf aşıqlar, xudbin gənclər aid edilir, onların hərəkətləri, davranışları təhlil olunur. Nizaminin yaradıcılığında bəşəriyyətin əsas meyarını təşkil edən insanların iki tipi fərqləndirilir: müsbət və mənfi tiplər. Onun humanizminin “ana xətt”i məhz bu iki tipin qarşılaşdırılması konsepsiyasıdır. Mütəfəkkirin böyüklüyü, humanist biri olması buradan aydın olur ki, o, mənfi tipi, kobud, səriştəsiz obrazını tənqid etmir, əksinə həmin mənfi, təcrübəsiz, özündənrazı obrazı digərinin təsiri ilə mənəvi-əxlaqi cəhətdən saflaşdırmaq, öz pis əməlidən, fikrindən daşındırmaq əzmini nümayiş etdirir. Nizami qələminin qüdrəti ondadır ki, şair qorxmadan cəsarətlə xalqla hökmdar, məzlumla zalımın münasibətlərini, bu münasibətlərin gizli tərəflərini əsərlərində açıq şəkildə ifadə edə bilmişdir.

Açar sözlər: insan, konsepsiya, poema, humanizm, obraz, şair, mənəviyyat

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bəşəriyyətin bənzərsiz düşüncəyə malik bir fenomeni Nizami Gəncəvinin əsərləri nəinki Şərq ədəbiyyatının, o cümlədən dünya ədəbiyyatının seçilmiş nümunələri sırasına daxildir. Azərbaycanın ən böyük şəhəri olan Gəncədə anadan olmuş Nizami (İlyas Yusif oğlu Gəncəvi) həyatı boyunca bu məkanda yaşamış, yaratmış, milli və dünya ədəbiyyatına möhtəşəm yaradıcılıq nümunələri ilə öz töhfəsini vermişdir. O, elmi və fəlsəfi fikirlərinin gücü ilə yaradıcılığını zənginləşdirmiş, “Xəmsə” kimi dəyərli toplunu ərsəyə gətirmişdir.

Böyük və dahi ədəbi sənətkarın “Xəmsə”si insanlığın və insanların mənəvi zənginliyi sayıla biləcək problemlərdən bəhs edir. Səkkiz əsr keçməsinə baxmayaraq, şairin məşhur “Xəmsə”sinə daxil olan beş poemadakı ideya, fərqli insan tipləri konsepsiyası bu gün də insanlarımızın, cəmiyyətimizin mənəvi, əxlaqi, estetik inkişafına bəhrəsini verməkdədir. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə haqlı olaraq qeyd edə bilərik ki, şair öz düşüncə tərzini, fərqli prinsip və yanaşma tərzini ilə qabağa çıxan, tanınan milli ədəbi məktəbini yaratmağa qadir və müvəffəq olmuşdur. İnsan problemi, insanın şəxsiyyət kimi strukturu Nizami Gəncəvi yaradıcılığının “ana xətti” olduğuna görə bu konsepsiya bütün dövrlər üçün aktual və tədqiqə ehtiyacı olan bir mövzudur. Məhz məqalədə bəhs etdiyimiz “Ümumbəşəri ideyalar təbliğçisi Nizami Gəncəvi poemalarında insan konsepsiyası” mövzusunun dahi şairin insanlara, bütün bəşəriyyətə miras qoyduğu poemalarında yaratdığı obrazlarla oxucu kütləsini tanış edəcəyinizə ümid edirik.

Məlumdur ki, 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 05 yanvar 2021-ci il sərəncamı əsasında dahi Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövr şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinin ölkə səviyyəsində böyük təntənə ilə qeyd olunması məsələsinə diqqət ayrılmışdır. Məhz bu sərəncamdan irəli gələrək istər dünya

ədəbiyyatının, istərsə də milli ədəbiyyatımızın dahi və əvəzsiz şəxsiyyəti olan Nizami haqqında bir sıra silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır.

Qüdrətli söz və bədii fikir ustasının insanları daim əxlaqi kamilliyə dəvət edən lirik, poetik və ecazkar yaradıcılıq nümunələrinin olduğu hər birimizə aydındır. Dahi ədəbi sənətkarımızın bəşəriyyətə yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılardan zəngin və əhatəli yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu, Nizami dühasının sənətinin şərqşünasların diqqət mərkəzində saxlandığını, nizamişünaslıqda elmi, bədii mətnlərin, kitabların, məqalələrin yazıldığını nəzərdən qaçıra bilmərik. Buna görə də haqlı olaraq qeyd edə bilərik ki, Nizami şəxsiyyətinin yalnız ədəbiyyatda deyil, incəsənətdə də yadda qalan obrazı yaradılıb. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə hər zaman dahi şairin yubileyi təntənə ilə keçirilir, onun irsinin tədqiqi və təhlili əsaslı şəkildə böyük maraqla və diqqətlə yenidən elmi əsərlərin aparıcı mövzusu olmağa haqq qazanır.

Adıçəkilən məqalə mövzusunun tərkibində ölkə prezidenti möhtərəm İlham Əliyev cənablarının Nizami Gəncəvi haqqında qeyd etdiyi dəyərli fikrini də sizlərə təqdim etmək istəyirəm. Hansı ki, möhtərəm prezidentdən gətirdiyimiz bu sitat bizə bir daha sübut edir ki, Nizami dövründən uzun illər keçsə belə ümumbəşəri ideyalar təbliğçisi Nizami Gəncəvi – İlyas Yusif oğlu yaradıcılığı hər zaman dövlət başçımızın, xalqımızın, elm, mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq qalmaqdadır və bu belə də davam edəcəkdir.

“Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qiüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur”.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

XII əsrin dahi ədəbi sənətkarı Nizami Gəncəvi (İlyas Yusif oğlu) öz dövrünün, eləcə də bütün dövrlərin humanist, demokratik düşüncəli siması olmuşdur. Dahi şairin yaradıcılığı milli ədəbiyyatın olduğu kimi dünya ədəbiyyatının da əvəzolunmaz bədii sənət nümunələrindəndir. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri və ədalət ideyasının carçısı Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan hər bir poemasında, o cümlədən qəzəllərində insan və onun hüquqlarının təbliği, müdafiəsi, şəxsiyyət məsələsi, humanizm təliminə xüsusi və fərqli yer ayırmışdır. Ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılığının əsas qayəsi taleyüklü və ümumbəşəri ideallarla insan konsepsiyası, insanlığın xoşbəxt, firavan gələcəyini, onların hüquq bərabərliyini cəmiyyətə, hökmdarlara, müasirlərinə çatdırmaq olmuşdur. Nizami bu baxımdan XII əsr Azərbaycan intibah ədəbiyyatının humanist mütəfəkkiri adını daşımağa layiqdir. Ədəbi sənətkar lirik əsərləri ilə bərabər “Xəmsə”yə daxil olan möhtəşəm poemalarında dövrünün sosial-siyasi, fəlsəfi problemlərini gözlər önünə gətirərək insanların ədalət hissəsinin formalaşmasına çalışmışdır. Onun yaradıcılığında “insan konsepsiyası”na sadə xalqın ədalət axtaran nümayəndələrindən tutmuş zalım və qəddar hökmdarlar, aşıqlar, xudbin gəncələr aid edilir, onların hərəkətləri, davranışları təhlil olunur.

Məqalə mövzusu iki yarım fəsildən ibarət tədqiq və təhlil edilmişdir:

1.1. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında - “Sirlər xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin” poemalarında insanın ülviliyi, böyüklüyü, mənəvi keyfiyyətlərinin təbliği məsələsi;

1.2. “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” poemalarında Nizami humanizmini təsvir edən yeni insan konsepsiyası.

İndi isə mövzu üzrə yuxarıda qeyd olunan yarım fəsillərə ayrı-ayrılıqda ətraflı şəkildə nəzər yetirək.

1.1. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında - “Sirlər xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin” poemalarında insanın ülviliyi, böyüklüyü, mənəvi keyfiyyətlərinin təbliği məsələsi.

Nizaminin yaradıcılığında bəşəriyyətin əsas meyarını təşkil edən insanların iki tipi fərqləndirilir:

müsbət və mənfi tiplər. Onun humanizminin “ana xətt”i məhz bu iki tipin qarşılaşdırılması konsepsiyasıdır. Mütəfəkkirin böyüklüyü, humanist biri olması buradan aydın olur ki, o, mənfi tipi, kobud, səriştəsiz obrazını tənqid etmir, əksinə həmin mənfi, təcrübəsiz, özündənrazı obrazı digərinin təsiri ilə mənəvi-əxlaqi cəhətdən saflaşdırmaq, öz pis əməmindən, fikrindən daşındırmaq əzmini nümayiş etdirir. Bu fikrimizlə əlaqəli olaraq “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Kərpickəsən qoca ilə cavanın hekayəti”ndə gəncin qoca ilə dialoqunun sonunda səhvini başa düşməsi və göz yaşını axıtması, “Xosrov və Şirin” poemasında Xosrovin Şirinin təsiri ilə yüngül əxlaqlı, kobud, özündənrazı bir surətdən müsbət istiqamətə doğru dəyişməsi, Bəhram Gurun kənizi Fitnədən üzr istəməsi, “Yeddi gözəl”də Bəhram Gurun kənizi Fitnədən üzr istəməsi və s. kimi faktları nümunə gətirə bilərik.

Dahi şair dövrünün zalım hökmdarlarını, mənfi və düşüncəsiz qəhrəmanlarını gah axirətlə qorxudur, gah da zülmün bu dünyada zərər gətirəcəyini xatırladaraq sanki onları hədələyir və özlərinin bu yolla səhvlərini başa düşüb doğru yola yönəlməsini aktual bir məsələ kimi yaradıcılığında böyük ustalıqla işləmişdir.

Aləmi kim fəth eləyər zülm ilə,
Mülkü ədalətlə alarlar ələ.
Məmləkət ədlilə olar payidar,
İşlərin ədl ilə olar bərqərar (Səfərli Ə., Yusifli X. 2008, 148).

Nizami qələminin qüdrəti ondadır ki, şair qorxmadan cəsarətlə xalqla hökmdar, məzlumla zalımın münasibətlərini, bu münasibətlərin gizli tərəflərini əsərlərində açıq şəkildə ifadə edə bilmişdir. Ədəbi sənətkar hekayələrində eyni cəsarətlə müasiri olduğu hökmdarların daxili mənfi xüsusiyyətlərini açır, onları kütləvi şəkildə ittiham edirdi. “Naümid olub sonra bağışlanan padşahın hekayəsi” də belə əsərlərdəndir. Bu hekayədə zümlərdən qorxan, gecələr narahat yuxu görən, uzun müddət öz vicdanı ilə söhbətləşən zalımın vəziyyəti təsvir olunub. İslam dininə görə zalımın məhkəməsi axirət dünyasında qurulur, haqq-ədalət orada öz təcəllisini tapır. Ancaq Nizami “insan konsepsiyası”nda zalımlar üçün ədalət məhkəməsini bu dünyada qurmaqla həmin şəxsləri özlərinin və ya onların ünsiyyətdə olduğu digər şəxslərin sözləri, əməlləri ilə cəzalandıraraq qorxuya düşürür.

“Sultan Səncər və qarı” hekayətinə diqqət yetirsək, burada əsas surətin xalq, onun nümayəndəsi olduğunu bariz şəkildə görürük. Bu hekayətə fikir versək, mənfi əməllərini şah özü yox, xalqın nümayəndəsi qismində çıxış edən zəif, gücsüz, aciz bir qarı şahın ətəyindən tutaraq, ona dinib-danışmaq imkanı vermədən ittiham nitqini söyləyir. Nizami qarı surətinin təsviri ilə həmin vaxtlarda hökmdarların canı əməllərindən bezmiş xalqının qəzəbini, səbir daşının çatlamasını kəskin şəkildə ifadə etməyə qadir olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında iki cür dünya strukturu var:

- 1) zalımlar dünyası;
- 2) nurlar dünyası.

Birinci dünyaya dərin nifrətlə yanaşan Nizami ikinci dünyaya sonsuz məhəbbət bəsləyir. Birinciyə nifrətinin çoxluğu da onun ikinciyə məhəbbətinin sonsuzluğunu təsdiq edir. Onlardan birinin inkarı o birinin təsdiqidir. Nizami dövrünün ən qabaqcıl, mütərəqqi görüşlü, humanist intibah ziyalılarından biri kimi sevdiyi insanları birinci dünyadan ikincisinə çağırır:

Qaç qapısından dala zalımların,
Dön başına sirr evi ehramların,
Oldu cəhənnəm bu qaranlıq məkan,
Tərk eləyər cəld onu xoşbəxt olan.
Tök bu cəhənnəm oduna sən belə.
Tulla tamam bunları ahəstə sən,
Olma gəl aciz, axı azadəsən (Səfərli Ə., Yusifli X. 2008, 153).

Şair yaradıcılığının bir çox hissələrində olduğu kimi “Sirlər xəzinəsi” (“Məxzənül-əsrar”) poemasında da insanın böyüklüyünə, ülviliyinə, ilahi qüdrətinə, kamalına, müsbət mənəvi keyfiyyətlərinə kölgə salan qüsurlara tənqidi şəkildə müünasibət bildirir. Ədəbi şəxsiyyət insanı cismən, mənən, ruhən yüksək zirvələrdə görmək istəyir. Dövrünün adamlarına dərin məhəbbət nümayiş etdirən Nizami onların əzilməyinə, təhqir olunmağına, aciz görünməyinə dözə bilmir, bunu qəbul etmir. Həmçinin bir məqama diqqət yönəltək, görürük ki, Nizami qələmi yalnız müsbət və ya ideal insan surəti təsvir etməyib. O, həm aşağı, həm də yüksək təbəqədən müsbət və mənfi obrazları öz yaradıcılığında bir araya gətirmişdir.

İnsan psixologiyasına dərindən hakim olan ədəbi sənətkar öz qəhrəmanlarını çox tərifləmir, əksinə qüsurlarını açıq-aydın ifadə etməyə səy göstərir. Bu cür surətlərdən biri də “Xosrov və Şirin” poemadakı Xosrov Pərviz surətidir. Bu tarixi romanda əsas obraz Xosrovdur. Xarakterindəki ziddiyyət baxımından o, digər surətlərdən çoxşaxəli, zəngin ideyalar, təfəkkür tərzinə malikdir. Romandakı bütün hadisələr demək olar ki, onun ətrafında cərəyan etməklə birbaşa onunla əlaqələndirilir ki, bu da əsas qəhrəmanın hərəkətlərini, xarakterinin mahiyyətini açmağa işarə edir.

Xosrovun xarakterində təbiətən ikilik nəzərə çarpır. Biz əsəri başdan sona qədər oxuyaraq bunu aydın şəkildə görə bilərik. Onun təbiətində aşiq şəxslə hökmdar, xudbin şəxslə mənəvi cəhətdən zəngin insan arasında mübarizə gedir. Bu məsələyə, məqama romanda daha ətraflı yer verildiyinə görə tədqiqatçılar bəzi hallarda adı çəkilən romanı haqlı olaraq “Xosrovnamə” də adlandırırlar. Həqiqətən də, diqqət yetirsək görürük ki, Nizami əsərini sırf Xosrov Pərvizdən yazmaqda onu ideal hökmdar kimi təqdim etmək istəməyib, əvvəldə qeyd etdiyimiz üzrə qüsurlarını da açıb göstərib. Xosrovun insan və aşiq kimi deyil, hökmdar statuslu biri kimi Şirinə qalib gəlmək, onun hissələrini alçaltmaq istəyi məhz Xosrov surətinin səhvi olaraq oxuculara təqdim edilmişdir. Ancaq dahi şair bu məqamda da obrazını tam mənfi keyfiyyətlərdə təqdim etməyib. Şirinin və öz vicdanının səsini dinləməklə Xosrovun tədricən dəyişdiyini hökmdarlıqdan, eys-ışrətdən əl çəkdiyini göstərən faktlar Nizaminin əslində bu surət vasitəsilə bəşəriyyəti, cəmiyyəti düşündürən məsələlərə diqqət yönəltdiyini bariz görə bilərik.

Romandakı Şirin obrazı da dahi sənətkarın humanizminin möhtəşəm ifadə etdiyi surətlərdəndir. Bu surətdə Nizaminin sevgi fəlsəfəsi, insan haqqında anlayışı, qadına münasibət məsələsi, mənəvi zənginlik kimi müsbət xüsusiyyətləri cəmlənmişdir. Ədəbi sənətkar Şirini də öz-özü ilə vuruşmada göstərib. Onun ağıl ilə hissi, sevgisi daxili çəkişmədədir. Doğrudur, Şirin bunu, yəni öz saf hissini, eşqini ağılına tabe etdirə bilir. Nizaminin qüdrəti də elə bundadır ki, o bu hissi yüksək bədii və emosional lövhələrlə əks etdirə bilib, bizlərə təqdim edib:

Ağlı “təslim olma” deyərkən ona,
Nə arzu hakimdi, yarəb, könlünə.
Qızarmış tikan tək itiydi yaman,
Nə xoşdur, qırmızı gül açə tikan.
Zahirdə olsa da acıqlı, ancaq
Könlü mehribandı, ürəyi yumşaq (Nizami G. 2004 (3), 162).

Şirin obrazının təhlilində bunu da qeyd etməliyik ki, o, adını, namusunu, eşqə sədaqətini gözləməklə şərə istehza edir. Bununla da məhəbbəti, təmiz adı uğrunda ölə biləcəyini sübuta yetirir. Sonda da belə olur. Xosrovu saf və həqiqi məhəbbətlə sevən Şirin onun ölümündən sonra həyatını qurban verir.

“Xosrov və Şirin” romanında digər əsas surət Fərhəddir. Bu surət əsər boyunca insan fəaliyyətinin və xarakterinin necə dəyişdiyini göstərməyə xidmət edir.

Poladdan dağ olsa yenə də, inan,
Onu parça-parça dağıdar insan (Səfərli Ə., Yusifli X. 2008, 166).

Misralardan göründüyü üzrə Nizami qəhrəmanının – Fərhadın simasında insanın qüdrət, əzəmət, kamilliyi, hünər və istedadını tərənnüm etmişdir.

1.2. “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” poemalarında Nizami humanizmini təsvir edən yeni insan konsepsiyası.

“Leyli və Məcnun” mövzusunda əsər yazan Nizami bu romanda insan konsepsiyasını zaman, təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə qarşılıqlı problematikada işləmişdir. Düzdür, bu mövzuda əsər yazdığı ondan Şirvan şahı Axsitan xahiş etmişdir, ancaq buna baxmayaraq, şair dövrünün şahlarını razı salacaq əsər yaratmayıb, əksinə adiçəkilən bu romanda daha çox öz narahat düşüncələrini, fikirlərini qələmə almışdır. Böyük söz ustası mövzuda həyat, insanlar, onların əxlaqı, əməlləri barədə narahatlığını döndə-döndə vurğulamışdır. Nizami insan və zaman probleminə bu poemada xüsusilə yer vermişdir. Poemada bir həqiqət sübut olunur ki, zaman insana zidd olsa da, insan zamana qalib gələcək. Bunu pafoslu bir dillə şair belə qeyd edir ki, nə qədər qurbanlar, faciələr versə də, insan dünyanı, zamanı yaxşı mənada dəyişdirəcək. Həyatın və təbiətin dialektik təzahürünə bu romanda yer ayırmış Nizami şəxsiyyəti insanın zaman üzərində qələbəsinə, indiki zamanda ağa, zalım olan birinin sabah məhv olacağına, bu gün məzlum, bədbin olanın sabah vüsala qovuşacağına böyük ümid bəsləmişdir.

İlk baxışdan “Leyli və Məcnun” poeması hamımıza bir eşq romanı təsiri bağışlasa da, mahiyyət etibarilə bu belə deyil. Şairin əsərini diqqətlə nəzərdən keçirsək, aydın görürük ki, burada nakam eşqin tərənnümü ilə insan-dünya, insan-həyat haqqında bədii-fəlsəfi fikirlərdən söhbət açılır. Nizamiyə görə insan bu dünyaya dünyanın, həyatın mahiyyətini anlamağa, idrak yolundakı əngəlləri aradan qaldırmağa gəlmişdir. Əks halda şair bizlərin kiməsə oyuncaq, qul, ya da ki şəhvət düşkünü olmaq üçün bu dünyada var olmadığını çatdırmaq istəmişdir. Məhz bu fikri dəqiqləşdirmək üçün dahi şair Allaha və peyğəmbərə xitab edir. Bu məqamda Allaha yalvarışında insan və dünya haqqında düşüncələrini, dövrünün ağırlı mətləblərini sanki alovlu bir dillə püskürür, narazılığını qəti ifadə etməyə çalışır:

İlahi, dar gündə sən ol həmdəmənim,
İstədiyini yerə çatsın qədəmənim.
Aç mənim üzümə nur xəzinəni,
Zülmətlər içindən xilas et məni.
Qorxuyla, umudla baxıb dünyaya,
Bir pərvanə olum günəşə, aya.
Söylə, nə vaxtadək bir tikə üçün
Şaha və gədəyə yalvarım hər gün.
Süfrəndən nemətli bir şey olarmı?
Səndən səxavətli dünyada varmı? (Nizami G. 2004 (2), 18)

Əsərdəki Leyli və Məcnun obrazları qətiyyət, mənəviyyət, zamana qarşı gəlmək baxımından güclü obrazlar kimi təqdim olunub. Leyli qadın olsa da, orta əsr feodal hakimiyyətinin qayda-qanunları ilə mənəvi cəhətdən mübarizə aparmağa çalışır. Zaman onun hissələrini, mənəvi azadlığını, qadın hüquqlarını qəbul etmək istəmir. Əsərdən anladığımız üzrə Leyli zahirdə zəmanəsinin amansız tələblərinə baş əyən, ancaq şərin zülmət gecəsində işıq kimi pırıldayan, əbədi məşəl kimi dünyanı nura qərğ edən bir insandır. Məcnun da belədir. O da dövrünün haqsız qaydalarını qəbul etmir, mübarizliyini çöllərə üz tutmaqda görür, dərdinə çarə axtarır.

Bu məqamda hörmətli professor, filologiya elmləri doktoru Xəlil Yusiflinin əsərlə, əsərdəki Nizami sənətkarlığı ilə bağlı fikirlərini vurğulamaq istərdik: “Nizami bu poemada yaratdığı surətlər, təsvir və təhlil etdiyi hadisələr, mətləblər vasitəsilə dövrünün zəngin mənəviyyətli insan obrazını, fikir, düşüncə və əxlaq mənzərəsini yaratmışdır. Hətta hər bir zərrənin müəyyən bir iş gördüyünü söyləyən ölməz sənətkarın bu əsərində də ən epizodik surət belə mühüm ideya yükü daşıyır, dövrün insan

xarakterlərini daha dolğun göstərməyə xidmət edir. Şairin əvvəlki əsərləri kimi bu poema da həyatın özündən gələn zəngin fikir xəzinəsidir”.

“Yeddi gözəl” (“Həft peykər”) poeması da həyat və insan, tarix və müasir dövr mövzuları ətrafında dahi sənətkarın rəngarəng düşüncə və fəlsəfi idealını əks etdirir. Şairin əsas məqsədi Sasani hökmdarı V Bəhrəmin hökmdar kimi təsvirini, həyat, fəaliyyətini nəzmə çəkmək olmayıb. Şair bu obrazın simasında yeni hökmdar – yeni insan ideali yaratmağa səy göstərib. Bunun üçün təbii ki, Nizami dərin və ətraflı araşdırmalar aparmış, gərgin əməyi nəticəsində belə bir əsər ortaya çıxarmışdır.

“Yeddi gözəl” poeması ədalətli hökmdar surəti yaratmaq, şairin ideal şah arzusunu ifadə etmək üçün yaradılmış əsər deyil, insana yeni – İntibah dövrünün münasibətini əks etdirən bir poemadır. “İnsan necədir və necə olmalıdır?” fikrini geniş planda əks etdirmək Nizaminin daha çox bu əsərdə əsas poetik qayəsi olmuşdur. Müxtəlif insan surətlərini rəngarəng hadisələr axarında təbii və inandırıcı şəkildə göstərməklə Nizami istədiyinə nail olmuş, insana yeni münasibət ifadə etmişdir (Nizami G. 2004 (4), 6).

Nizaminin “Yeddi gözəl” romanı insan-həyat haqqında aktual düşüncələrin yekunudur desək yanlışdır. Poemada bütün surətlər geniş planda təsvir edilməmişdir. Əsas diqqət Bəhrəm Gur surətinin yaradılmasına yönəlmişdir. Bəhrəm Nizaminin yeni insan axtarırlarının maraqlı təzahürü kimi qələmə alınmışdır. Bəhrəmə görə, o, hökmdar olaraq problemlərini həll etmiş, artıq bundan sonrakı həyatını özü ilə məşğul olmaq vaxtı hesab etmişdir. Əsərdə oxucu kütləsi Bəhrəmin insan və hökmdar kimi özünü təsdiq edən hərəkətlərini aydın şəkildə görə bilər. O, aclıq illərində dövlətin xəzinəsini əhaliyə açmaqla, ölkəni ədalətlə idarə etməklə dediklərimizi bariz olaraq sübuta yetirir.

Dahi mütəfəkkirin bədii söz sənətinin, geniş dialektik tənqidi əzəmətli yekunu “İskəndərnamə” əsəridir. Bu romanın iki hissədən ibarət olduğu çoxumuza məlumdur. Birinci bölmə “Şərəfnamə”, ikinci bölmə isə “İqbalnamə” adlanır. Adıçəkilən hissələrdən “Şərəfnamə” istər həcm, istər məzmun, istərsə də mahiyyət baxımından ümumi əsərin ən böyük hissəsidir. Bu bölmədə məhz İskəndər obrazının doğulması, məktəb illəri, hərbi yürüşləri, ölkələrlə apardığı müharibələri ətraflı tərzdə təsvir olunub. Amma şair İskəndər obrazını ideal, qüsursuz biri kimi təəssüf etməmiş, əksinə bəzi motivlərdə onun da adi insan kimi səhv edə biləcəyini açıq-aydın diqqətə çatdırmışdı. Romanın “Şərəfnamə” hissəsində biz Nüşabə obrazı ilə tanış oluruq. Əvvəlki poemalarda ağıllı, fərasətli, tədbirli qadın obrazları yaradan Nizami məhz bu poemada yenidən qadın məsələsinə, qadına verdiyi dəyəərə diqqət yönəlmişdir. Nüşabə kimi cəsarətli bir Azərbaycan qadınının dünya fəthi İskəndərə dərs verməsi mütəfəkkir şairin qadına verdiyi dəyərin və göstərdiyi hörmətin yeni cəhətlərini bizə təqdim etmişdir. Nizami Gəncəvi qadınla kişinin eyni hüquqa, vəzifəyə, əzmə, cəsarətə malik olduğu ideyasını Nüşabənin dilindən deyilən misralarda əyani sübut kimi nəzərə çatdırmışdır:

Erkək tinətliyəm, olsam da qadın,
Hər işi bəllidir mənə dünyanın.
Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz (Nizami G. 2004 (5), 195).

“İskəndərnamə”nin “İqbalnamə” adlanan ikinci hissəsində Nizami ictimai, fəlsəfi ideyalara üstünlük verərək, daha mürəkkəb yaradıcılıq tədqiqatları apararaq insan təbiətinin qadir olduğu bəşəri duyğuları əks etdirməyə, həyat və ölüm, insan və təbiət, yaradılış və dünya, elm və din dialektik problemlərdən xüsusilə bəhs etmişdir. Burada İskəndər obrazı ilə dahi şair bəşəriyyətə, insanlara mənəvi zənginlik cəhətdən çox mesaj vermək istəyir. Həmçinin romanın bu bölməsində utopik “Xoşbəxtlər ölkəsi”nin təsviri bu mahiyyətlə qeyd edilmişdir ki, Nizami cəmiyyəti, onun insanlarını xoşbəxt görməyə, həyatlarını problemsiz, qayğısız keçirməsini arzulamışdır. Bu fikirlərdən də aydın olur ki, Nizami təliminin, ideyasının mahiyyəti “dini bərabərlik və ədalət”dir. Təsədüfi deyil, Nizami bu ölkəni elə bir ahəngdar və reallığa uyğun ifadələrlə bəzəyib ki, oxucular məhz haradasa həqiqətən belə

bir ölkənin olduğuna inanmağa başlayır.

Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərək bütün malları.
Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz.
Birini qəzəbli, acıqlı görsək,
Ona məsləhətlə eylərik kömək.
Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
Onlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz (Nizami G. 2004 (6), 14).

Nəticə olaraq bunu qeyd etməliyik ki, təkcə Azərbaycanın yox, ümumilikdə dünya ədəbiyyatının mahir, seçilmiş söz ustasının yaradıcılığında, o cümlədən poemalarında insan konsepsiyası və insanlığın bəşəri problemləri nə qədər tədqiq, təhlil olunsay belə yenə də bu mövzunun geniş planda işlənilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Ona görə ki, Nizaminin yaratdığı obrazlar sıradan, əsər xatirinə yaradılmış surətlər, tiplər deyil. Yuxarıda poemalar üzrə bəhs etdiyimiz hər bir surət özünəməxsus oxuculara müəyyən bir fikir, mənəviyyət, mərhəmət, əxlaq, etika və s. digər gözəllikləri aşılamağa qadir əvəzsiz obrazlar olaraq təsvir edilmişdir. Nizami insanlıq şərafətini təhqir edənləri, bu şərafətə layiq olmayanları, özündənrazı, riyakar, ləyaqətsiz, əxlaqsız insanları əsərlərinə, eləcə də cəmiyyətə layiq bilmir. Cəmiyyətin bu cür tiplərdən ziyan gördüyü, zəhmətkeş insanların əməyinin hesabına yaşayıb varlanan mənfi düşüncəli, mənəvi keyfiyyətcə aşağı səviyyəli obrazlara dahi sənətkarın yaradıcılığında yer olmadığını Nizami “Xəmsə”sində, həmçinin də lirik və epik yaradıcılıq nümunələrində aydın şəkildə görə bilirik. O, əsərlərində hər zaman sadəlik, etika, mədəni keyfiyyətlər qarşısı olmuşdur. Ədəbi sənətkarımız bu konsepsiyanın tərəfdarı olduğu həqiqətini bizlərə yuxarıda qeyd olunan surətlərin təmsalında bir daha sübut etmişdir. Təbii ki, bu da ümumbəşəri ideyalar təbliğçisi Nizami Gəncəvi dühasının Allaha, peyğəmbərə, axirətə, ən əsası da insanlara inamının mühüm və ayrılmaz yaradıcılıq qabiliyyətinin mükəmməliyindən irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərli Əlyar, Yusifli Xəlil “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər)”, 2008, Bakı: “Ozan” nəşriyyatı, 696 s.
2. Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun”, 2004, (Tərcümə edən: Səməd Vurğun), Bakı: “Lider nəşriyyat”, 288 s.
3. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”, 2004, (Tərcümə edən: Rəsul Rza), Bakı: “Lider nəşriyyat”, 392 s.
4. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl”, 2004, (Tərcümə edən: Məmməd Rahim), Bakı: “Lider nəşriyyat”, 336 s.
5. Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə - Şərəfnamə”, 2004, (Tərcümə edən: Abdulla Şaiq), Bakı: “Lider nəşriyyat”, 325 səh.
6. Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə - İqbalnamə”, 2004, (Tərcümə edən: Mikayıl Rzaquluzadə), Bakı: “Lider nəşriyyat”, 256 səh.

SUMMARY

Svetlana Nasibli

**THE CONCEPT OF MAN IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI,
A PROMINENT REPRESENTATIVE OF EASTERN LITERATURE**

The unique examples of the literary work of Nizami Ganjavi, the chosen Azerbaijani poet and thinker of world literature, have retained their grandeur despite the passage of eight centuries. The great poet paid special attention to universal and national issues in his works. Nizami's "Khamasa", with enriches Eastern literature with scientific and philosophical ideas, raises poetry and art to unprecedented heights, is a form of spiritual and moral manifestation of humanity, the concept of man.

In each of his poems included in "Khamasa" Nizami took a different approach to the promotion and protection of man and his rights, the issue of identity the doctrine of humanism. In his work, the "human concept" includes oppressive and cruel rulers, pure lovers, selfish youth, starting from the representatives of the common people seeking justice, and their actions and behavior are analyzed. In Nizami's work, there are two types that form the main criterion of mankind: positive and negative types. The "main line" of his humanism is the concept of confrontation of these two types. The greatness of the thinker, the fact that he is a humanist, it is clear that he does not criticize the negative type, the rude incompetent image, on the contrary, it demonstrates a determination to purify that negative, inexperienced, self-satisfied image morally under the influence of another, to remove it from its evil deeds and thoughts. The power of Nizami's pen lies in the fact that the poet was able to express the relations of the ruler with the people, the oppressor and the oppressed, the hidden aspects of these relations in his works without fear.

Key words: *man, concept, poem, humanism, image, poet, spirituality*

РЕЗЮМЕ

Светлана Несибли

**КОНЦЕПЦИЯ ЧЕЛОВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ,
ВИДНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

Уникальные образцы литературного творчества Низами Гянджеви, избранного азербайджанского поэта и мыслителя мировой литературы, сохранили свое величие, несмотря на прошедшие восемь веков. Особое внимание великий поэт уделял в своих произведениях общечеловеческим и национальным вопросам. «Хамса» Низами, обогатившая восточную литературу научными и философскими идеями, подымавшая поэзию и искусство на небывалую высоту, является формой духовно нравственного проявления человечности, предоставлением о человеке.

В каждом из своих стихотворений, вошедших в «Хамсу» Низами по-разному подходил к продвижению и защите человека и его прав, проблеме идентичности, доктрине гуманизма. В его творчестве «человеческое понятие» включает деспотичных и жестоких правителей, чистых любовников, эгоистичную молодежь, начиная с представителей простых людей, стремящихся к справедливости, анализируются их действия и поведение. В творчестве Низами есть два типа людей, которые являются главными критериями человечности: положительные и отрицательные. «Основная линия» его гуманизма концепция противостояния этих двух типов. Из этого ясно, что величие мыслителя, будучи гуманистом, не критикует негативный тип, грубый, некомпетентный образ, а скорее очищает этот негативный, неопытный самодовольный образ морально под влиянием другого, демонстрирует решимость отговорит себя от элых дел и мыслей. Сила пера Низами заключается в том, что поэт умел без страха выражать в своих произведениях отношения правителей с народом, угнетателем и угнетателем скрытые стороны этих отношений.

Ключевые слова: *человек, концепция, стихотворения, гуманизм, образ, поэт, духовность*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” POEMASINDA İNSANIN MƏNƏVİ TƏKAMÜLÜ

“Xosrov və Şirin” poemasında Nizami bir çox aktual, bəşəri problemlər qoymuş, yeni mütərəqqi ideyalar irəli sürmüş, bitkin insan surətləri yaratmışdır. Bu surətlər Nizaminin insan və zaman haqqındakı dərin narahat düşüncələrini əks etdirir. Nizaminin poemasında Xosrov, Şirin, Fərhad, Məhinbanu, Hörmüz, Şapur, Büziürgümid, Məryəm, Şəkər, Şuriyə və başqa bu kimi rəngarəng obrazlar silsiləsi vardır.

“Xosrov və Şirin” romanında əsas surət Xosrovdur. Xarakterindəki ziddiyyət və mürəkkəbli baxımından o, bütün başqa surətlərdən zəngindir, çoxşaxəlidir, ifadə etdiyi ideya geniş və dərinidir. Romandakı bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir, onunla əlaqələnir, bu, surətin mahiyyətini aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xosrov, Şirin, Fərhad, intibah, insan, zaman

Giriş

XII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan intibah ədəbiyyatı Nizaminin yaradıcılığında inkişafının ən yüksək mərhələsinə qədəm qoyur. Özüncəqədərki zəngin elm və mədəniyyəti yaradıcı şəkildə mənimsəyən bu dahi sənətkar lirik və epik şeirə yeni istiqamət verdi. Aqlın girdabı ilə sənətin zirvəsi arasında vəhdət yarandı. Şərqi və Qərbi qədim mədəniyyətinə, yeni müsəlman Şərqi göylərə hücum çəkən elm və incəsənətinə əsaslanan Nizami irsi dərin humanizmi, demokratikliyi ilə fərqlənir.

Nizaminin “Xəmsə” sinə daxil olan ikinci böyük əsər “Xosrov və Şirin” poemasıdır. Bu əsərdə Nizami doğma xalqın əfsanəvi tarixi keçmişini müasir intibah ideyaları süzgəcindən keçirərək son dərəcə dərin ictimai, fəlsəfi bir poema yaratmışdır. Əgər onun ilk poeması Yaxın və Orta Şərq intibah ədəbiyyatında geniş yer tutan didaktik poema janrına daxil idisə, “Xosrov və Şirin” aşiqanə-fəlsəfi roman silsiləsinin ən yüksək nümunəsi kimi meydana çıxmışdır.

Poemanın yazılma tarixi və mənbələri

Nizami bu əsəri 1177-ci ildə Sultan Toğrul ibn Arslan hakimiyyət başına keçəndə yazmağa başlamışdır. “Bu şerin tarixi və səbəbi haqqında” adlanan bəhsin başlanğıcında Nizami aydın şəkildə bu cəhətə işarə edərək yazır ki, “Sultan Toğrul taxta çıxanda mən bu binanın əsasını qoydum”. Təəssüf ki, tərcümədə bu fikir təhrif olunmuşdur. 1180-1181-ci ildə tamamladığı “Xosrov və Şirin” üzərində Nizami 4 ildən çox işləmişdir. Qızıl Arslanla görüşünü təsvir edəndə də Nizami bu məsələyə toxunmuşdur. Qızıl Arslan da şairlə söhbətində onun əsər üzərində illərlə zəhmət çəkdiyini xatırlatmışdır. Məhz bir neçə illik gərgin zəhmət nəticəsində Nizami geniş yayılmış bu aşiqanə mövzunu misilsiz bir sənət abidəsinə çevirmiş, ona dərin ictimai, fəlsəfi, həm də humanist, demokratik məzmun vermiş, Cahan Pəhləvanın gözlədiyi kimi, adi bir sevgi dastanı yaratmamışdır. Şair sevginin özünə də dərin fəlsəfi məna vermiş, bütün kainatı idarə edən, ona varlıq əlaməti verən, göylərin məhrabı olan məhəbbət insanın mahiyyətini, xarakterini müəyyənləşdirən, onun kimliyini açıb göstərən bir keyfiyyətə çevrilmişdir. “Sirlər xəzinəsi” kimi bir xəzinədən sonra “həvəs yolunda əziyyət çəkməyi” özünə rəva görmür. “Mənim “Sirlər xəzinəsi” kimi xəzinəm vardır, həvəsdən ötrü nə üçün əziyyət çəkməliyəm”, – deyər öz narazılığının səbəbini aydınlaşdırır. Nizaminin “Xosrov və Şirin”i zəngin, çoxcəhətli, dərin məzmunu etibarilə heç də “Sirlər xəzinəsi”ndən əskik deyildir. Şairi narazı salan odur ki, aşiqanə mövzulu əsərləri çox vaxt ancaq boş həvəsdən danışan və böyük sənətkar üçün yüngül, layiq olmayan bir iş hesab edirdilər. Nizaminin etirazı birinci növbədə aşiqanə əsərlər haqqındakı bu yanlış təsəvvürə qarşı yönəlmişdir. Nizami məhəbbət haqqındakı bu yanlış təsəvvürə etiraz etməklə kifayətlənməyib, eşqin daha yeni bir şərhini verir. Poemanın müqəddiməsində “Eşq haqqında bir neçə söz” başlığı altında özünün məhəbbət anlayışını irəli sürür. Dahiyənə sadəlik, ecazkar fəlsəfi dərinlik, əzəmi şəriyyət bu kiçik parçanın

səciyyəvi cəhətləridir. Nizami eşqin fəlsəfi, poetik şərhinə 56 misra həsr etmişdir və bu misraların hər biri böyük ümumiləşdirmənin nəticələridir.

Eşqdir mehrabı uca göylərin
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?
Bu dünya eşqdir, qalan fırlıdaq,
Eşqdən başqa şey boş bir oyuncaq.
Eşqsiz olsaydı xilqətin canı,
Dirilik sarmazdı böyük cahanı.
Eşqsiz bir adam bir neydir qırıq,
Yüz canı olsa da, ölüdür artıq...(Nizami Gəncəvi 2004, 67)

Ecəzkar bir poetikliklə ifadə olunan bu dərin fəlsəfi düşüncələr ayrılıqda lirik bir əsər kimi nə qədər gözəl olsa da, poemanın bütün hissələri ilə birlikdə daha böyük məna kəsb edir, onun mahiyyətini başa düşməyə, dərk etməyə kömək edir, dərinləşdirir, ümumiləşdirir, özü də həmin bütövlə birlikdə daha əzəmətli, füsunkar və gözəl görünür.

İdrakı dinləsək, söyləyər o da,
– Hər şey eşq üstündə durur dünyada (Nizami Gəncəvi 2004, 68).

Nizaminin həyata, insanlara, kainata və bu baxımdan öz əsərinə münasibəti belədir. Onun qəhrəmanlarının bütün hərəkətləri məhəbbətləri ilə müəyyənləşir. Kim nə qədər və necə sevir, onun insan kimi qiyməti də o qədər və elədir. Şairin poemaya əlavə etdiyi eşq haqqındakı müqəddimənin hər parçası, hər hissəsi ayrılıqda, həm də bütün hissələri birlikdə nadir poetik kəşf olan “Xosrov və Şirin” əsərinin ecəzkar tapıntılarından biridir. Artıq müqəddimədən başlayaraq şair aşiqanə poemaların ümumi ideya istiqamətinə qarşı çıxır, yeni humanist ideallar irəli sürür, məhəbbəti insan həyatının bir sahəsi kimi yox, onun bütün həyat və fəaliyyəti ilə vəhdətdə götürür, şəxsi, ictimai, siyasi, intellektual həyatının aparıcı qüvvəsinə çevirir. Bunun nəticəsində də Nizaminin aşiqanə poeması dərin ictimai, fəlsəfi, psixoloji mənzum poema kimi zəmanəsinin parlaq poetik aynasına, mükafatlandırıcı və ittiham edən vicdanın səsinə çevrilmişdir.

Xosrov, Şirin və Fərhad obrazların timsalında insanın mənəvi yüksəlişi

Nizaminin poeması naməlum cəngavərlərin mövhumu qüvvələr tərəfindən oğurlanmış sevgililərin axtarılması, tapılması kimi fantastik, nağılvari süjetə malik deyildir. Nizaminin təsvir etdiyi hadisələr, insanlar real və həyatidir. Onlar real insani qayğılarla yaşayırlar. Əsərdə xeyir və şər qüvvələrin tənəsübü, Şirin mənbəyi, kökləri, xeyrin gözəlliyi ilə bərabər kövrəkliyi və buradan irəli gələn faciəsi əks etdirilmişdir. Həyatda əksliklərin mübarizəsinə, tərəqqinin labüdlüyünə inam ifadə olunmuşdur. Nizaminin poeması sözün həqiqi mənasında tarixi əsərdir. Şair Hörmüz və Xosrov Pərvizin simasında Sasanilər sülaləsinin fəqihətində, Şirin-Xosrov xəttində İran-Azərbaycan münasibətlərinə, Məryəm, Qeysər, Bəhram Çubin, Fərhad surətləri ilə İranın Bizans və Orta Asiya dövlətləri ilə əlaqəsinə, Məhəmməd peyğəmbərin məktubuna Xosrovun etinasızlığı və başqa poetik ümumiləşdirmələrlə İranın Sasanilər sülaləsinin süqutunun səbəblərinə işarə etmişdir. Məhinbanu-Şirin xətti Azərbaycanın əfsanəvi tarixinin inikası kimi qələmə alınmışdır. Məhinbanu qədim Bərdənin uzaq əfsanəvi tarixini təcəssüm etdirir, Şirin surəti onu daha yaxın olan Xosrov Pərviz dövrü ilə əlaqələndirir, ona poetik həqiqət görkəmi verir. Məhz bu tarixi sütun üzərində şair son dərəcə müasir əsər yaratmış, XII əsrin mürəkkəb tarixi şəraitindən doğan ideya və münasibətləri qələmə almışdır. Nizaminin poeması bu dövrün elmi, fəlsəfi, ədəbi axtarış və tapıntılarını ümumiləşdirir.

Poemanın süjeti son dərəcə dəqiq və məharətlə qurulmuşdur. Hər şey vahid bir hərəkətə tabe edilmişdir. Xosrovun Şirinə olan məhəbbəti poemanın əsas mövzudur. Şair bu məhəbbətin yaranmasını, inkişafını və uğurlu həllini göstərmişdir. Lakin şair əsas mövzu olan məhəbbəti dövrün ictimai, siyasi, əxlaqi hadisələri ilə təmasda, əlaqədə göstərmişdir. Bundan istifadə edərək dövrünün geniş poetik mənzərəsini yaratmış, onu dərin bədii təhlildən keçirmişdir. Nizami əsas qəhrəmanı olan Xosrovun anadan olduğu gündən ölümünə qədər bütün həyatını təsvir etsə də, onun həyatında baş verən əsas bir epizodu – Şirinə vurulması, ona qovuşmağa can atması və istəyinə nail olmasını məntiqi

ardıcılıqla qələmə almışdır. Bu məsələnin özündə hadisələrin, surətlərin xarakterini, mahiyyətini açmaq, göstərmək üçün lazım olan epizodlardan kənara çıxmamışdır. Nizami biri yüz etmək yox, yüzü bir etmək yolu ilə getmişdir. Poemada əsas mətləb dahiyənə bir ekspozisiya ilə başlayır. Zahirən bu ekspozisiyanın əsas məsələ ilə əlaqəsi yoxdur. Halbuki bu hadisə Xosrovu mətləb üstünə gətirir, gələcəyini xəbər verir.

Kəsra Ənuşirəvanın ölümündən sonra oğlu Hörmüz hakimiyyəti ələ alır. Nəzir-niyazla övladı olur. Oğlu, varisi Xosrov böyüdükcə gözəlliyi və ağılı ilə hamını heyran qoyur. Onsuz da ədalətli olan Hörmüz daha da ədalətli olur, xalqın, ölkənin xeyri üçün son dərəcə ədalətli fərmanlar verir. Atasının qoyduğu qanunları başqa adam yox, fəxri, varisi, inandığı oğlu pozur, Hörmüz onu cəzalandırır. Xosrovun günahını başa düşüb boynuna alması, əyanların işə qarışması onu ən ağır cəzadan xilas edir. Müasir həyatın eybəcərlikləri ilə əlaqələndirən bu kiçik parça dahi şairin ictimai ideallarını, “Sirlər xəzinəsi”ndə geniş əks etdirdiyi mütərəqqi fikirlərin davamı idi. Lakin burada o, bütövün ayrılmaz tərkib hissəsi kimi daha geniş və dərin məna kəsb edir. Əsas həyat yolunda buraxılacaq səhvləri əsaslandırır. Xosrovun xarakterindəki qüsurların ancaq məhəbbətə deyil, bütün başqa səhvlərə də aid olduğunu göstərir. Cəzalanan, dörd neməti əlindən alınan Xosrova babası yuxuda vəd edir ki, bunların əvəzində dörd böyük nemətə çatacaq. İtirdiyi daş idisə, tapdığı qızıl olacaq, əlindən alınan dörd muncuq idisə, dörd gövhər əldə edəcək: Şirin, Şəbdiz, Barbəd, taxt-tac. Bundan sonra Xosrovun həyatı bütünlüklə bu dörd gövhəri əldə etmək səyləri ilə əlaqələndirir. Poemanın əsas mövzusu da budur. Onların əldə edilməsi itirilmişlərin sadəcə təkrarı, əvəzini almaq deyil, bəlkə insanın özünün daş və muncuq olub qalmaqdan, adilikdən qurtarıb qızıla, gövhərə çevrilməsi, ayılması, ən yüksək qayələr uğrunda mübarizəsidir.

“Xosrov və Şirin” poemasında Nizami bir çox aktual, bəşəri problemlər qoymuş, yeni mütərəqqi ideyalar irəli sürmüş, bitkin insan surətləri yaratmışdır. Bu surətlər Nizaminin insan və zaman haqqındakı dərin narahat düşüncələrini əks etdirir. Nizaminin poemasında Xosrov, Şirin, Fərhad, Məhinbanu, Hörmüz, Şapur, Büzürgümid, Məryəm, Şəkər, Şuriyə və başqa bu kimi rəngarəng obrazlar silsiləsi vardır.

“Xosrov və Şirin” romanında əsas surət Xosrovdur. Xarakterindəki ziddiyyət və mürəkkəbliyə baxımından o, bütün başqa surətlərdən zəngindir, çoxşaxəlidir, ifadə etdiyi ideya geniş və dərin. Romandakı bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir, onunla əlaqələndirir, bu, surətin mahiyyətini aydınlaşdırmağa xidmət edir. Xosrovun təbiətində bir ikilik vardır. Onda əvvəldən axıra qədər bu ikilik mübarizədə qələbə və məğlubiyyətdə əks etdirilir. Aşıqla hökmdar, xudbin bir şəxslə insan onun təbiətində daim mübarizədə verilir. Xosrovun həyatı buna görə öz-özü ilə mübarizə kimi qələmə alınmış, insanın özünə, öz xudbin, fərdiyyətçi hissələrinə qalib gəlməsi kimi göstərilmişdir. Roman “Xosrovnamə” də adlandırıla bilər, çünki Xosrovun dünyaya gəlməsi, böyüməsi, aşıqanə macəraları və ölümü bu əsərin əsasını təşkil edir. Bütün başqa surətlər həyatının müxtəlif mərhələlərində onunla qarşılaşır, xarakterinin ayrı-ayrı cizgilərini, cəhətlərini açır. Uzun müddət onun əsil təbiəti şahzadəliyi və şahlığının verdiyi imtiyaz və imkanlar nəticəsində kölgədə qalır, onu səhvlər etməyə, büdrəməyə, cinayətə aparır, xırdalaşdırır, yüngülləşdirir, səthiləşdirir. Həyatda Şirin kimi günəş təbiətli bir şəxslə qarşılaşması, sevməsi Xosrovun üzündəki eybəcərlik pərdəsini tədricən cırıp atır, qəlbinin dərinliklərində gözəlliyə, məhəbbətə olan güclü meyil onu ucaldır, xırdalıq, yüngüllük, səthilik içində batıb qalmağa qoymur. Roman boyu aşıq Xosrovla hökmdar və insan Xosrov paralel inkişafda verilir. Məhəbbət Xosrovun insanlığını, dövlət başçısı kimi ləyaqətinin dərəcəsini müəyyənləşdirir, meyara çevirir. Məhəbbət burada geniş, fəlsəfi mahiyyət kəsb edir. Məhəbbət güclü bir işıq dalğası kimi insanın varlığına nüfuz edir, oradakı işıqlı və kölgəli cəhətləri olduğu kimi göstərir. Bu güclü işıq axınının qarşısından qaçmaq, onu aldatmaq, ondan nəyisə gizlətmək mümkün deyildir. Burada hər şey olduğu kimi təcəssüm olunur. Lakin bir məsələ unudulmamışdır. İnsan, o cümlədən Xosrov sevgi ilə qarşılaşana qədər müəyyən həyat yolu keçmiş, xarakterinin müəyyən cəhətləri artıq formalaşmışdır, o artıq əsasən formalaşan, özünü bəzi hadisələrdə bürüzə verən xarakterini sevgi aləmində birdən-birə dəyişib başqa adama çevrilə bilməz. Artıq məhəbbətinin astanasında Xosrov təbiətindəki qüsuru və bu qüsura qarşı duran daxili səsi, öz-özünü mühakimə keyfiyyətini, qüsurlunu anlamaq xüsusiyyətini aşkar edir. Nizami bununla qəhrəmanın gələcək hərəkətlərini əsaslandırır. Kəsra Nuşirəvanın nəvəsi, ədalətli Hörmüzün oğlu Xosrov nağıl və dastanlarda olduğu kimi nəzir-niyazla dünyaya gəlir. Gözəlliyi, mehribanlığı ilə hamını heyran edir. Gözəllik, işıq, xeyir mücəssəməsi kimi tanınır.

Övlad nə övladdı – dəniz incisi,
Nurlu çıraqların ən birincisi.
Səhərdən gözəldi onun gülüşü,
Günəşdən qəşəngdi hər görünüşü (Nizami Gəncəvi 2004, 75)

Beş yaşında hər kəsdən ibrət götürən, yaşı artdıqca biliyi artan, illər keçdikcə tükü tükədən seçən, tük kimi zərif sözlər danışan, artıq on yaşında otuz yaşlıları heyran qoyan Xosrov uşaqlıqdan işığa, biliyə can atır. Yaşı on üçü keçəndə könlündə hər şeyə maraq oyanır, dünyanın yaxşı və yamanını dərk edir. Lakin Xosrov həyatı boyu müxtəlif ciddi səhvlər buraxır. Guya atasının qoyduğu ədalətli qanunu pozur, gah onu sevən Şirinə yüngülcəsinə yanaşır, hisslərini təhqir edir, insan və aşıq kimi deyil, hökmdar kimi Şirinə qalib gəlmək, onu alçaltmaq istəyir. Şirin onun hökmdar şıltaqlığına tabe olmur. Şirinin və öz vicdanının səsinə dinləyən Xosrov tədricən dəyişir, hökmdarlıqdan əl çəkir. Oğlu Şuriyə tərəfindən ölümcül yaralandıqda su istəmək üçün Şirini yuxudan oyatmağa qıymır. Onun mahiyyətindəki gözəllik bütün əzəməti ilə aşkara çıxır. Xosrov Şirinə lakin aşıq-insana çevrilir. Xosrovun özünə, xarakterindəki nöqsanlara qarşı aramsız mübarizə aparması, nəhayət, qalib gəlməsi hər hansı güclü bir ordunu məğlub etmək, sirlili bir qalanı döyüşlə almaq, hətta Bisütun kimi bir dağı çapmaqdan daha çətin və bir düşmən üzərində qələbə qazanmaq deməkdir. Bu həm də o deməkdir ki, Nizami Xosrov surətində böyük, bəşəri, bütün insanlığı düşündürən məsələlər qoyur. Müasir vəziyyəti əks etdirməklə onun gələcəyə doğru inkişafını müəyyənləşdirir. Nizami həyatı bu obrazda dialektik inkişafda verir. Xosrovun hər bir səhv hərəkəti, xarakterinin mütərəqqi cəhətlərinə zidd getməsi öz əksliyinə çevrilir, onun istədiyi nəticəni deyil, mahiyyət etibarilə can atdığı həqiqəti təsdiq edir. Burada dahi sənətkarın realizmi, həyatı doğru əks etdirmək və onun gələcək inkişafını göstərmək meyli dahiyənə şəkildə həll edilmişdir.

Şirin surəti Nizami humanizminin ən möhtəşəm ifadə formalarından biridir. Nizamının sevgi fəlsəfəsi, insan haqqında anlayışı, qadına münasibəti, mənsub olduğu xalqın əfsanəvi-tarixi keçmişinə məhəbbəti bu surətdə cəmlənmişdir. Gözəllik bütün forma və məzmun çalarları ilə birlikdə bu obrazda təcəssüm olunmuşdur. Yerlə göyün, idealla həqiqətin birləşməsi nəticəsində Şirin ən kamil insan kimi meydana çıxmışdır. O, qadın qəlbinin poeziyasını, qadın iradəsinin möhkəmliyini, qadın sevgisinin zənginliyini, qadın fədakarlığının intəhasızlığını əks etdirir. Bu keyfiyyətlər onda adi, təbii, bütün qadınlara məxsus qayğı və istəklərlə birlikdə əks olunmuşdur. Qadın – allah, qadın – günəş kimi ən yüksək hisslərlə sevən, yaşayan Şirin həm də bədnam olmamaq, zamanın müəyyənləşdirdiyi qanunlardan kənara çıxmamaq, sevdiyi adamın rəsmi, kəbinli arvadı olmaq arzusu ilə yaşayır. O, bütün arzularını, istəklərini boğar, həyatını qurban verir, ancaq bədnam olmağı özünə rəva görməz. Misilsiz gözəlliyi, dərin məhəbbəti və fədakarlığı müqabilində onun istədiyi nə qədər azdır. Dağlar qoynunda, təbiətin qucağında, güllər, çiçəklər arasında həyat keçirən Şirin romanın ilk səhifələrindən insanın can atdığı gözəlliklərin təcəssümü kimi verilir.

İnsan psixologiyasını dərinlən bilən Nizami Şirini çox danışdırmağa, onun çox söz söyləməsinə ehtiyac görmür. Bununla bərabər hərəkət və düşüncələri haqqında bir qədər ətraflı danışmağı lazım bilir. O, Şirini də öz-özü ilə vuruşmada göstərir, onun da ağıllı ilə hissi eyni dərəcədə soyuqqanlı, laqeyd deyildir. Düzdür, Şirin öz hissini, güclü məhəbbətini ağıllıya tabe etdirə bilir.

Şirin xarakterindəki bütün yüksək keyfiyyətləri büruzə verir. O sevir, lakin sevgini cismani ləzzət almaq, şəhvani ehtirasına tabe olmaq kimi başa düşmür. O, sevgiyə daha real, yüksək düşüncə ilə yanaşır, yaxşı adı hər şeydən üstün tutur, özünü əməyi, yəni hisslərinə qalib gəlməyi, onları ağılabatan etməyi bacardığı üçün insan kimi ucalır, namuslu məhəbbət fədaisinə çevrilir.

Şirinin həyatı insanlıq və qadınlığın adını doğrultmaq üçün gərgin, iztirablı döyüslərdə keçir. Şirin həm ətraf mühitlə, həm də özü ilə döyüşür, geriyyə çəkilir, səngər qazır, “düşmən” basqınlarından qorunmaq üçün müdafiə mövqelərini möhkəmləndirir. Şairin bəzən daha böyük amallar xatirinə “düşməne” güzəştə gedir, rahat, firavan yaşaya biləcəyi haqqında özü çətinliyə, gərginliyə, iztirablara doğru addımlayır. Zahirən bəzi hərəkətlərinə görə Şirinə irad tutmaq olar. Məsələn, Məhinbanudan sonra hakimiyyət başına keçən Şirinin ölkəni buraxıb Qəsri-Şirinə getməsi, Qəsri-Şirindən “qovduğu”, qəbul etmədiyi Xosrovun arxasınca onun düşərgəsinə gəlməsi kimi epizodları xatırlamaq olar. Lakin diqqətlə yanaşsaq görərik ki, Şirin öz dövrünün ən kamil, yüksək insanı kimi hərəkət edir. Düşdüyü şəraitdə ən

doğru yolu seçir, pusquda durmuş iblisə, onun hiylələrinə aldanmır, insani duyğularını boğmur, onları başlı-başına da buraxmır. Onu nə hökmdarlıq şöhrəti aldadır, nə şahvani hissələrini təmin edə biləcəyi ləzzət. Bu iki düşmənin təzyiği Şirini doğru yoldan çıxara bilmir. Bununla yanaşı o, hissələrini tamam boğan, tərki-dünya bir zahidə də çevrilmir. Şirinin ölkəsini buraxıb Qəsri-Şirinə gəlməsi onun məhəbbətinin, sədaqətinin təsdiqidir. Şirinin öz eşqindən dönmədiyini, dərin, güclü bir hiss ilə sevdiyini Xosrova çatdırmaqdır. Şirin bu hərəkəti ilə sanki vaxtilə Xosrovu “qovduğunun” əvəzini çıxır. O vaxt Xosrov Şirinin hərəkətlərindən hirsələnib onu acılamışdı, günahlandırmışdı. Şirin indi öz hərəkəti ilə həmin ittihamları rədd edir. Qəsri-Şirinə gəlmək hələ o demək deyildi ki, Şirin artıq əsas məsələdə güzəştə getməyə, Xosrovun şıltağına tabe olmağa hazırdır. Şirinin belə fikri yoxdur. O yenə də Bisütun kimi yenilməz və məğlubedilməzdir. Onun Qəsri-Şirinə gəlişindən Xosrov özü də yanlış nəticə çıxarır, elə güman edir ki, Şirin öz hərəkətindən peşman olmuşdur, indi istəklərinə tabe olacaqdır. Ona görə Şapurun vasitəsilə onu gizləncə saraya dəvət edir. Şirinin bu təklifə verdiyi rədd cavabı qəzəbli, alovlu məzəmmətləri, gileyləri, keçirdiyi ruhi hallar, gah hirsələnib, gah yumşalması məğrur və həssas təbiətini bir daha nümayiş etdirir. Bu epizod göstərir ki, o, Qəsri-Şirinə necə olursa olsun, nəyin bahasına olursa olsun qovuşmağa gəlmişdir. Bəlkə hələlik mənəvi qüsurları cəhətdən düşmən mövqeyində duran Xosrova kömək etməyə, onu mənəvi xırdalıqdan qurtarmağa, şərin əlindən almağa gəlmişdir.

Şirin eşqə sədaqətini, ad və namusunu gözləmək bacarığını həmişə təsdiq edir. Xosrovun ölümündən sonra Şiruyənin eybəcər məhəbbətini üzde qəbul edib ona gülür. Şərə istehza edir. Şirin Xosrovun varını yoxsullara paylayır, özünə şahanə bir dəfn mərasimi düzəldir. Sonra tək sərdabəyə girərək Xosrov yaralanan yerdən özünü yaralayıb öldürür. Xarakterinin bütövlüyünü, dəyişməzliyini, məhəbbətinə sonsuz sədaqətini bir daha təsdiq edir. Şirin göstərir ki, məhəbbət yolunda çəkdiyi əzablar, Xosrovdan etdiyi tələblər təsadüfi, ötəri deyilmiş. O, məhəbbəti, təmiz adı uğrunda ölə də bilər. O, ömrü boyu Xosrovu həqiqi məhəbbətlə sevir, sevgisinə çatır. Xosrovun ölümündən sonra çəkinmədən həyatını ona qurban verir, ölməyə al-qırmızı geyinərək gülə-gülə gedir, şərin arzusunu gözündə qoyur. Nizami bu surətlə orta əsrlərin insan, xüsusən qadın haqqındakı bütün anlayışlarını alt-üst edir. Onun simasında insan mənəviyyatının əzəmətini, insanın qüdrət və gözəlliyini üzə çıxarır.

Bir illik hakimiyyəti dövründə ölkəni ədalətlə idarə etməsi, süd arxı çəkən, Bisütun çapan Fərhada yüksək qiymət verməsi, onun ölümünə acıması, qulluqçu qızların qayğısına qalıb süd arxı çəkdirməsi, Xosrova ədalət haqqında nəsihətlər etməsi və s. Şirinin xarakterindəki çoxcəhətli yüksəkliyi, gözəlliyi təzahür etdirir. Şirinin müxtəlif məsələlərdə tutduğu mövqe, etdiyi hərəkət məhəbbəti ilə həmahəngdir. Bu, onun hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəxs olduğunu, hər cəhətdən kamilliyini təsdiq edir. Bununla bərabər aşıq Şirinin xarakterindəki bütövlük, gözəllik, kamillik onun bütün başqa hərəkətləri üçün ölçüdür, əsasdır, aparıcıdır. O, məhəbbət aləmində kimdirsə, bütün başqa hallarda, vəziyyətlərdə də odur. Məhəbbət bir növ onun insan kimi kamillik dərəcəsinin ölçü vasitəsidir. Xosrov və Fərhad haqqında da eyni sözləri demək mümkündür. Xosrov məhəbbətdə hərdəmxəyal, əyləncə düşkünü olduğu kimi, ölkəni idarə işlərində, xalqa məhəbbətdə də yüngülxasiyyətli və laqeyddir. Fərhadın məhəbbəti ilahi dərəcədə qeyri-adi olduğu kimi, onun sözü, işi də qeyri-adi dərəcədə yüksək və ilahidir. Şirinin məhəbbəti ilə başqa sahələrdəki davranışı eyni tənəsübdə və qanunauyğunluqdadır. Şirin bütün sahələrdə Nizaminin idealidir. Nizamiyə görə bir sahədə, ümumən məhəbbət aləmində gözəl, ideal olan adam başqa sahələrdə də gözəl və idealdır.

“Xosrov və Şirin” romanında üçüncü əsas surət Fərhaddır. Bu surət ifadə etdiyi ideya baxımından köməkçi deyil, müstəqildir. Məhəbbətin xarakterindən asılı olaraq insan fəaliyyətinin və mənəviyyatının necə dəyişdiyini göstərməyə xidmət edir. Onun məhəbbəti, məhəbbətə münasibəti Xosrovun və Şirinin məhəbbətindən, məhəbbətə münasibətindən fərqləndiyi kimi, özü də onlardan fərqlidir. Onların heç biri ilə eyniləşmir. O, məhəbbəti və məhəbbəti tərəfindən müəyyənləşən xarakterinə görə Xosrova nisbətən Şirinə daha yaxındır, lakin onun özünün də eyni deyildir. Bəzən Fərhadı epizodik surət adlandıranlar yanılırlar. Xosrov, Şirin və Fərhad – hər üçü romanın bərabərhüquqlu iştirakçısıdır. Şair Xosrovun həyatını anadan olduğu gündən ölümünə qədər, Şirinin həyatını Xosrova vurulduğu vaxtdan ölümünə qədər, Fərhadın həyatını da Şirinə vurulduğu vaxtdan ölənə qədər təsvir edir. Burada həcm zahiridir. Kimə neçə beyt həsr edilməsi əsas deyildir. Hər üç surət təxminən yaşiddir. Eyni vaxtda anadan olub

böyüüblər, Aristotelin qeyd etdiyi kimi, sənətin hərəkət vəhdəti qanununa tabe olaraq bir hərəkət – məhəbbət mehvəri ətrafında gözə görünüb mahiyyətini büruzə vermişlər. Xosrovun dünyaya gəlməsi, uşaqlığı onun sonrakı xarakterini müəyyənləşdirdiyi kimi, Şirin və Fərhadın təsvir edilən həyatı da onların bütün əvvəlki tərcümeyi-halını təsəvvür etməyə imkan verir. Ona görə də Fərhad “Xosrov və Şirin” poemasında az yer verilməsini zahiri hesab etmək lazımdır. Fərhad bu əsərin əvvəlindən axırına qədər iştirak edir. O haradasa məhəbbət və hünər üçün doğulur, axtarır, axtardığı həqiqəti, gözəlliyi tapandan sonra şimşək kimi çaxaraq varlığını göstərərək məhv olur. Nizami onun böyümə və axtarışlar dövrünü göstərməyi lazım bilməmişdir. Bunu əsasən bir surətin – Xosrovun simasında göstərmişdir. Şair Şirinin simasında da bu böyümə və axtarışlara müəyyən yer verir. Fərhad isə bu tamam ixtisar olunur. O, Şirini sevməklə Xosrova rəqib çıxır. Xosrov isə onu aradan götürmək üçün xəyanətə əl atır. Bu qüvvətli rəqibdən xilas olmaq üçün başqa çarə tapa bilmir. Həm də bu qüdrət qarşısında öz cılızlığını daha aydın görən Xosrovlar aləmi Fərhadı mərd-mərdanə üzbəüz döyüşdə, vuruşda məhv edə bilmir.

Fərhad hər şeydən əvvəl insan hünərinin, qüdrətinin intəhasızlığına inamı təcəssüm etdirir. Fərhadın qolunda böyük güc vardır. Orta əsrlərin, Xosrovlar dünyasının qeyri-mümkün hesab etdiyi işlərin öhdəsindən çox asanlıqla gəlir. Onun gördüyü iş gözəlliyi, kamilliyi ilə heyrət doğurur. Fərhad qüdrətinin hüduzsuzluğu Bisütunun çapılması epizodunda daha parlaq ifadə olunmuşdur. Bu epizodun çox dərin rəmzi, ümumiləşdirici mənası vardır. Bisütun orta əsrlərin, onun ideologiyasının, qayda-qanunlarının, fanatik ehkamlarının, əliqanlı ordularının, Fərhad isə intibahın, intibah ideyalarının təcəssümüdür. Xosrovların təmsil etdiyi orta əsrlər də intibah ziyalılarının tərəqqi fədailərini, azadlıq mübarizlərini əvvəlcə bir az oxşadı, başından qızıl səpdi, alim və şairləri sarayına dəvət edib onlara mükafatlar verdi.

Poladdan dağ olsa yenə də, inan,

Onu parça-parça dağıdar insan (Nizami Gəncəvi 2004, 287)

deyənlər şair Fərhadın simasında insanın qüdrət və əzəmətini tərənnüm edir, orta əsrlərin, Bisütun da olsa, bu qüdrət qarşısında gec-tez təslim olacağına göstərir.

Fərhadın ikinci əsas xüsusiyyəti gözəlliyə, kamilliyə vurğunluğudur. Bu vurğunluqda heç bir məqsəd, təmənnə düşünmür. Öz gücü ilə Bisütunu parçalamağa, hünər və istedadı ilə ən yüksək gözəllik yaratmağa qadir olan, heç bir qüvvə qarşısında halını pozmayan Fərhad Şirinin səsinə eşidəndə özünü itirir, pərdə arxasında danışan Şirinin nə dediyini eşidə bilmir. Şirinin səsi onun ruhunun, qəlbinin dumanlı şəkildə axtardığı gözəlliyin, kamilliyin səsi idi, onun idealının, arzusunun səsi idi. Fərhad bu səsin sahibinin kimisə sevdini, kiminsə xəyalı ilə elini, obasını atdığına düşünmür. Bu səs sahibinin Fərhadı sevib-sevməyəcəyi haqqında fikirləşir. O bu səs sahibinin yolunda hər şeyini verməyə hazırdır, lakin nəşə gözləmək, istəmək onun xəyalına da gəlmir. Bu qəfil sevgidə əflatuni bir təmənnəsizlik və tapınma vardır. Allah qədər səcdə etdiyi bu gözəlliyə Fərhad əvvəlcə süd arxı üçün Şirinin bağışladığı sırğaları, sonra canını qurban verir. Fərhadın bu hisslərində də əlçatmaz bir qüdrət və əzəmət duyulur, hər cür cılızlıqdan, bəsitlikdən, xudbinlikdən uzaq bir ucalıq görünür. Fərhadın cismani qüdrəti ilə mənəvi əzəməti arasında tam bir uyğunluq və mütənəsbilik vardır. O, intibah dövrünün insan idealının ən yüksək poetik təcəssümüdür.

Nəticə

“Xosrov və Şirin” poeması böyük intibah şairi olan Nizaminin insan gözəlliyinə dərin inamını əks etdirən parlaq sənət abidələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. II cild Bakı: 2007, 2009, 2011
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. I, II, cildlər. Bakı: 1960
3. Ə. Səfərli., X. Yusifli. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1998
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Adiloğlu, 2004
5. Bədəlova T. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində dramatik ünsürlər. Poetika.izm, 2019.- №1- s.69-72

SUMMARY

Saadat Agakishiyeva

SPIRITUAL EVOLUTION OF MAN IN NIZAMI GANJAVI'S POEM "KHOSROV AND SHIRIN"

In the poem "Khosrov and Shirin" Nizami posed many urgent, human problems, put forward new progressive ideas, created exhausted human figures. These figures reflect Nizami's deeply troubled thoughts about man and time. Nizami's poem contains series of colorful images such as Khosrov, Shirin, Farhad, Mahinbanu, Hormuz, Shapur, Buzurgumid, Maryam, Sheker, Shuriya and others.

The main character in the novel "Khosrov and Shirin" is Khosrov. In terms of the contradictions and complexity of his character, he is richer and more diverse than all the others, and the idea he expresses is broad and deep. All the events in the novel revolve around it, are connected with it, which serves to clarify the essence of the image.

Key words: *Nizami Ganjavi, Khosrov, Shirin, Farhad, renaissance, man, time*

РЕЗЮМЕ

Саадат Агакишиева

ДУХОВНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ЧЕЛОВЕКА В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ "ХОСРОВ И ШИРИН"

В поэме "Хосров и Ширин" Низами поставил множество актуальных, общечеловеческих проблем, выдвинул новые прогрессивные идеи, создал измученные человеческие фигуры. Эти фигуры отражают глубоко взволнованные мысли Низами о человеке и времени. Поэма Низами содержит ряд красочных образов, таких как Хосров, Ширин, Фархад, Махинбану, Ормуз, Шапур, Бузургумид, Марьям, Шекер, Шурия и другие.

Главным героем романа "Хосров и Ширин" является Хосров. По противоречивости и сложности своего характера он богаче и многограннее всех остальных, а идея, которую он выражает, широка и глубока. Все события в романе вращаются вокруг него, связаны с ним, что служит прояснению сути образа.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, Хосров, Ширин, Фархад, ренессанс, человек, время*

ESMİRA CƏFƏROVA

esmira.ceferova@mail.ru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA TOLERANTLIQ VƏ ÇOXMƏDƏNİYYƏTLİLİK

Məqalə bəşər tarixinin ən möhtəşəm şəxsiyyətlərindən biri olan - müəfəkkir və şair Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880-ci ildönümünə həsr olunmuşdur. Şairin əsrərəngiz əsərlərində tərənnüm olunan çoxşaxəli multikulturalizm ruhu, olduqca yüksək tolerantlıq və mədəni plüralizm motivləri, eləcə də mədəni müxtəlifliklərə təbii münasibət və əksliklərin mütləq vəhdəti məsələsi məqalənin əsas ideoloji elementlərini təşkil edir. Nizaminin məşhur “Xəmsə”sinə daxil olan bütün poemalar məqalədə özünəməxsus tərzdə, metodiki qaydalara uyğun və ardıcıl şəkildə dərin təhlil olunur. Poemaların sakral mahiyyətində toleranlığa, müxtəlifliklərə münasibətlə və vəhdəti-vücut ideyası ilə sıx bağlı olanıncə və həssas məqamlar multikulturalizm müstəvisinə çıxarılarq təfsir edilir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ümumbəşəri məzmunu, müxtəlifliklərin Kainat miqyasında ekzistensial və ontoloji əlamətləri, onların mütləq şəkildə Vahidə tabe olması ideyası məqalədə ön plana çəkilir.

***Açar sözlər:** Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, multikulturalizm, intolerantlıq, tolerantlıq, müxtəlifliklərin vəhdədi, homiletika, mədəni plüralizm, “təmiz lirika”*

Tarixən türk sivilizasiyaları çox böyük şəxsiyyətlər yetişdirmiş və onlar öz dühaları ilə bəşəriyyətin yaşam sütunlarını təşkil etmişlər. Mövlana Cəlaləddin Rumi (1207-1273), İbn Sina (980-1037), Nəsrəddin Tusi (1201-1274), Məhəmməd Füzuli (1494-1556), Məhəmməd Əl-Fərabi (872-950) kimi görkəmli şəxsiyyətlər ümumdünya mədəniyyətinin formalaşmasına və inkişafına misli görünməmiş töhfələr vermişlər. Həyatın davamlı və əbədi olması məhz belə şəxsiyyətlər sayəsində təmin edilir. İlahi həqiqətləri çox yüksək tərzdə dərk edən bu insanlar unikal istedadları, intuisiyaları və intellektləri sayəsində insanlara müsbət enerji bəxş edir, haqqın, ədalətin və insana məhəbbətin yenilməz ideal, ali və son məqsəd olmasını onlara durmadan xatırladaraq, fərdi və kollektiv eqoizmə qalib gəlməyin, mərhəmətin, tolerantlığın, insani məhəbbətin və ilahi eşqin mütləq təntənəsinə nail olmağın necə vacib həyati akt olmasını usanmadan tərənnüm edirlər. Elmin və təbiətin ölməz ruhundan güc alan, tanrı işığı ilə seçilən bu insanlar külli-mövcudata məhəbbətin bəşəri missiya olmasını insana yüksək ustalıqla çatdırmağı bacaran, onu dərindən düşünməyə, tövbə etməyə, şəxsi baxışlarında, dünyagörüşündə, əqidəsində və məsləyində köklü dəyişikliklər, hətta inqilab etməyə, onu aqlamağa, gülməyə, sevinməyə, sevməyə və nifrət etməyə vadar edən dahilərdir. Məhz bu insanların həqiqət, məhəbbət və insanlıq naminə çıxardıqları hökm və qərarlar pozitiv və mütərəqqi düşünən insan iradəsini, onun daim əbədiyyətə can atan ruhunu yenilməz edir. Bu çür insanlar konkret bir xalqın və toplumun nümayəndələri olsalar da, onların sərhəd və hüddud tanımayan düşüncələri, bütün bəşəriyyətin tale yükünü öz çiyinlərində daşımaları, ilahi və insani həqiqətləri sözün, şeirin və kəlamın dili ilə ən bəsit və cahil idraklara belə çatdırma bilmələri onlara “dünya adamı”, “dünya vətəndaşı”, “ümumbəşəri sərvət” kimi epitetlər qazandırır. Belə möhtəşəm şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan xalqının dahi oğlu, anadan olmasının 880-ci ildönümünü qeyd etdiyimiz Böyük Şeyx Nizami Gəncəvidir ki, Prezident cənab İlham Əliyev 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə bu ili Azərbaycanda “Nizami Gəncəvi İli” elan etmişdir.

Nizami Gəncəvi təkcə Azərbaycan xalqının deyil, türk və müsəlman dünyasının qürur mənbəyi, tarixdə misli bərabəri olmayan kəlam ustası, dünya xalqlarının dillərində əzbər olan və söz sənətinin inciləri sayılan ölməz poemalar yaratmış, öz həyat fəlsəfəsi ilə “Şeyx” məqamına yüksəlmiş, əməlləri ilə insanlığın əbədi heykəlini ucaltmış bir şəxsiyyətdir. O, bütün zamanlar üçün aktualdır və Cahanın ən

yüksək əyarla ölçülən incilərindən biri sayılır.

Bəşəriyyətin əzəli və əbədi dəyərlərdən, sonsuz ilahi məhəbbətdən və insani mərhəmətdən qurulmuş möhtəşəm sütunlarından biridir Böyük Nizami.

Nizami dühası, bu dühanın bəhrəsi olan ölməz əsərlər dinindən, dilindən, əqidəsindən və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər insana tanrı həqiqətlərinin daşıyıcısı, vəhdəti-vücudun vacib zərrəsi olmasını israrla aşılayır, “ümumbəşəri qanunların” müddəalarını ona izah edir, öz şəxsi eqosuna qalib gəlməyi, Allahı, insanı, tanrı qüdrətinin, ilahi yaradıcılığın nəticəsi olan bütün mövcudatı sevməyi öyrədir. Nizami yaradıcılığı bütövlükdə humanist ideyalar və multikultural dəyərlər üzərində qurulmuşdur. Dahi Nizaminin möhtəşəm “Xəmsə”sində ilahi və insani məhəbbət, tolerantlıq və multikultural dəyərlər (fars. Pənc gənc - “Beş daş-qaş”) daha dərin məzmunla və yüksək ustalılıqla təqdim edilir. Burada tolerantlıq, dini müxtəlifliyin vəhdəti kimi dəyərlərə geniş yer verilməklə eyni zamanda, bu dəyərlərin müstəsna əhəmiyyəti təbliğ və təşviq olunur [8].

Nizami Gəncəvinin Ərsincan hakimi Fəxrəddin Bəhram şah (1155-1218) həsr etdiyi “Sirlər xəzinəsi” (fars. Məhsən əl-Əsrar - Nizaminin “Xəmsə”sində ilk poema, məsnəvi üslubunda yazılmışdır) poemasında homiletika (qəd. yun. homiletikos - ağıllı söhbət etmək sənətidir, bundan əlavə, ilahiyyatda dini təbliğatın həyata keçirildiyi diskursiv janra da Homiletika deyirlər) və yaxud nəsihət üslubunda insanlar ədalətə, təmizliyə, birliyə, ilahi və bəşəri məhəbbətə çağırılır, tolerant sufiliyin əsas prinsiplərindən biri olan mükəmməl nitqin vacibliyi ön plana çəkilir. Bu əsər də multikultural dəyərlər, tolerantlıq, çoxmədəniyyətlik baxımından çox zəngindir [4].

Girişdən, 20 məqalətdən və 20 epik hekayətdən ibarət olan “Sirlər xəzinəsi” poemasında hər növbəti hekayət, əsərin əvvəlki məqalətində bəhs olunan olaydan hasil edilmiş mahiyyətlə bağlılığını ifadə edir. Bu isə yerindən və şəraitindən asılı olmayaraq dünyada cərəyan edən bütün hadisələrin üzvi bağlılığına işarədir. Nizami bu poemada məqalətlərin hamısını hədislərlə illüstrasiya edir və bununla da onlara daha dərin ruhani məzmun, ibrət dərsi və əxlaqi yük qatır. Hər məqaləti Nizami hekayətlə başa çatdırır. Buna mənbələrdə apostrof fiquru (qəd. yun. ἀποστροφή – dönüş – nitqdə nida məzmunlu ritorik fiqur, yaxud üsul, bu zaman şair real, yaxud təsəvvür olunan şəxsə, bəzi hallarda özünə, bəzən də abstrakt anlayışlara, predmetlərə, yaxud keyfiyyətlərə müraciət edir), yaxud metabazis də (qəd. yun. μεταβάσις - keçid) deyirlər. Bununla da şairin təqdim etdiyi əsərin təkcə poeziyanın zənginləşməsi naminə deyil, həm də didaktik məqsədlər və həyat dərsi üçün yazıldığı vurğulanır.

Poemada şair dini müxtəlifliyə obyektiv münasibətini bildirməklə kifayətlənmir, atəşpərəstlik, xristianlıq, islam dinləri arasında ayrı-seçkilik aparmır, onların peyğəmbərlərinə hörmətlə yanaşır, hesab edir ki, ədalətli və ağıllı hökmdarın hansı dinə xidmət etməsi önəmli deyil [5,6].

Ümumiyyətlə, bütün dövrlərin dahi mütəfəkkiri hesab edilən Nizami Gəncəvinin əsərlərindən görünür ki, şair yaratdığı obrazlarının dini baxışlarına, milliyyətinə, fikir müxtəlifliyinə çox böyük hörmət bəsləyir. Əslində, o bu yolla millətlər, xalqlar, tayfalar və etnik qruplar arasında münaqişələri həll etməyin mümkünlüyünə inamını ifadə edirdi. Beləliklə də, Nizami insanlığı şəxsiyyətin ən yüksək meyarı hesab edir, əsərlərində müxtəlif xalqların adlarını çəkməklə onlara olan hörmətini gizlətmirdi. Məsələn,

Zəncinin zahiri qaradır, ancaq,
Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.
Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qaradırsa, ürəyi ağdır.

Bununla şair demək istəyir ki, insan hər yerdə insandır, insanlara irqinə, rənginə, dininə, zahiri görkəminə, sosial vəziyyətinə görə deyil, onun insanlığına və əməllərinə görə qiymət verilməlidir. Məhz etnik münasibətlərə bu cür yanaşma Nizami Gəncəvi yaradıcılığının multikulturalizm və tolerantlıq elementləri üzərində qurulmasını sübuta yetirir. Bununla da şairin intolerantlığa, rasizmə, dini və milli

ayrı-seçkiliyə qarşı çıxdığı onun əsərlərinin əsas motivlərindən biri kimi çıxış edir.

Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərində asketizm, mistika, tolerantlıq, müxtəlifliklərin əksliyi və vəhdəti kimi ideyalar sintez təşkil edir. Bununla da şair yaşadığı dövrdə saray əhlinin zövqü ilə diqtə olunan zadəgan ədəbiyyatının bütün məhdudiyyətlərini aşıb keçir. Müasiri, bütün əsərlərində vəhdəti-vücut ideyasını tərənnüm edən şair Əttarla (1145-1221) birlikdə hələ əsası sufi şairi Sənai (1081-1141) tərəfindən qoyulmuş didaktik-fələsəfi janrın möhtəşəm nümunələrini yaradır.

Nizami “Sirlər xəzinəsi” poemasında ümumbəşəri dəyərlərə söykənən ideal həyat tərzini, tanrının yaratdığı bütün mövcudata hörmətdə və mərhəmətdə təzahür edən ümumbəşəri ruhani missiyanı, insanın fərdi və ictimai təyinatını, adil hökmdar obrazını tərənnüm edir. Poemanın Adəmin yaranışına həsr olunmuş ilk homiletikasında tanrı yaradıcılığının möhtəşəm məhsulu kimi insanın Yer üzərində qlobal missiyasının əlamətləri vurğulanır. İkinci və üçüncü homiletikalarda şair ədalətin rəiyyətdən tutmuş hökmdara qədər hamı tərəfindən qorunmasının vacibliyini vurğulayır və ədalətsizliyin cəmiyyətdə hansı ciddi fəsadlar törətməsini təsvir edir. Sonrakı 17 homiletikanın, demək olar ki, hamısında müxtəlif etik və fələsfi suallarla yanaşı insanın başqasına, fərqli mövcudluq formalarına tolerant münasibəti, mərhəməti, “müxtəlif rənglərə” və “fərqli formalara” hörməti ön plana çəkilir. Allaha və onun yaratdıqlarına sonsuz məhəbbəti, Nizami bülbülün gülə olan mistik məhəbbəti nümunəsində tərənnüm və onu insan qəlbinin ilahi həqiqətə can atması kimi interpretasiya edir [10, s.79].

Nizami “Sirlər xəzinəsi” ilə yanaşı bütün poemalarında sadə insanı, onun hissələrini, qayğılarını və arzularını tərənnüm etməklə yanaşı monarxiya idarəçilik formasına əsaslanan hakimiyyət institutunun vacibliyini də təsdiq edir və hesab edir ki, məhz cəmiyyətin inteqral, ruhani və müqəddəs hissəsi kimi monarxiya özünün nüfuz və qüdrət atributları ilə birlikdə bütün əxlaqi-mədəni, dini, ruhani, etik-psixoloji və etnik-siyasi müxtəliflikləri vahid ideya altında birləşdirməyə qadirdir. Təsadüfi deyildir ki, saray həyatından və yüksək cəmiyyətin intriqalarından daim uzaq duran Nizami bütün əsərlərini ayrı-ayrı hökmdarlara həsr edir və bununla da onlara ədalətə, mərhəmətə və alicənablığa çağırış mesajı ünvanlayırdı.

Digər "Xosrov və Şirin" poemasında Nizami Gəncəvi mədəni müxtəlifliyə münasibətini aşağıdakı misralarda ifadə edirdi:

Müxtəlif nəğmələr, müxtəlif pərdə,
Birləşsə, xoş ahəng çıxar bir yerdə.

Burada şair mədəni müxtəlifliyə malik olmağı səadətə çatmaq üçün bir vasitə kimi səciyyələndirir ki, bu da şairin bütün yaradıcılığında müşahidə edilən multikultural dəyərlərə verilən ən yüksək qiymətin göstəricisidir. Nizami şəxsiyyətinin ucalığı da elə ondadır ki, o, öz qlobal düşüncə tərzini millətçi baxışlarından tamamilə imtina etmiş, daha çox ümumbəşəri ideyaları, humanizm prinsiplərini, müxtəlifliklərin əsrarəngiz rəngarəngliyini və vəhdətini bədii dildə tərənnüm edərək bütün insanlığa nümunə ola biləcək bir irs yaratmağa nail olmuşdur.

Səlcuq sultanı II Toğrula (1131-1135), Cahan Pəhləvana (1175-1186) və Qızıl Arslana (1186-1191) həsr olunmuş “Xosrov və Şirin” poeması, ilk baxışdan adi məhəbbət üçbucağı təsiri bağışlasa da, süjet və məzmun baxımından əsər, ümumi cizgilərdə tolerantlığın və multimədəni dəyərlərin nümayişi kimi təzahür edir. İnsan məhəbbətinin bütün dini, əxlaqi, sosial-mədəni, etnik-mənəvi özəllikləri, formal məhdudiyyətləri aşaraq saf və təmiz insani münasibətlərdə təzahür etməsi isə poemanın aparıcı motivlərindən biri kimi ortaya çıxır. Poemada personajların Sasani hökmdarı atəşpərəst (zərdüş) II Xosrov Pərviz, Bizans şahzadəsi - xristian Məryəm, Alban-xristian şahzadəsi Şirin, İran türklərinin nümayəndəsi, azərbaycanlı Fərhad olması Nizaminin yüksək multimədəni və tolerant dünyagörüşünü təsdiq edən sübutdur [11].

Şirvanşah I Axsitana (1160-1197) həsr olunmuş üçüncü “Leyli və Məcnun” poemasında Nizami tolerantlığın və özgə dəyərlərə pozitiv münasibətin qəbul edilməməsinin, intolerantlığın isə az qala sosial

normaya çevrilməsinin hansı faciələrə səbəb olmasını iki ərəb ailəsi arasındakı münasibətlərdə və bu ailələrin övladlarının (Leyli və Qeys-Məcnun) faciə ilə bitən ülvî məhəbbətində yüksək təşəkküllü poetik üsulla təqdim etmişdir [7].

Şairin sayca dördüncü olan “Yeddi gözəl” poeması multimədəni dəyərlərin tərənnümü edilməsi baxımından daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. 1197-ci ildə yazılmış və Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana həsr olunmuş “Yeddi gözəl” poemasında Nizami dünyanın hind, çin, bizans, türk (xarəzm), slavyan, məqrib, fars kimimüxtəlif xalqlarını təmsil edən şəhzadələrin füsunkar obrazında, əslində, mədəni plüralizmi, ümumbəşəri mədəniyyətin çoxçeşidliliyini, onların hər birinin özünəməxsusluğunu və təkrarolunmaz gözəlliyini tərif edir.[1,s.120-121] Gənc Bəhram Gurun ərəb hökmdarı Nomanın Karnak adlanan sarayında yeddi şəhzadənin portretini görərək onlara aşiq olması gələcək hökmdarın həmin gözəllərin təmsil etdikləri mədəniyyətlərə vurğunluğunun ifadəsidir. Bununla da Nizami çeşidli mədəniyyətlərin valehedici əsrarəngizliyini, onların bəşər tarixi və mədəniyyəti üçün zəruri olmasını açıb göstərir və iddia edir ki, onların hər biri həyat zəncirində vacib bir həlqədir. Onlardan biri olmadıqda dünyanın nizamı və bütövlüyü də pozula bilər [9].

Poemada ifadə olunan mədəni plüralizm, multikulturalizm, müxtəlif rənglərə və çalarlara dərin hörmət və böyük məhəbbət əsərin adında da ifadə olunmuşdur. Şair əsərinə bu adı qoymaqla artıq dünyanın təkrəngli, mono mahiyyətli olmasından imtina edir. “Tək”, “mono”, “əvəzolunmaz” və “təkrarolunmaz” kimi anlayışları və ifadələri isə Nizami yalnız “Yaradana” aid edir. Burada Nizami Orta əsrlər müsəlman Şərqi “müqəddəslik” statusu qazanmış “yeddi” rəqəminin sakral mahiyyətinə yeni mistik və kosmoloji məzmun qatır [3].

Nizami Gəncəvinin multikultural görüşləri onun bütün yaradıcılığında, o cümlədən, Əhər hakimi Nüsrəddin Biskin Məhəmmədə (1135-1231) həsr etdiyi sonuncu “İsgəndərnamə” poemasında öz əksini daha geniş şəkildə tapmışdır. Elə əsərin adı şairin multikultural görüşlərinin ifadəsidir. Nizaminin fəlsəfi görüşlərinin təhlili bizə o fikri söyləməyə əsas verir ki, şair özü dindar bir şəxsiyyət kimi islamın mükəmməl bilicilərindən olmuş, bütün dinlərə hörmət və rəğbətlə yanaşmışdır. O, əsərinə elə bir ad seçmək istəmişdir ki, həmin adın daşıyıcısı bütün dünya tərəfindən tanınsın və bütün dinlərin hamısı olsun. Məhz belə bir şəxsiyyət Makedoniyalı İsgəndər idi. Lakin şair əsərində sanki tarixi İsgəndəri öz libasından çıxararaq ona bədii don geyindirmiş, onu arzularının fəvqündə yaratmışdır. Əsərdə Nizami İsgəndəri adil bir hökmdar kimi təqdim etsə də, əslində, bu onun görmək istədiyi hökmdarların ümumiləşmiş surətidir.

İsgəndərin Şimal səyahəti çərçivəsində Nizami yoxsulluğun, istismarın, riyakarlığın, şərin və hər hansı münafişənin olmadığı, insanlar arasında yüksək humanist və tolerant münasibətlərin olduğu ümumi rifah cəmiyyətini (utopiya) təsvir edir. “İsgəndər-namə”nin I hissəsi “Şərəf-namədə” qəddar döyüşçü, məğlubedilməz sərkərdə, daim birinciliyə can atan, şərəf, şöhrət və sərvət dalınca qaçan “supereqo” kimi təqdim olunmuş İsgəndər, poemanın II hissəsi “İqbal-namədə” müharibənin və münafişənin mənasız, şöhrətin və sərvətin keçici, həyatın əsl mənasının sülhdə, əmin-amanlıqda, dialoqda, qarşılıqlı anlaşmada olması qənaətinə gəlmiş müdrik kimi tərənnüm olunur.

“İqbal-namədə” bəşər tarixinin ən möhtəşəm şəxsiyyətlərindən biri sayılan Makedoniyalı İsgəndərin tarixi obrazını tamamilə başqa cizgilərdə təqdim edən Şeyx Nizami dünyagörmüş gənc sərkərdəni qədim dünyanın misilsiz dühaları ilə bir araya gətirir. Hətta müəyyən məqamda şair öz qəhrəmanının peyğəmbər statusuna layiq olmasını da vurğulayır. Bundan sonra şair qəhrəmanını artıq dünyanı qılıncı ilə deyil, həqiqət carçısı qismində müdrikiyi və intellekti ilə fəth etməsi üçün yenidən səfərə göndərir. Nizaminin öz qəhrəmanını nəbilik və yaxud peyğəmbərlik kürsüsünə layiq görməsi də təsadüfi deyil. Tarixi faktıdır ki, İsgəndər bəşər tarixinin ən möhtəşəm dühalarından biri sayılan Aristotelin (e.ə. 384-322) şagirdi olub. “Peripatetizm” kimi tanınan Aristotel fəlsəfəsi isə islam ideologiyası ilə üst-üstə düşür. Nizaminin yaşadığı dövrdə artıq “Şərq peripatetizmi” adı ilə tanınan dini-

fəlsəfi ideyalar Quran həqiqətləri qədər təqdir olunurdu. Beləliklə, Nizami İsgəndərin müstəbid, zorakı və bestiya kimi məşhurlaşmış brutal obrazını təsvir edərkən, Aristotel dühasından transformasiya olunmuş dəyərləri də vurğulayır və qeyd edir ki, əgər İsgəndər peripatetizmi əlində rəhbər tutub Şərqi qılıncla deyil, sülhlə gəlsəydi, bəlkə də tarixdə nəbi kimi qalardı.

“İqbal-namədə” də Nizami “yeddi” rəqəminin sakral mahiyyətini ön plana çəkir və yeddi müdrikin adından dünyanın yaranışı haqqında yeddi fərqli versiyanı təqdim edir. Bu isə artıq şairin ekzistensiya ilə bağlı plüralist baxışlarının və çoxcəhətli fəlsəfi dünyagörüşünün ifadəsidir. Əsərin sonunda həm İsgəndərin, həm də onun həmsöhbətləri olan yeddi müdrikin dünyadan köçməsinin detalları ilə təsvirinə gəldikdə, bu ibrətamiz bir final nöqtəsidir. Bununla şair həyatın fani və yalnız xeyirxah əməlin əbədiyyətin qarantı olmasına işarə edir. Bundan sonra şair alleqorik tərzdə pərdəni bağlayaraq oxucunu öz düşüncələri ilə təkbətək buraxır.

Nizami dühasının ərsəyə gətirdiyi ölməz əsərlər neçə-neçə nəsilləri yaradıcılığa, insanlığa, sevməyə, sevlməyə, həqiqət və məhəbbət naminə böyük qurbanlar verməyə, ilahi eşqin mənasını və əhəmiyyətini dərk etməyə ruhlandırır və bu gün də ruhlandırır. Hər kəlməsində əzəli və əbədi dəyərləri tərənnüm edən dahi Nizami səkkiz əsrdən artıq bir dövr ərzində insan qəlbinə və zəkasına hakim kəsilib və nə qədər ki, dünya duracaq, nə qədər ki, ümumbəşəri dəyərlər varlığın məzmunu, bəşəri qanunların predmeti olacaq, Nizami ideyaları, Nizami ruhu, Nizami dühası yaşayacaq və insan nəslini yaşamağa, yaratmağa və sevməyə ruhlandıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: BBMM, 2017, 416 s.
2. Gəncəvi, Nizami (Bakı). Yeddi Gözəl (PDF). 2004, Lider nəş., farscadan tərcümə: Məmməd Rahim, elmi redaktor: Xəlil Yusifli, 337 s.
3. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. Multikulturalizmə giriş: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2018, 378 s.
4. Hüseynov X. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”. Bakı: Elm, 1983, 132 s.
5. Агтар / В.О.Бобровников, М.Л.Рейснер // Анкилоз - Банка. М.: Большая российская энциклопедия, 2005, с.484
6. Литература Востока в средние века (тексты) / Под ред. Н.Сазановой. М.: изд-во МГУ «Сиринь», 1996, с.59-64
7. Низами Гянджеви. Хамса. Лейли и Меджнун. К 840-летию Низами Гянджеви/ Перевод с фарси, предисловие и комментарии Рустама Алиева. Баку: ЭЛМ, 1981, с.8
8. Ali Asghar Seyed Gohrab (Jun 2003). Layli and Majnun: Love, Madness and Mystic Longing. Brill Studies in Middle Eastern literature, 276 p.
9. François de Blois. Haft Peykar // Encyclopaedia Iranica, 2002, Vol. XI, pp.522-524
10. Nizami Gandjawi (англ.) // The Encyclopaedia of Islam / Edited by C. E. Bosworth, E. van Donzel and W. P. Heinrichs and G. Lecomte. Leiden, 1995, Vol. VIII, p.79
11. Paola Orsati. Kosrow o Sirin // Encyclopaedia Iranica, 2006, Vol. XI, pp.522-524

SUMMARY

Esmira Jafarova

THE IDEA OF UNITY OF TOLERANCE, MULTICULTURALISM
AND DIVERSITY IN NIZAMI GANJAVI'S WORK

The article is dedicated to the 880th anniversary of the birth one of the greatest personalities of human history - the great poet and thinker NizamiGanjavi. The all-encompassing spirit of multiculturalism, the motives of high tolerance and cultural pluralism, as well as the problems of the natural attitude to cultural diversity and the absolute unity of opposites, sung in the poet's magnificent works are the main ideological elements of the article. In the article, each poem of the great Nizami, included in the famous "Khamsa" in a peculiar style, in accordance with the methodological rules and is consistently subjected to deep analysis. Subtle and sensitive moments in the sacred essence of the poems, closely related to tolerance, attitude to diversity and the idea of "the unity of things" are brought to the multicultural plane and then interpreted. The universal content of NizamiGanjavi's work, existential and ontological signs of diversity on a universal scale and the idea of their subordination to absolute unity are moved to the fore in the article.

Key words: NizamiGanjavi, "Hamsa", unity of varieties, multiculturalism, intolerance, "pure lyrics", tolerance, homiletics, cultural pluralism

РЕЗЮМЕ

Эсмира Джафарова

ИДЕЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ, МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ЕДИНСТВА
РАЗНООБРАЗИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Статья посвящена 880-летию со дня рождения одного из величайших личностей человеческой истории - великого поэта и мыслителя Низами Гянджеви. Всеобъемлющий дух мультикультурализма, мотивы высочайшей толерантности и культурного плюрализма, традиционные проблемы естественного отношения к культурным разнообразиям и абсолютному единству всех противоположностей, искусно воспеты в великолепных произведениях поэта являются основными идеологическими элементами статьи. В статье каждая поэма великого Низами, входящая в знаменитую «Хамсу» в своеобразном стиле, а также в соответствии с методическими правилами и последовательно подвергается глубокому анализу. Тонкие и чувствительные моменты в сакральной сущности поэм, тесно связанные с толерантностью, отношением к разнообразию и с идеей «единства всех вещей» выводятся на мультикультуральную плоскость, и подвергается последовательной интерпретации. Общечеловеческое содержание творчества НизамиГянджеви, а также экзистенциальные и онтологические признаки разнообразий во Вселенском масштабе и идея подчинения их к абсолютному Единству в статье передвигается на передний план.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамса», единство разновидностей, мультикультурализм, интолерантность, «чистая лирика». толерантность, гомилетика, культурный плюрализм

REYHAN HACIZADƏ

reyhan.hacizad@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN ƏMƏKSEVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN VASİTƏSİ KİMİ

Məqalədə əmək təlimi idrak fəaliyyətində ahəngdar tərbiyə vasitəsi olması ilə bağlı pedaqoqika elminin metodoloji əsasları və dahi Nizaminin irsinə istinadlar; tədqiqatçıların fəlsəfi müddəalara əsaslanaraq əməyin instinktiv və şüurlu formalarından ibarət olduğu fikirləri; alimlərin qənaətinə görə əmək, cəmiyyət və dil arasında qarşılıqlı qırılmaz münasibətlərin olması və əmək prosesi nəticəsində cəmiyyətin yaranması; müstəqillik qazandığımız hazırki şəraitdə yetişən nəslin nümayəndələrinə əmək vərdişlərinin aşılınması işində düzgün mövqe tutmaq, onlarda əməyə vicdanlı münasibət formalaşdırmaq, işgüzarlıq nümayiş etdirmək müəllimlərin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən olması kimi məsələlərin elmi şərhini verilmişdir.

Açar sözlər: əmək, idrak, cəmiyyət, işgüzarlıq, kompleks, özünəxidmət, ahəngdar, tələblər.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq diqqətə çatdırırlar ki, hələ XIX əsrdə Almaniyanın “Die Neue zelf” jurnalında dərc olunmuş bir məqalədə bildirilir, “siyasi iqtisadçılar qeyd edirlər ki, əmək hər cür sərvətin mənbəyidir”. Əməyin insan həyatının birinci əsas şərti olması isə həmişə vurğulanır. Əmək təbiətlə insan arasında baş verən məqsədyönlü bir proses olub cəmiyyətin zəruri tələbatları ilə şərtlənərək, özündə mühüm səciyyəvi cəhətləri ehtiva edir. Buraya, ilk növbədə məqsəduyğun fəaliyyət, ictimai və yaradıcı xarakter, əmək alətlərinin yaradılması prosesi də daxil edilir. Tədqiqatçılar fəlsəfi müddəalara əsaslanaraq əməyin instinktiv və şüurlu formalarından ibarət olduğu fikirlərini də irəli sürürlər. Alimlərin qənaətinə görə əmək, cəmiyyət və dil arasında qarşılıqlı qırılmaz münasibətlər vardır. Əmək prosesi nəticəsində cəmiyyət yaranmışdır. Əmək prosesində yaranan qarşılıqlı ünsiyyət saxlamaq ehtiyacı dilin yaranmasını zəruri etmişdir. Əməyin xarakterinə, əmək tərbiyəsində onun yerinə geniş şərh verməklə məsələyə aydınlıq gətirmək olar. İnsanın tərbiyəsində əmək ona görə həlledicidir ki, o, insanın məqsədyönlü fəaliyyəti olub istehsalın ayrı-ayrı fazaları - istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakla bilavasitə əlaqədardır. Ona görə də əməyə iqtisadi kateqoriya olmaqla pedaqoji prosesdə şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm vasitə kimi baxılır. İnsanın əmək qabiliyyəti, enerjisi onun tərbiyəsi ilə sıx bağlıdır. Bu mənada təlim əməyi prosesində öyrənənin istifadə etdiyi maddi (fiziki əmək) və qeyri-maddi (əqli əmək) qüvvə onun məqsədyönlü fəaliyyətini təmin edir. Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində texnologiya fənninin tədris olunması, ilk növbədə kiçikyaşlı məktəblilərdə texnologiya mədəniyyəti, texnoloji bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, öz fəaliyyətlərində onlardan məqsədyönlü istifadə edə bilmələri zəruriyyətindən irəli gəlir. Şagirdlərdə həyati bacarıqların formalaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Təbiidir ki, uşaqların mənəvi, intellektual və estetik inkişafının, dövrə uyğun texnoloji bacarıqlar əldə etməklə sosial-iqtisadi uyğunlaşmalarına zəmin yaradılması da əmək tərbiyəsindən başlayır [2.53 s.].

Əmək tərbiyəsində yüksək səmərə verməsi üçün o, müvafiq pedaqoji tələblər əsasında təşkil edilməlidir: kiçikyaşlı məktəbli əməyi təlim-tərbiyə məqsədlərinə xidmət etməli, ideya-siyasi və əxlaq tərbiyəsi ilə sıx bağlanmalıdır; əmək tərbiyəsi müntəzəm, sistemli şəkildə aparılmalıdır; əmək rəngarəng olmalı və əməkdaşlığa üstünlük verilməlidir; əmək kiçikyaşlı məktəblilərin yaşına, gücünə və psixofizioloji xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır; əmək prosesində müstəqilliyə, təşəbbüsə, şəxsi yaradıcılığa geniş yer verilməlidir; əmək prosesində təhlükəsizlik texnikası tələblərinə, sanitariya-gigiyenik norma və qaydalara ciddi əməl edilməlidir.

Şagirdlərin əmək tərbiyəsində məişət mədəniyyətinə daxil olan özünəxidmət əməyi də mühüm yer tutur. Uşaqlar kiçik yaşlardan ailədə öz yaşlarına uyğun özünəxidmət əməyində iştirak edirlər: paltar və ayaq-qabıqlarını təmizləyir, çarpayını yığıdır, ailənin məişət əməyində (mənzil və ev əşyalarının təmizlənməsində, süfrə salıb-yığıdırmaqda, qab-qacaq yuyub-silməkdə, həyətin səliqəyə salınmasında, kənd yerlərində ev quşları

və heyvanlara qulluq işlərində) valideynlərə kömək göstərirlər. Məktəbdə özünəxidmət əməyi kitabxana kitabları və əyani vəsaitlərin təmiri, növbətçilik, iməciliklər formalarında həyata keçirilir [1. 16 s].

Müstəqillik qazandığımız hazırkı şəraitdə yetişən nəslin nümayəndələrinə əmək vərdişlərinin aşılınması işində düzgün mövqe tutmaq, onlarda əməyə vicdanlı münasibət formalaşdırmaq, hər bir sahədə əmək sərf edərək işgüzarlıq nümayiş etdirmək müəllimlərin, tərbiyəçilərin ümumiyyətlə desək bütün maarifçilərin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir. Bu vəzifələrin böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində kiçikyaşlı məktəblilərin əməyə münasibətlərini düzgün formalaşdırmaq lazım gəlir. İstər təlim prosesində istərsə də sinifdən xaric və dərslərdən kənar tədbirlər prosesində şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılınmasına nail olmaq mümkündür. Bunun üçün texnologiya dərslərində yeni pedaqoji texnologiyaların gücündən istifadə etməklə kiçik yaşlı məktəblilərdə işgüzar münasibətləri formalaşdırmaq, onlarda işgüzarlıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına nail olmaq üçün interaktiv metodlardan, yeni innovasiyalardan, kompüter texnologiyasının gücündən audio-vizual vasitələrin gücündən istifadə etməyə xüsusi ehtiyac duyulur. Təsadüfi deyil ki, Təhsil İslahatına dair dövlət direktivlərinin hər birində uşaqlarda hərtərəfli əmək vərdişlərinin yaradılması tövsiyyə olunur. Əmək tərbiyəsi əmək fəaliyyətinin əsas meyarıdır. İnsanların həyatı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlər yalnız və yalnız işgüzar əməyin nəticəsidir. Əmək insanın sosial həyatında, xüsusilə onun hərtərəfli inkişafının formalaşmasında mühüm amil olmaqla yanaşı ətraf mühitə, hadisələrə fəal münasibətin yaradılması işində başlıca amillərdəndir. Əmək tərbiyəsi insani keyfiyyətlərin, mahiyyət və xarakterindən asılı olaraq, müəyyən məqsədə nail olmasında şəxsiyyətə imkan və şərait yaradır, qarşıya çıxan çətinlik və maneələri aradan qaldırmağa kömək edir. Əməksevərlik həmişə konkret məqsəd daşıyır və insanı müəyyən müsbət nəticəyə gətirib çıxarmağa sövq edir. Bu zaman işgüzar əmək beyinin fəaliyyətini, insanın fiziki və zehni əməyə marağını artırır. Azərbaycan xalqında əməksevərlik, onun cəmiyyət və vətən qarşısında vəzifə borcunu, şəxsi tələbatını, maraq və arzularını, niyyət və hissini yerinə yetirmək məqsədi güdür. Əmək tərbiyəsi insanın daxili və xarici aləminin vəhdət şəklində inkişafını təmin edir. Bu prosesdə uşaqlarda zəngin həyat təcrübəsi toplanır. Onların psixoloji xüsusiyyətləri inkişaf edir və beləliklə, məktəblilər müstəqillik keyfiyyətləri əldə edirlər.

Dahi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”dəki poemalarının yeni pedaqoji təfəkkür baxımından tədqiqi və təhlili göstərir ki, burada tərbiyənin məzmunu geniş təsbit olunub. Ancaq əmək tərbiyəsi məsələləri də özünəməxsus yer tutur. Lakin ağıl tərbiyəsi və əxlaq tərbiyəsi ilə müqayisədə şairin hikmətində əmək tərbiyəsi məsələlərin hər zaman aktualıq təşkil edir. “İnsan əmək yaratmışdır” fikrini irəli sürən F.Engelsdən hələ səkkiz əsr qabaq dahi Nizami yazırdı:

Hər halda sən çalış, həyat əməkdir,
Cənnət kahıllığı nəyə gərəkdir?
Kim qayğı bəsləsə öz əməyinə,
Özgəyə pis baxsa, o pisdir yenə.

Nizami Gəncəvi “Həyat əməkdir”, deyərək şair-pedaqoqun əqidəsinə və möhkəm inamına görə insan yalnız halal əməyi, böyük zəhməti hesabına cəmiyyətdə yüksək mövqe tutub, şan-şöhrət sahibi ola bilər. Həyatdakı bütün çətinliklərə insan öz yorulmazlığı, çalışqanlığı ilə qalib gəlməlidir:

Əməkdir insanı ucaldan inan,
Əməklə çıxarsan fırtınalardan.

Yaxud

Şərəfə yüksəlersən hökmün, qətiyyətinlə,
Daşın dönər qızıla müqəddəs niyyətinlə.
Əzminlə, inamınla dolanırsan hər yanı,
Atəşdən od alarsan, qurudarsan dəryanı.

Göründüyü kimi, insanı öz əzmkarlığı, çalışqanlığı sayəsində nəinki şan-şöhrət sahibi olub uca zirvələrə qalxa bilər, hətta, böyük dəryaları qurudub yerində laləzarlıq yarada bilər [3.128 s.] Böyük

pedaqoq-şairin əmək və əmək tərbiyəsi haqqındakı baxışları sistemində əmək adamlarına hörmət məsələsi xüsusi yer tutur. Şair sadə əmək adamlarına daha böyük hörmətlə yanaşmış, onların halal əməyini, cəfakəşliyini, mərdliyini, cəsarətini yüksək qiymətləndirmişdir. Belə ki, şairin yaratdığı əməkçi qəhrəmanların əksəriyyəti sadə peşə sahibləridi: əkinçi, kərpiçkəsən, daşyonan, bənna, çoban və s. Məsələn: qoca əkinçi, kərpiçkəsən qoca (“Sirlər xəzinəsi”), Fərhad (“Xosrov və Şirin”), Simnar, Çoban (“Yeddi gözəl”) və s. Cəfakəş şairin vəsf etdiyi sadə əmək adamları zəhmətkeş olmaları ilə yanaşı, xeyirxahlığı, mərdliyi, cəsarəti, qorxmazlığı, səxavəti ilə fərqlənirlər [3. s.131].

İnsan və əmək arasında daimi qırılmaz əlaqənin problem baxımından araşdırılmasına həmişə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ş. İbtidai siniflərdə şagirdlərdə əməli işlərin təşkili texnologiyası. Bakı: 2011
2. “Azərbaycan məktəbi”, 2014-5, 53 s.
3. B.Apoyev. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2008, 244 səh.128

SUMMARY

Reyhan Hajizade

NAZAMI GANJAVI CREATIVITY FOR YOUNG SCHOOLCHILDREN AS A MEANS OF LABOR EDUCATION

The article deals with the methodological basis of pedagogical science and the legacy of the great Nizami, the idea that labor training consists of instinctive and conscious forms of labor based on philosophical provisions; according to scientists, the existence of an unbreakable relationship between labor, society and language and the emergence of society as a result of the labor process, the representatives of the generation that grew up in the current conditions of independence the scientific city of issues such as taking the right position in the work of inculcating labor skills, forming in them an honest attitude to work, demonstrating business acumen, being one of the most important tasks facing teachers.

Key words: *labor, cognition, society, business, complex, selfservice, harmonious, requirements*

РЕЗИЮМЕ

Рейхан Гаджизаде

НАЗАМИ ГЕНДЖАВИ ТВОРЧЕСТВО ДЛЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ КАК СРЕДСТВО ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ

В статье рассматриваются методологические основы педагогической науки и наследие великого Низами, идея о том, что трудовое обучение складывается из инстинктивных и осознанных форм труда, основанных на философских положениях; по мнению ученых, в наличие неразрывной взаимосвязи между трудом, обществом и языком и возникновение общества в результате трудового процесса у представителей поколения, выросшего в нынешних условиях независимости научном городе такие вопросы, как занятие правильной позиции в работе, привитие трудовых навыков, формирование у них честного отношения к работе, проявление деловой хватки, являются одной из важнейших задач, стоящих перед учителями.

Ключевые слова: *труд, познание, общество, бизнес, комплекс, самообслуживание, гармоничный, требования.*

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ƏDALƏTLİ ŞAH PROBLEMİ

Məqalədə, Nizami Gəncəvi əsərlərinin ideya- bədii xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə şairin yaradıcılığına məxsus bəzi nümunələr təhlil obyektinə çevrilmiş, ədalətli şah probleminə münasibət bildirilmişdir. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək ölçüsü insanlıq olmuşdur. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram və ədalət prinsipi şairin yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir. Məqalədə göstərilir ki, şair, yaradıcılığı boyu insanların düşüncələrinə təsir etmək, onları həyatın gələcək çətinliklərinə hazırlamaq və mənəb sahiblərini isə ədalətli, insafli olmağa səsləyir və bildirir ki, ey qafil insan, unutma ki, el gücü sel gücüdür. Bu gün sən xalqa divan tutursan, ancaq unutma ki, o divan bir gün də sənin üçün qurular. Məzlumların üstünə qılıncla getmə, onların fəryadı boyda da nifrəti var. Onların fəryadından qorx ki, bir gün səni özünün itilədiyin qılıncla məhv etməsin. Bu fikri bütün araşdırma boyu inkişaf etdirir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, ədalətli şah, Süleyman, əkinçi, kiçik insan, fitnə, nüşabə, kərpic kəsən

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı səkkiz əsrdən artıqdır ki, öz bədii dəyəri ilə xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Böyük sənətkarın bütün həyatı və zəngin ədəbi fəaliyyəti Azərbaycanın mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmış Gəncə ilə bağlıdır. Şair ömrü boyu burada yaşayıb yaratmış və dünya poeziyasına bir-birindən dəyərli söz sənəti inciləri bəxş etmişdir. Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Onun üçün şəxsiyyətin ən yüksək ölçüsü insanlıq olmuşdur. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram və ədalət prinsipi şairin yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir.

Nizami Gəncəvini bütün şairlərdən fərqləndirən, orijinallığını təmin edən onun “Xəmsə”sinə daxil edilmiş əsərləridir. İlk epik əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” poeması şairin ictimai və fəlsəfi görüşlərini əhatə edir. 20 məqalət və 20 hekayətdən ibarət olan bu əsərdə Nizaminin əxlaqi, sufyanə fikirləri, əqidəsi, dünyaya baxışı əks olunmuşdur.

Əsərə daxil edilmiş hekayələrdə nəsihətçilik üsulundan istifadə edilməsi, şairin ictimai görüşlərində əsas yerlərdən birini tutur. Şair bu nəsihətçilik üsulundan elə-belə boş yerə istifadə etmir. İnsanların düşüncələrinə təsir etmək, onları həyatın gələcək çətinliklərinə hazırlamaq və mənəb sahiblərini isə ədalətli, insafli olmağa səsləyir. Bu ondan irəli gəlir ki, əsərlərinin bir çox səhifələrində öz təbiətinə xas olan nəcib qəlbini açır və bu zaman dövrün naqis gərmişləri qarşısında insanların çəşməməsi üçün nəsihət etməyi, ümidlərin yox olmasına yol verməməyi məqsəd kimi qarşıya qoyur. Şair yaşadığı dövrün feodal cəmiyyətinin nisanı məhv etməyə çalışan ictimai-mənəvi kəsirlərini görür və bunu kiçik hekayələrində anlatmağa çalışır.

Bu dediklərimizi onun “Meyvəsatənlə tülkünün nağılı”, “Bülbül ilə qızılquşun dastanı”, “Zalım padşahın zahid ilə dastanı”, “Zalim şahla düz danışan qocanın hekayəti”, “Firidun ilə maralın dastanı”, “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Süleyman və əkinçi”, “Kərpickəsən kişinin dastanı” və s. kiçik hekayələrində aşkar şəkildə görürük.

Nizami Gəncəvi yazdığı hekayələrdə tək-cə hadisələri təsvir etmir, həm də hadisənin başvermə səbəbini göstərir və son nəticəni oxucuya hadisənin içində verir. “Zalim şahla düz danışan qocanın hekayəti”ndə də müəllif öz üslubuna sadıqdır. Bu hekayətdə zalım şahın şəhəri gəzərək xəbər gətirən çuğulu var. Hər gün şah onu dinləyir, kimin nə etdiyini, nə danışdığını, niyə etdiyinin və nə üçün danışdığının fərqi baxmadan xəbərçinin sözü ilə insanlara zülm edir. Buna görə də hamı onu zalım, zülmkar şah kimi tanıyır.

Müəllif, bir çuğulun əməli ilə neçə-neçə günahsız insanların zülmə düşər olmasına şərait yaradan şahı qamçılamaq, nə vaxtsa bu haqsızlığın cəzasını çəkəcəyini yada salmaq, onu bu yoldan qaytarmaq

üçün düz danışmağı bacaran və lazım gələrsə haqq yolunda ölümə getməyə belə razı olacaq bir obraz yaradır: -düz danışan qoca obrazı.

Nizami Gəncəvi bu hekayətdə də ədalət axtarır. O, bu ədaləti müxtəlif yaş və peşə sahiblərinin, daha doğrusu aşağı təbəqənin sırayı insanları içərisində axtarır və təqdim edir. Müəllif Qocanın dili ilə haqqı söyləyir, ədalət tələb edir. Zalım şahın qəzəbindən qorxmur. Elə bu qorxusuzluq da şahı ayıldır, qəlbində ədalət çırağı yanır və hiss edir ki, haqsızlıq edən elə onun özüdür.

Şair “Hökmdarin xalqa qayğısi və ədaləti” hekayətində isə hökmdarın ölkəni firavan bir ölkəyə çevirməkdənsə, xalqın dərdi-sərini öyrənməkdənsə, ölkəni başlı-başına buraxmasından, insanların səfalət içərisində yaşamasından bəhs edir. Şah ölkəni idarə etməkdənsə, yalnız özünə xidmət etməklə məşğuldur. İnsanların dərini belə dinləmək istəmir. Şahlıq taxtına sığınaq eys-ışrətlə məşğuldur, qan tökməyi, baş kəsməyi igidlik hesab edir. Müəllif burada içki aludəçisi olan və ölkənin idarə edilməsini başlı-başına buraxan bir şahın gündəlik həyatını qələmə alır.

Nizami Gəncəvi burada da şahın və ya şahların ədalətsizliyini göstərməklə yanaşı nəsihət verir, şahlara öz yerini, işinin xalqa ədalətlə xidmət etməyə borclu olduğunu göstərir. O, bildirir ki, ey qafil insan, unutma ki, el gücü sel gücüdür. Bu gün sən xalqa divan tutursan, ancaq unutma ki, o divan bir gün də sənün üçün qurular. Məzlumların üstünə qılıncla getmə, onların fəryadı boyda da nifrəti var. Onların fəryadından qorx ki, bir gün səni özünün itilədiyin qılıncla məhv etməsin. Ədalət hakimliyi təkcə şahlara mənsub deyil bəzən cana doymuş rəyyətin də səbr kasası daşır və şahı taxtından götürüb özünün qurduğu ədalət divanına çəkir. Gəl sən də zülmün evini dağıt, ədalət çırağını yandır ki, öz sabahki evini də abad edə biləsən.

Müəllif “Bülbül ilə qızılquşun dastanı” hekayətində hadisəyə başqa bir istiqamətdən yanaşmışdır. Burada bülbüllə qızılquşun dialoqu verilir. Sən Səncər sarayının ən gözəl mənzilində yaşayıb, kəkliyin döş ətini yediyin halda, mən tikanlı çöllükdə yaşayıb, qurd quş yeyirəm? –deyə Qızılquşa sual verir. Qızılquş isə onun sualına belə cavab verir:

Mənim xamuşluğumu görüb xamuş olsana!
O zamandan ki, az çox iş bilənəm, eşit sən,
Yüz iş görərəm, ancaq birini açmaram mən.
Sən vurğunsan bu dəli rüzgara durma get,
Bir iş görməz, min işdən açarsan bizə söhbət (1.90)

Burada, şair öz dövründə mövcud cəmiyyətə layiq olmasalar da yerli-yersiz özlərini öyənələr, sağlam olmayan yolla, min bir fırlaqla yüksək mövqə tutanlar tənqid obyektinə çevrilir. Müəllif burada demək istəyir ki, dinləməklə yanaşı, susmağı da bacarmalısan. Sənün işin-peşən hər gördüyün gülün başına dolanıb nəgmə oxumaqdır.

“Süleyman və əkinçi” hekayətində kasıb bir əkinçinin Süleyman şahın: - Bu susuz, quru torpağa toxum səpməyin nə mənası var. Səpdiyin toxum ya quşlar tərəfindən yeyiləcək, ya da qovurucu istilər tərəfindən məhv olacaq –deyə sorğusuna, qoca əkinçinin verdiyi cavab ibrətamizdir.

“Sirlər xəzinəsi” əsərinin şairin yaradıcılığında özünəməxsus yeri vardır. Yaradıcılığında həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz edən şair, haqqın divanxanasında ədalətsizliyə yer olmadığı qənaətinə gəlmişdir. Şairin yaradıcılığında “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” mənzum hekayəsinin özünəməxsus tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

Şair bu hekayətində də öz düşüncələrinə sadıq qalmış, nağıl motivlərindən istifadə etməklə, ibrətamiz düşüncələrlə oxucu düşüncəsində haqsızlığın şahların ədalətsizliyindən qaynaqlandığını açıb göstərir. Bir gün şah Nuşirəvan qoşunu ilə ova çıxır. Şah qarşılarna çıxan xaraba kənddəki səssizlikdən vahimələnir. Bu zaman uçuq divarın üzərində iki bayquşun öz dillərində səsələrini eşidirlər. Şah vəzirdən o quşların nədən danışdıqlarını soruşur. Vəzir cavab verir ki, şahım əgər ibrət almaq istəyirsənsə, deyərəm. Bunların arasında bir kəbin söhbəti var. Bu quş öz qızını o biri quşa verir. Ancaq cehiz üstündə razılığa gələ bilmirlər. Biri o birindən bir-neçə xaraba kənd istəyir, o biri isə cavab verir ki:

O biri quş deyir ki, vaz keç, mənə dil tökmə,
Padşahın zülmünü gör, yetər, qəm-qüssə çəkmə.

Əgər padşah bu isə, onun sayəsində sən,
Yüz min belə xaraba kənd alacaqsan məndən (1. 52)

Müəllif burada təkə şahların zülmünü verməklə kifayətlənmişdir. Bu zülmün onlara da necə təsir etdiyini də açıb göstərir. Şifahi xalq ədəbiyyatında ədalətli şah obrazı kimi formalaşan “Şah Abbas - cənnətməkan” adı, bir sıra xalq aforizmlərində və lətifələrində özünə ədalətlik meyarı qazanmışdır ki, Nizami də ədalətli şah obrazını qələmə alarkən nəzərimizə tarixdə bu cür ad qazanmış hökmdarlar gəlir.

Hekayənin sonunda verilmiş iki bayquşun dialoqu ədalətsiz şahın mənfur xarakterini üzə çıxarmaqla, sanki Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığı boyu arzuladığı ədalətin aşağı təbəqədən deyil, yuxarıdan həyata keçirilməli olduğu qənaətini ortaya qoyur, zülm və zalıma qarşı mübarizədə ədalət və insani keyfiyyətlərin təbliğinə xüsusi yer verir. Lakin şair burada şahın keçirdiyi peşimançılıq hissləri ilə üzünü gələcək şahlara tutaraq bir zaman peşman olacaqlarını yada salmaq istəmişdir.

Nizami Gəncəvi əsərlərində “kiçik” insanlar şəxsiyyət səviyyəsinə qaldırılır, özü də onların fikir azadlıqlarından ləzzət almış kimi bu qəhrəmanları zülmkar şahın – Sultan Səncərin qarşısına çıxarır. Sanki öz istəklərini, arzularını bu yolla həyata keçirməyə çalışır. Bununla da “Sultan Səncər və qarı hekayəsi”ndə zülmkarları həqiqəti üzə deməklə ifşa etmək ideyasını irəli sürür, öz dövrünün cəsərlə, qorxubilməz insan obrazlarını yaradır.

Nizami Gəncəvi ömrü boyu ədalətli şah arzusunda olmuşdur. Lakin həyat ona göstərdi ki, təkə şahlar deyil, onun ağzının kəsərinin, ədalətinin olmamasını görənlərin, saray əyanlarının bəd əməllərini böyük məharətlə ortaya qoyur. Hətta onun yerlərdəki darğaları da xalqa zülm edir, hətta qoca bir qarının etmədiyi, görmədiyi bir cinayətə görə darğanın onu şahid göstərməsi müəllif tərəfindən ürək yanğısı ilə təsvir edilir. Müəllif qoca qarının dili ilə Sultan Səncərə, daha doğrusu sultan səncərlərə nəsihət verir, ölkədə nə mənfəət hal baş verirsə, kimlərin törətməsindən asılı olmayaraq dövləti idarə edən sultanın adına yazılır. Nizami Gəncəvi də xalqın var-yoxdan çıxmasını, haqsız zülmə məruz qalmasını, əzilməsini məmurların yol göstərənini, dil verənini olan sultanın adına yazır. Hətta Qoca Qarının dili ilə zülmkar şahın tamahın qulu olduğu fikrini irəli sürür. Əsl şah ədalət timsalı olmalıdır ideyasını irəli sürür.

Nəhayət Nizami Gəncəvi “Şahzadə hekayəti”ndə yaşadığı cəmiyyətin haqsızlığına cavab olaraq yeni nəslin nümayəndəsi kimi bir cavan oğlanın uzaq Mərvdə hakim olduğunu yazır. Ölkəsini ədalətlə idarə edən cavan hakim hətta insanlara olan sevgisini gizlətmir. Lakin saraydakı əyanlar onun bu hərəkətlərini bəyənmir və xalqa olan sevgisini yox etməyə çalışırlar.

Müəllif bu əsərdə köhnəliklə yeniliyin mübarizəsini verir. Əsərin məzmunundan da məlun olur ki, köhnəlik heç də öz yerini yeniliyə vermək istəmir. Çünki zaman-zaman xalqın görüb-götürdüyü, illərlə mövcud olan adət-ənənələri, idarəetmə vəziyyətlərini və xalqın düşüncəli reaksiyasını dəyişmək mümkün deyil. Eyni zamanda xalqın ruhunda də cəmiyyətdə də birdən-birə dəyişiklik yaratmaq, onları öz keçmişindən qoparmaq, yaxud yeniliyə alışdırmaq o qədər də asan deyil. O cümlədən saray əyanları da köhnəlikdən qopmaq, xalqı ədalətlə idarə etmək tərəfdarı deyillər. Çünki xalqa zülm etməyə çalışan əyanların qəlbindəki ədalət hissi yox olub və onu bir daha geri qaytarmaq mümkünsüzdür.

Nizami Gəncəvi burada yeniliyi - ədaləti müdafiə etmək onun nəsihət verməli olur. Bir ixtiyar qocanın dili ilə ona haqq yolu göstərir və deyir ki, əgər ədalətli şah kimi ölkəni idarə etmək istəyirsənsə, yolunun üstündəki keçmişdən qalan bütün köhnəfikirliləri silib atmalı, məhv etməlisən.

Şair hekayələri ilə yanaşı, Nüşabənin Bərdədə yaratdığı şahlıq üsul-idarəsini təsvir edərkən sanki bütün arzu və istəklərini insani keyfiyyətlərin, ədalətin xalqa firavanlıq gətirdiyini önə sürmək istəmişdir. Çünki N.Gəncəvi hələ XII əsrdə bu dövlət quruluşu ilə insanlığa məlum olmayan “Utopik sosializm”i yaratmışdır.

Əlbəttə, şair bütün yaradıcılığında qəlbindən keçən hisslərini, öz arzu və istəklərini qələmə almışdır. Lakin o, bu istəyin arxasında bir həqiqət görməyə çalışır. Məgər şah ədalətli ola bilməzmi? Olmasını arzuladığı üçün də bu hekayətləri qələmə almışdır. Nizami Gəncəvinin də böyüklüyü elə bunda idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Nizami Gəncəvi. IV cild. Bakı: Elm, 1983, s. 52
2. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004
3. Gəncəvi N. Lirik. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2012
4. Ustad Məhəmmədtəqi Cəfəri. Nizami Gəncəvinin şeirlərində hikmət, ürfan və etik mövzular.

SUMMARY

Hasanalı Eyvazlı

THE PROBLEM OF JUST KING IN NAZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

The article examines the ideological and artistic features of Nizami Ganjavi's works. For this purpose, some examples of the poet's work have been analyzed, and the problem of a just king has been addressed. For Nizami Ganjavi, the highest dimension of personality was humanity. The principle of respect for human personality, human labor and justice formed the main line of the poet's work. The article shows that the poet, throughout his career, urges people to influence their thoughts, to prepare them for the future difficulties of life, and to be fair and just, and says, "O ignorant man, do not forget that the power of the hand is the power of the flood." Today you are making a sofa for the people, but do not forget that that sofa will be built for you one day. Do not go against the oppressed with the sword, for their cry is as great as hatred. Do not be afraid of their cries so that one day he will not destroy you with the sword he has sharpened. This idea develops throughout the research.

Key words: Nizami Ganjavi, fair shah, Suleyman, farmer, little man, fitna, nushaba, brick cutter

РЕЗЮМЕ

Гасаналы Эйвазли

ПРОБЛЕМА СПРАВЕДЛИВОГО ЦАРЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НАЗАМИ ГЕНДЖАВИ

В статье рассматриваются идейно-художественные особенности творчества Низами Гянджеви. С этой целью были проанализированы некоторые примеры творчества поэта, а также затронута проблема справедливого царя. Для Низами Гянджеви высшим измерением личности была человечность. Принцип уважения к человеческой личности, человеческому труду и справедливости лег в основу творчества поэта. В статье показано, что поэт на протяжении всего своего творческого пути призывает людей влиять на их мысли, готовить их к будущим трудностям жизни, быть честными и справедливыми, и говорит: «О невежественный человек, не забывай, что сила рука-сила потопа». Сегодня вы делаете диван для людей, но не забывайте, что этот диван когда-нибудь будет построен для вас. Не идите против угнетенных с мечом, ибо их вопль так же велик, как и ненависть. Не бойся их криков, чтобы однажды он не уничтожил тебя наточенным им мечом. Эта идея развивается на протяжении всего исследования.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, прекрасный шах, Сулейман, крестьянин, маленький человек, фитна, нушаба, резчик кирпичика

LEYLA İSMAYILZADƏ
leylamustafa96@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ RİYAZİ FİKİRLƏR

Filosof-şair kimi dünya şöhrəti qazanmış Nizami Gəncəvi həm də bir çox təbiət elmlərinə, o cümlədən riyaziyyat elminə də dərin bələd olmuşdur. Məqalədə dahi mütəfəkkirin əsərlərində riyaziyyatla bağlı rast gəlinən bəzi anlayışlar haqqında məlumat verilir, onların ifadə tərzini araşdırılır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, riyaziyyat, həndəsə, poema, beyt

Giriş

Sözün əsl mənasında ensiklopedik bilik sahibi Nizami Gəncəvi dahi filosof, qüdrətli şair olmaqla bərabər, eyni zamanda bir çox təbiət elmlərinin, o cümlədən riyaziyyat elminin də incəliklərinə dərin bələd olmuş, bu sahədə Avropanın görkəmli alimlərini bir neçə yüzilliklər qabaqlamışdır. Onun əsərlərində bir çox riyazi anlayışlar yer almış, onların bəzən bədii obrazlı, bəzən isə açıq və dəqiq şəkildə elmi-fəlsəfi izahı verilmişdir.

Nizaminin poemalarında rast gəlinən bəzi riyazi anlayışlar:

Məsələn, “Yeddi gözəl” poemasında ədədlə üzərində toplama və çıxma qaydalarını şair cəmi bir beytdə izah etmişdir:

Hər cütü birlikdir əvvəl yarıdan,
Bir qalar çıxanda cütlük aradan... (Gəncəvi (1), 2004, 305)

Göründüyü kimi, şair bu kiçik bədii parçada iki tək ədəd topladıqda cüt ədəd alındığını, cüt ədəddən tək ədəd çıxdıqda isə cütlüyün yox olmasını, yəni tək ədəd alınmasını poetik dillə lakonik şəkildə ifadə etmişdir.

Tarixdən bəllidir ki, Nizaminin dövründə onluq kəsrlər haqqında hələ o qədər də geniş biliklər yox idi. Lakin şairin poemalarında bu kəsrlər barəsində maraqlı məqamlar var. Məsələn, “İsgəndərnamə” poemasında belə beytə rast gəlirik:

Şah izn verərsə, o sirləri mən,
Deyərəm onda yox, yüzdə birindən... (Gəncəvi (2), 2004, 472)

Nizaminin əsərlərindən məlum olur ki, o öz dövrünün yalnız aktual elmi məsələlərini şərh etmək istəyir; elmdə çoxdan məlum olan və ondan əvvəl başqalarının qələmi ilə bəyan edilmiş elmi mətləblər haqqında danışmağı özünə rəva bilmir. Odur ki, riyazi məsələlərdən yalnız yeni riyazi fikirlər haqqında danışır.

Onlardan biri də “cəzri-əsəm”dir. Məsələn, şair “Leyli və Məcnun” poemasında yazır:

Nitqimin çox güclü təsirləri var,
Cəzri-əsəmdən də düyünü açar... (Gəncəvi (3), 2004, 105)

Hərfi mənası “lal kök” anlamı verən “cəzri-əsəm” termini, ümumiyyətlə, kökalma əməliyyatını, daha geniş mənada isə irrasionallığı bildirir. Bu beytdən məlum olur ki, Nizami dövründə kökalma əməliyyatı riyaziyyatda yenidən əmələ gəlmiş və icrası çətin olan bir məsələ imiş. Odur ki, indi hər məktəblinin bildiyi bu əməliyyatı o dövrdə böyük riyaziyyatçı alimlərin bilik səviyyəsi ilə ölçülən bir məsələ hesab edirmişlər.

Nizami də öz nitqinin təsirinin bu çətin riyazi məsələni həll edəcək qədər qüdrətli olduğunu bildirmək istəyir. Yəqin ki, o, yalnız öz nitqinin təsirini yox, həm də “cəzri-əsəm” məsələlərini həll

etmək məharətini də bu beytdə nümayiş etdirmək istəyir.

Nizami “Yeddi gözəl” poemasında bir daha bu terminə toxunaraq qeyd edir ki, yetkin insanlar, yəni alimlər “cəzr-əsəm” önündə baş əymirlər. Beləliklə, aydın olur ki, kökalma əməliyyatı və irrasional ədədlər Şərqdə hələ XII əsrdə məlum imiş və mahir riyaziyyatçılar bu bəhsə aid olan məsələləri uğurla həll edirmişlər.

Nizaminin başqa təbiət elmləri ilə yanaşı, XII əsrdə riyaziyyata dair söylədiyi fikirlər Avropada XVI–XVII əsrlərdə öyrənilməyə, açılmağa başlamışdır. Məsələn, şair “Xosrov və Şirin” əsərində ikölçülülük, üçölçülülük koordinat sistemləri haqqında məlumat verməklə onları bir-birindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərini də söyləmiş, kainatın sirrini, “dünyanın gərdişi”ni riyazi ifadələr və işarələr vasitəsilə şərh etmişdir:

Xətləri müxtəlif olan nöqtədən,
İlk gələn hərəkət “əlif”dir bil, sən.
Qovuşdu o xəttə sonra başqa xətt,
Ortalıqda bir xətt törədi, əlbət.
Olunca üç xətlə əhatə mərkəz,
Bəsit bir cism oldu, qoy bilsin hər kəs.
Xətt, bəsit, ən sonra cisim, budur fənn,
Sən bu üç tərəfə tutum deyirsən.
Aləmi əvvəldən sonuna qədər,
Belə bir qaydayla insan öyrənər,
Əqlə məlum olsa bu işlər bir gün,
Bir qırpımda gəzər dünyanı bütün... (Gəncəvi (4), 2004, 331)

Nizamişünas alim Sabir Həsənzadə bu bədii parçanın şərhini çox aydın ifadə edərək demişdir: “Nizami burada “əlif”i düz xətt mənasında verməklə onun nöqtələrin həndəsi yeri olduğunu xatırladır. Koordinat başlanğıcında qovuşan xətlər əsas parabola və hiperbola qollarıdır ki, bunların müstəvidən ayırdığı sahə olur. Üçüncü xəttin birləşməsi isə üçölçülülük sistemidir ki, doğrudan da həcm əmələ gətirir. Şairin məsələyə belə dəqiq yanaşması az qalır onu da deyər ki, bir dərəcəli tənliklərin həndəsi mənası düz xətt, iki dərəcəli tənliklərin həndəsi mənası sahə, üçdərəcəli tənliklərin həndəsi mənası isə həcmdir”. (Həsənzadə, 2011, 119)

Bu gözəl şərhə onu da əlavə edək ki, dahi şair “Aləmi əvvəldən sonuna qədər, belə bir qaydailə insan öyrənər”, – deməklə riyaziyyat elminin kainatın sirlərinin öyrənilməsindəki rolunu çox yüksək qiymətləndirmişdir. İnsanın dərk etmə qabiliyyətinin sonsuz olduğuna inanan mütəfəkkir şair: “Əqlə məlum olsa bu işlər bir gün, bir qırpımda gəzər dünyanı bütün”, – deyir. Bu gün kosmik sürəti və digər riyazi hesablamaları yaxşı öyrənən insan həqiqətən də “bir göz qırpımında” bütün dünyanı dolandır.

Lakin elm aləminə məlumdur ki, koordinat sistemləri, əsasən, görkəmli fransız riyaziyyatçısı və filosofu Rene Dekartın adı ilə bağlıdır. (Həsənzadə, 2011, 107)

Haqqında bəhs etdiyimiz məsələlər baxımından “Xəmsə”nin tədqiqi və təhlili göstərir ki, dahi şair riyaziyyatın həndəsə bölməsi haqqında dərin biliklərə sahib olmuş, bu elmin banisi – qədim yunan alimi Evklidin adını poemalarında dönə-dönə çəkmişdir. Məsələn, “Xosrov və Şirin” poemasında Fərhadın ustalığını və fərasətini vəsf edərək deyir:

Burada ustad bir mühəndis vardır,
O bilici cavanın adı Fərhadır.

Həndəsə elmində xariqə yaradandır,
“Məcəsti” bilən, “İqlidis” açandır...

Burada “Məcəsti” – Bətləmyusun, yəni Ptolomeyin “heyət” elminə – astronomiyaya aid olan kitabdır. İqlidis isə Evkliddir (Əhmədov, 1992, 21-22). Bu beytlərdə Nizami bir daha də maddi aləmin quruluşunu təsvir edən “Məcəsti”ni və bu aləmin həndəsi təsvirini ixtira edən İqlidisi bir-birindən ayırmır.

Nizami “Leyli və Məcnun”da həndəsə əlati olan pərgarın işini misal göstərərək deyir:

Ən uca nöqtəni aşarsa bir xətt,
Öz əski halına meyl edər fəqət.
Fikir nə zaman ki, son xəttə çatar,
Dayana bilməyib geri qayıdar.
Pərgar dolansa da öz dövrəsinə,
Birinci nöqtəyə qayıdar yenə...

Yenə də həmin əsərdə Nizami Yer kürəsini topa təşbih edərək, belə bir yığcam beyt işlədir:

Yerin hüdudundan o tərəfdə də
Buludlar, fələklər qaçışır yenə.
Onlar bir-birinə sarılmış bərk-bərk,
Hamısı top kimidir, gəzir kürə tək.
Bu kürə şəklində yalnız yer deyil,
Hər xətt ki, hərlənir yuvarlaqdır, bil.
Tüstü bu dərədən qalxar yuxarı,
İki-üç cidalıq gəzər ruzgarı,
Sonra əyilərək, geriyə dönər,
Bu yer kürəsinin başına enər.
Pərgar xətti kimi dolanan fələk
Yalnız bu qaydayla dövr edir, gerçək...

Burada Nizami demək istəyir ki, kürənin ətrafına çəkilən xətlərin hamısı bir-birinə oxşayır və onların hamısı çevrələrdir.

Nizami bildirir ki, həndəsi anlayışlar yalnız maddi aləmdə tətbiq oluna bilər. Maddi varlıqlar olmayan yerdə həndəsi məfhumlar da yoxa çıxır.

Əhmədağa Əhmədov, Sabir Həsənzadə və digər görkəmli nizamişünas alimlər, habelə böyük rus şərqşünası Yevgeni Bertels konkret nümunələr əsasında dahi şairin onluq kəsrlər, sıfır məfhumu, koordinat sistemləri, riyazi tənliklərin həndəsi mənası, düz xətt, müstəvi, həndəsi fiqur və cisimlər, sahə, həcm və s. haqqında söylədiyi dəyərli fikirlərin təhlilini aparmış və onların şərhini vermişlər.

Nəticə

Qeyd olunan məsələlərin hamısı hazırda orta məktəbin müvafiq riyaziyyat kurslarında öyrədilir.

Bu məsələləri daha dərinlən öyrətmək üçün riyaziyyat müəllimləri Nizamının müvafiq beytlərindən əyani şəkildə, obrazlı vasitə kimi uğurla istifadə edə bilərlər. Bu isə bir daha onu göstərir ki, Nizami əbədiyaşar dahidir!

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
2. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Bakı: Lider, 2004, 432 s.
3. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
4. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.
5. Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünya. Bakı: “TUNA”, 2011, 344 s.
6. Əhmədov Ə. Nizami-elmşünas. Bakı: Azərbaycan, 1992, 274 s.

SUMMARY

Leyla Ismailzadeh

MATHEMATICAL THOUGHTS IN WORKS OF NIZAMI GANJAVI

Nizami Ganjavi, who became world famous as a philosopher-poet, was also deeply familiar with many natural sciences, including mathematics. The article provides information on some concepts related to mathematics in the works of the great thinker, and the forms of their expression are investigated.

***Key words:** Nizami Ganjavi, mathematics, geometry, poem, poetry*

РЕЗЮМЕ

Лейла Исмаилзаде

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МЫСЛИ В РАБОТАХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Низами Гянджеви, получивший мировую известность как философ-поэт, также был глубоко знаком со многими естественными науками, в том числе математикой. В статье представлена информация о некоторых понятиях, связанных с математикой в трудах великого мыслителя, и исследуются формы их выражения.

***Ключевые слова:** Низами Гянджеви, математика, геометрия, стихотворение, стихи*

ŞAHRZA AĞAYEV

shahrza-a@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SƏYYAD VƏLİYEV

seyyadveliye75@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

PEŞƏYÖNÜMÜ TƏRBIYƏSİNDƏ NİZAMİ İRSİ

Məqalədə peşəyönümü - təlim - tərbiyə prosesinin mühüm tərkib hissəsi olduğundan, onun təşkili və aparılmasında ənənəvi prinsip və metodların rəhbər tutulmasının vacibliyi; peşə dedikdə - insanın xalq təsərrüfatının bu və ya digər konkret bir sahəsinə aid bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə və zəruri əmək qabiliyyətlərinin başa düşülməsi; ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdlər ilə aparılan peşəyönümü işlərinin məqsədi, vəzifələri və məzmunun məktəbəqar yaşla müqayisədə ciddi dəyişikliklər baş verməsi; ibtidai siniflərdə aparılan peşəyönümü işində müxtəlif peşə sahibləri və mütəxəssislərlə, sahibkarlarla, elm və incəsənət xadimləri ilə görüşlər praktik səciyyə daşması, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirməsi və onu halal yaşamağın əsas amili hesab etməsi nəzəri və praktik əsaslarla şərh olunmuşdur.

***Açar sözlər:** əmək bazarı, Nizami irsi, peşəyönümü, texnologiya, “Xəmsə”, kamil, bilik, bacarıq, vərdiş.*

Müstəqil respublikamızda gənclərin təlim-tərbiyəsi, azad vətəndaş kimi yetişməsi, gələcəyin qurucusu olması, öz vətəninə və xalqına böyük məhəbbətlə xidmət etməsi, hərtərəfli bir mütəxəssis kimi yetişməsi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə davamlığı qarşıya qoyulan əsas hədəflərdəndir. Bunun üçün uşaqları məktəbəhazırlıq dövründən və ibtidai siniflərdən başlayaraq peşəyönümü istiqamətində düzgün tərbiyələndirmək vacibdir. Xalqımızın gələcəyi olan təhsilənlərin ahəngdar inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən texnologiya fənninin müasir tələblər səviyyəsində tədrisi qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir [2.3 s].

Qeyd etmək lazımdır ki, peşələrə olan tələbat sürətlə dəyişir. Bəzi peşələrə tələbat olmadığından onlar sıradan çıxır, yeniləri meydana gəlir. Əmək bazarında rəqabətqabiliyyəti qoruyub saxlaya bilmək, daim tələb olunan mütəxəssis olmaq üçün fasiləsiz öyrənmək, peşəkar bilik və bacarıqlara yiyələnmək, sosial səriştələri inkişaf etdirmək həyati zərurətə çevrilir.

Peşəyönümü - təlim-tərbiyə prosesinin mühüm tərkib hissəsi olduğundan onun təşkili və aparılmasında ənənəvi prinsip və metodların rəhbər tutulması vacibdir. Peşə insanın xalq təsərrüfatının bu və ya digər konkret bir sahəsinə aid bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə və zəruri əmək qabiliyyətidir.

Əməyə və peşəyə meyllilik ona hörmət və məhəbbətlə sıx bağlıdır. Kiçik yaşlı məktəblilər nə qədər çox peşə ilə tanış olsalar və onlar haqqında müəyyən məlumatlara yiyələnsələr gələcək peşəseçmə işi də bir o qədər düzgün və şüurlu olar. Həyatda belə faktlara çox rast gəlmək olur ki, integrativ təlimdə şagirdlərin ibtidai siniflərdə maraqlı göstərdikləri müəyyən bir peşə onların sonrakı həyat yoluna çevrilir. Belə ki, kiçik yaşlı məktəblilər elmlərin əsaslarını öyrənərkən azərbaycan dili dərslərində ilin fəsiləri, fəsilərə müvafiq əmək prosesləri, əmək adamlarının həyatı, fəaliyyəti haqqında müxtəlif şeirlər, hekayələr, texnoloji mətnlər oxuyur və öyrənirlər.

Həyat bilgisi dərslərində uşaqlar ətraf aləm və mühitlə tanış olur, müxtəlif hadisələrə münasibət bildirir, sağlamlıq və təhlükəsizlik qaydaları, iqtisadi bilik və bacarıqların təmənini nümayiş etdirirlər.

Texnologiya dərslərində müvafiq texnologiyalardan istifadə etməklə məmulatlar, model və layihələr hazırlayır, məişət xidmətlərini yerinə yetirməklə peşələrin əsaslarını, sərflənən əməyə qiymət

verilməsini mənimsəyirlər. Bütün bunlar şagirdlərin peşələr aləmi ilə, əmək adamları ilə tanışlıqlarında mühüm rol oynayır.

Kiçik yaşlı məktəblilərlə müxtəlif fənlər üzrə aparılan kompleks ekskursiyaların peşəyönümü vəzifələrinin həllində böyük təsir gücü vardır. Belə ekskursiyalar şagirdlərin dünyagörüşünü, ətraf aləm haqqında biliklərini genişləndirir və müxtəlif peşələr haqqında məlumatlarını dərinləşdirir. Kiçik yaşlı məktəblilərlə müxtəlif kəndli təsərrüfatlarına, texnoparklara, fabriklərə, innovasiya mərkəzlərinə, elmi-texniki muzeylərə, meşəyə və təbiət qoynuna təşkil edilən ekskursiyalar bu cəhətdən çox faydalıdır.

İbtidai siniflərdə aparılan peşəyönümü işində müxtəlif peşə sahibləri və mütəxəssislərlə, sahibkarlarla, elm və incəsənət xadimləri ilə görüşlər praktik səciyyə daşıyır. Belə görüşlər, bir tərəfdən, şagirdlərin peşələr aləmi haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsinə, digər tərəfdən də bu adamların əməyinə, işinə hörmət və maraq formalaşdırır.

Yeniyetmə və gənclərin peşə marağının öyrənilməsi, qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, peşələrə aid məlumat, peşəyə aid bilik, bacarıq və vərdişlər, seçilmiş peşə üzrə iş düzəlmə, peşəyə uyğunlaşma, yenidən oriyentasiya məktəbdə peşəyönümünün məzmununu təşkil edir.

Müasir dövrdə peşəyönümü işini təlim və tərbiyənin tərkib hissəsi kimi dərk edən müəllim bacarığını elə istiqamətləndirməlidir ki, məktəblilərdə peşələrə maraq oyada bilsin. Bu baxımdan şagirdlərin peşəyönümü tərbiyəsində, onların müxtəlif peşələrə istiqamətləndirilməsində ədəbiyyat fənninin imkanları genişdir. Bədii ədəbiyyat müxtəlif peşəli obrazlar silsiləsilə zəngindir. Ədəbi qəhrəmanların peşəsinə vurğunluğu uşaq şəxsiyyətini tərbiyə edir. Onlarda bütün peşələrin faydalı olması qənaətini yaradır. Müsbət peşə obrazı bacarıqlı müəllimin şərhində elə qüdrətli zirvəyə ucaldılır ki, uşaq bunu aydın dərk edir və bu onu heyrətləndirir.

Müasir dövrün pedaqoqları və psixoloqları şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər içərisində fəaliyyət amilini də xüsusi qeyd edirlər. Halbuki dahi şair-pedaqoq öz dövründə bu amilin, xüsusilə əmək fəaliyyətinin rolunu “Xəmsə”də geniş qeyd etmiş, “həyat əməkdir” ideyasını irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, əməksevərlik, çalışqanlıq, halal əməklə yorulmadan məşğul olmaq insanda bir sıra müsbət əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırdığı kimi, tənbellik, yeyib-yatmaq, avaraçılıq da mənfi sifətlərin - heyvanlara xas olan cəhətlərin yaranmasına səbəb olur [3. 22 s].

Böyüən nəslin sənətə yiyələnməsinin zəruriliyi hələ yazılı ədəbiyyatımız meydana gəlməmişdən çox əvvəllər xalqın ağıllı, müdrik adamları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Xalqımız hər hansı bir peşə və sənət öyrənməyi bir çox titullardan, var-dövlətdən, mal-sərvət toplamaqdan üstün tutmuş, bu işə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bir xalq deyimində olduğu kimi:

Güllərin həşəm olsun,
Gün vursun həşəm olsun.
Var-dövlətin olunca,
Sənətin, peşənin olsun.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi də peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirmiş və onu halal yaşamağın əsas amili hesab etmişdir.

Onuncun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.

Nizami insanın bir sənət, peşə sahibi olmasını, hərtərəfli öyrənməyi belə tərənnüm edir.

Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.

Azərbaycan klassiki Nizami Gəncəvinin (1141-1209) ölməz beş poeması (“Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə”) ilə dünya ədəbiyyatına tamamilə

yeni bir poetik səs, nəfəs gətirməklə, sosial-iqtisadi problemlərin həllində metodologiya rolunu oynayır. Şairin əsərlərindən maariflənərək böyüyən nəsil dərin bilik və dünyagörüşə, yüksək milli və bəşəri dəyərlərə, mənəvi keyfiyyətlərə malik olmaqla bərabər, özünün arzusuna, qabiliyyət və bacarığına, həmçinin cəmiyyətin kadrlara olan cari və perspektiv tələbatlarına müvafiq olaraq peşəyə uyğun ixtisas seçməyə hazırlanmalıdır. Bunun üçün ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işi elə səviyyədə aparılmalıdır ki, şagirdlər əsas təhsili bitirdikləri vaxt hansı peşə və ixtisas ardınca gedəcəklərini dəqiq bilsinlər.

Peşəyönümü gənc nəsli şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlamaq məqsədi ilə həyata keçirilən iş sistemidir. Məktəb yeniyetmə və gənclərə öz həyat yolunu tapmaqda, maraq və qabiliyyətinə uyğun peşə seçməkdə kömək etməlidir.

Azərbaycanda texniki-peşə təhsilinin inkişaf tarixi bir çox mərhələlərlə şərtlənir. İlk növbədə xalqın əməyi nəticəsində yaranan milli sənət nümunələrinin tarixi bizi keçmişin minilliklərinə aparır. Milli çərçivədə yaranan bu zəngin xəzinə, xalqın maddi mədəniyyətini təşkil edir. Heç də təsədüfü deyildir ki, xalqın sənət nümunələri dünya müzeylərində, kolleksiyalarında, dəyərli əsərlər kimi yer alaraq qorunur. Xalq sənətindən olan xalılar, müxtəlif təkəlduz nümunələri, toxuma və basma parçalar, zərgərlik məmulatları, metaldan, ağacdan, çinidən və daşdan hazırlanmış bədii nümunələr öz keyfiyyətinə, bənzərsizliyinə, tərtibatına, formasına, simmetriyasına və digər çalarlara görə tədqiqat predmetinə çevrilmişdir [1.6 s].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində deyilir: “Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır”. Buna görə də şagirdlərin bu konstitusiya hüququndan düzgün istifadə edə bilməsi ucun onlara peşəyönümü prosesində lazımı mənəvi-psixoloji şərait yaradılmalıdır. Şagird şəxsiyyət kimi sevdiyi, maraq göstərdiyi, qabiliyyət və bacarığına müvafiq olan peşəni sərbəst, müstəqil surətdə seçə bilsin. Belə olduqda şagirdlərdə öz imkanlarını sərbəst, dəfələrlə ölçüb-biçməyə, qabiliyyətlərinə müvafiq əmək sahəsi seçməyə imkan yaranar və seçdiyi peşə həm özünə, həm dövlətə və həm də xalqa daha çox xeyir verir.

Dahi Nizami Gəncəvi deyirdi:

Hər kəs sənətdə olmasa azad,
Dünya bu gedişlə olurmu abad!

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin tərəfdar olduğu təhsilin məzmununda dünyəvilik çox qüvvətlidir. Nizaminin qəhrəmanları İsgəndər, Bəhram Gur, Xosrov birinci növbədə elmi, təbiət elmlərini, dilləri və ictimai elmləri öyrənmək işi ilə məşğul olurlar.

“Xəmsə”də geniş rast gəldiyimiz bitkilər (güllər, otlar, kollar, dərman bitkiləri, ağaclar, tərəvəz bitkiləri, meyvələr və s.) aşağıdakılardır: lalə, nərgiz, bənövşə, yasəmən, qərənfil, süsən, sünbül, nilufər, su zanbağı, səməni, kafur, dəvətikanı, xəyzəran (bambuk), hənüt (ətirli göyərtili növü), qızılgül, əsməgülü, siçanqulağı, ərraq gülü, inəkgözü, filqulağı, zəfəran, küncüd, zanbaq, süsənbər, jənşen (adamotu), üzərlik, öküzquyruğu, keşniş, tərə, reyhan, şənbəlid (vəhşi zəfəran), çəngi - Məryəm (dərman bitkisi), şəkər qamışı, zirə, qabaq, qovun, turunc, limon, tut, əncir, üzüm, püstə, badam, portağal, nar, qızılğac, sərv, abinus ağacı, şam və s. Şair heç bir əsərində yuxarıda qeyd olunan bitkilərin sadəcə adını çəkməklə kifayətlənməmiş, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini, başlıca əlamətlərini cəmi bir-iki misrada dərin müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olan təbiətşünas alim, məharətli rəssam kimi təsvir etmişdir [4.72 s].

Bəşəriyyətin ən böyük dühalarından olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı xalqımızın elə bir möhtəşəm və mənəvi xəzinəsidir ki, bu xəzinənin 880 ildir ki, qiyməti, dəyəri artır. N.Gəncəvinin yaradıcılığı öyrənilərdə əmək tərbiyəsi aşılamaq üçün müəllimlərə zəngin nəzəri və praktik material verir. Əmək və peşə anlayışlarını əlaqəli şəkildə izah edərkən maraqlananlarda inam formalaşır: hər hansı bir peşəni kamil bilmək üçün gərgin əmək sərf etmək lazımdır. İnsan çalışmalıdır ki, öz sənətinin kamil

ustası olsun, seçdiyi peşənin dərinliyinə və incəliklərinə bələd olsun. Nizami Gəncəvi fikrini səriştəliklə belə (“Leyli və Məcnun”) çatdırır:

Həm həkim, həm fəqih olsan sən, əgər,
Hamının yanında adın yüksələr.
Həyat da, ölüm də qul olar sana,
Səadət və şöhrət düşər payına.

Dahi şair əsərlərində əkinçi, bağban, çalğıcı, kərpickəsən, dəllək, qulluqçu, çoban, rəssam, alim, memar, usta və s. kimi surətlər yaratmaqla örnək olmuşdur. O, “Xosrov və Şirin” poemasında Fərhadı bir mühəndis - sənətkar kimi təqdim edir. Şirin Qəsri - Şirinə çəkdirmək haqqında Şapurla məsləhətləşəndə şair Şapurun dili ilə Fərhadı Şirinə belə təqdim edir:

Fərhad adlı bir cavan vardır,
Usta mühəndisdir, bir sənətkardır.

Şairin “Xəmsə”sində memarlıq, xalçaçılıq, musiqi, rəssamlıq və s. sənətlər haqqında dəyərli fikirlər indi də aktuallığını saxlayır. Onun “Yeddi gözəl” poemasında Bəhrəmin yeddi rəngdə yeddi günbəz tikdirməsi haqqındakı hekayələr peşəyönümü baxımından müasirliklə sintez olunmalıdır. Nizami Gəncəvinin poemalarında xalq sənətlərinə və xüsusən xalçaçılıq sənətinə, saraylar bəzəyən gözəl xalça təsvirlərinə geniş yer verilib. Bu sahədə deyilən fikirlər mənəvi zənginlik yaratmaqla, onların praktik tətbiqinə də nail olmalıyıq.

“İsgəndərnamə” əsərində İsgəndərin Bərdə şəhərinə Nüşabənin sarayına qonaq getməsi səhnəsini; “Xosrov və Şirin”də Xosrovun Şirinin qəsrinə getməsi səhnəsini təsvir edərkən müxtəlif xalça növlərinə; Xosrovun ova çıxmasını təsvir edərkən məfrəşin; “Yeddi gözəl” əsərində Azərbaycanda çox geniş yayılmış xalça məmulatı olan heybənin təsvirini verən şairin müasir texnoloji yanaşma ilə emal prosesini reallaşdırmalıyıq.

Təsviri incəsənət dərslərində xalçaçılıq sənətinin inkişaf tarixindən və xalça məmulatlarının müxtəlif növlərindən bəhs edərkən bu faktlardan bir dəlil kimi istifadə olunması öyrənənlərin bu barədə biliklərini genişləndirir. Onlara yeni texnologiya öyrətməyə nail olmalıyıq. Müasir elmi pedaqogikaya görə, əmək tərbiyəsinin başlıca istiqamətlərindən və tərkib hissələrindən biri peşəyönümü işidir. “Xəmsə”nin bu məsələlər baxımından tədqiqi və təhlilindən aydın olur ki, o xalq pedaqogikasının məzmununu təşkil edir.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2021-ci il ölkəmizdə “Nizami Gəncəvi İli” elan olunmuşdur. Bu əlamətdar hadisə Nizami Gəncəvi irsinin daha mükəmməl araşdırılması, şairin yaradıcılığının müasir tələblər baxımından elmi şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi işinə yeni töhfələr verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ş.O. və b. Texniki peşə təhsili müəssisələrində təlimin təşkilinin didaktik məsələləri. Bakı: 2010, 204 səh.
2. Ağayev Ş.O. Texnologiya və onun tədrisi metodikası. Bakı: 2021, ADPU-nəşriyyatı, 408 səh.
3. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2008, 244 səh.
4. Apoyev B. Nizami Gəncəvi irsindən pedaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi. Dərs vəsaiti. Bakı: 2012, 216 səh.
5. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi (Azərbaycan müəllimi, 20 fevral 2021)

SUMMARY

Shahrza Agayev, Sayyad Valiyev

LEGAL HERITAGE IN PROFESSIONAL EDUCATION

Since vocational guidance is an important part of the training process, it is important to be guided by traditional principles and methods in its organization and conduct; profession - the acquisition of knowledge, skills and habits of a person in this or that specific area of the national economy and the understanding of the necessary working abilities; Significant changes in the purpose, tasks and content of vocational work with students at the level of primary education compared to preschool age; Meetings with various professionals and specialists, entrepreneurs, scientists and artists in the vocational work carried out in primary schools were commented on on a theoretical and practical basis.

Key words: *labor market, Nizami's heritage, profession, technology, "Khamisa", perfection, knowledge, skills, habits*

РЕЗЮМЕ

Шахрза Агаев, Сайяд Валиев

**ПРАВОВОЕ НАСЛЕДИЕ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ
ОБРАЗОВАНИИ**

Поскольку профориентация является важной частью учебного процесса, при ее организации и проведении важно руководствоваться традиционными принципами и методами; профессия - приобретение человеком знаний, умений и навыков в той или иной конкретной области народного хозяйства и понимание необходимых трудовых способностей; Существенные изменения в цели, задачах и содержании профессиональной работы с учащимися на ступени начального образования по сравнению с дошкольным возрастом; На теоретической и практической основе были прокомментированы встречи с различными профессионалами и специалистами, предпринимателями, учеными и творческими работниками по профработе, проводимой в начальных школах.

Ключевые слова: *рынок труда, наследие Низами, профессия, техника, «Хамса», совершенство, знания, умения, навыки.*

SEYFƏDDİN EYVAZOV

seyfeddineyvazov@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVINİN FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

(“İskəndərnamə” poeması əsasında)

Hər bir böyük sənətkar öz yaradıcılığında üç ədəbi-fəlsəfi konsepsiyayı şərh etmək istəyir: dünya nədir, insan kimdir, zaman nədir. Bu konsepsiyalarda insanın daxili aləmini, dünyanın yaranışını və insan-zaman kəsişməsini şərh edə bilən sənətkar əbədi yaşamaq hüququ qazanır. Bir sıra hallarda öləri mövzularda yazılan ədəbi əsərlər yaşamır, ancaq yuxarıda adı çəkilən ədəbi kredonun tələblərini ödəyən əsərlər yaşayır. Nümunə üçün Səməd Vurğunun siyasi basqılara cavab vermək üçün yazdığı “Komsomol” poeması şairin öz təbiri ilə desək, “öldü”, amma həmin poemanın sonundakı “Dünya” şeiri ölmədi, çünki orada şairin dünya haqqında düşüncələri yer almışdır.

Şərqi mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin “Pənc gənc” (Beş xəzinə), yəni “Xəmsə” si özündən sonra bir sıra şairlər, o cümlədən Hafiz Şirazi, Bədr Şirvani və başqaları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, Nizami əsərləri mövzusunda 500-ə qədər şair nəzirə yazmışdır. Bu ardıcılar içərisində sənətkarlıq baxımından hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325), Azərbaycan şairi Əşrəf Marağeyi, özbək şairi Əmir Əlişir Nəvai (1441-1501) və başqaları daha çox seçilmişdir.

Nizami əsərlərini onun yaş salnaməsinə böləndə belə məlum olur ki, o, bir yazdığını bir daha pozmamışdır.

Uzun bir dövrdə Qərbdə Hegeldən üzü bu yana, o cümlədən, E.Renan, B.Rassel belə bəzi irəli sürmüşlər ki, Şərqdə əsil mənada filosof olamışdır. Onların fikrincə, Şərqdə yalnız şairlərin əsərlərində fəlsəfi fikirlər vardır. Və adı çəkilən filosoflar da bu cür düşünmüşlər ki, Şərq xalqlarının düşüncəsində sxolastika və mistikadan başqa bir şey olmamışdır. Bizim azərbaycanlı Z.C Məmmədov “Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir” monoqrafiyasında (Elm: 1978) bu fikri alt-üst etmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda və ümumiyyətlə, müsəlman ölkələrində ərəb və fars dilləri uzun bir dövrdə dominant olmuşdur. Təhsilin ərəb dilində olması milliyətçə başqalarının, o cümlədən azərbaycanlıların bu dildə əsərlər yazmasını mütləqləşdirirdi. Bu ənənə XIX əsrə qədər davam etmişdir, hətta Abasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) belə, öz fəlsəfi əsərlərini (“Əsrarül-mələkət” ərəb dilində yazmışdır. Azərbaycanda fəlsəfi fikir o dövrün müsəlman dünyası fəlsəfi fikri ilə sıx bağlı olmuşdur. Bəhmənyar, Eynəlqüzzat, Şihabəddin Suhrəvərdi, Əbuhəfs Ömər Suhrəvərdi, Siracəddin Mahmud Urməvi kimi Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fəlsəfi irsi Biruni, Fərabı, İbn Sina kimi şəxsiyyətlərin davamı kimi səciyyələndirilir.

Nizaminin əsərlərində boş bir misra belə, yoxdur. Böyük şairin əsərlərində son fikir şairin özünə məxsusdur və müəyyən ictimai-fəlsəfi mündəricə daşıyır. Məsələn, “Sultan Səncər və Qari” hekayətində son olaraq Nizami, Qarının dili ilə deyir: “Dərğaların məni döydü, söydü, mənim abırım getdi, sənin ədalətin”.

Hər bir yazığın yaradıcılığını onun “yaş senzi” ilə əlaqələndirsək, belə fikir yürütmək olar ki, müdriklik yaşında o, daha təkmil əsərlər yaradır. Məsələn M.F.Axundov gəncliyində şeir, nəsr, orta yaşında dram, qoca yaşında isə “Kəmalüddövlə məktubları” kimi fəlsəfi-ictimai traktatını yazıb.

Nizaminin “İskəndərnamə”si bu mənada şairin ədəbi kredosunun yekunudur. Buna görə də şair “İskəndərin yeddi alim ilə xəlvətə çəkilməsi” hissəsində *şərti* olaraq filosofları bir yerə yığır. İskəndər onlara dünyanın yaradılışı haqqında sual verir.

Kimsənin qəlbinə heç toxunmadan,
Yeddi filosofu seçdi bu zaman.

Ərəstu – tədbirli bir vəzir idi.
Bəlinas - cavanmərd, Sokrat - pir idi.
Valislə Əflatun bir də Fərfiryus –
Heyrandı onlara o rühülqüds. (492)

Padşah “varlığın ilk tarixindən” danışmaq üçün birinci sözü Ərəstuya verir. Ərəstu –Aristotel, məlum olduğuna görə, həm “Metafizika” yazıb, həm də “Poetika”. Sonuncu əsər filoloji nəzəriyyədə dərslik rolu oynayır və bu gün də əhəmiyyətini itirməyib. Onun məşhur kəlamı vardır: “Platon mənim dostumdur, ancaq həqiqət dostluqdan üstündür”.

Ərəstunun dedikləri bu hünkü heliosentrik nəzəriyyəyə yaxındır. Bu gün belə düşünülür ki, əvvəl, Xaos olub, sonra Kosmos yaranıb, daha sonra bizim planetlər Günəş ətrafında düzülüş-nizam mərhələsinə gəlirlər. Ərəstu deyir:

Əvvəl vardı ancaq bir hərəkət,
Onu iki yerə ayırdı sürət.
Bu iki hərəkət gəlib bir yerə,
Yeni bir hərəkət doğurdu hərə.
Əvvəlki hərəkət ayrıldı yenə,
Bu üçü qoşuldu biri-birinə.
Üç xətt zahir oldu üç hərəkətdən,
Üç dövrə yarandı ondakı xətdən.
Mərkəzdən aydıldı həmin dövrlər,
Yaranıb ortaya çıxdı bir cövhər.
Cövhər keşməkesdən doğub parladı,
“Hərəkət eyləyən cism” oldu adı.

Burada diqqəti çəkən məqam yuxarıda qeyd etdiyimiz Xaosun hətəkəti və onun Kosmosu yaratması fikridir. Xaotik hərəkətin fizikadakı adı onun qanunauyğunluğunu kəşf edən alimin adı ilə “Broun hərəkəti” adlanır. Bu fizika qanunu asanlıqla cəmiyyətə şamil olunur. Belə ki, ictimai formasiyaların dəyişməsi zamanı xaotik hərəkət sanki bir “qanunauyğunluğa” çevrilir. Bu zaman cəmiyyətdəki qanun pozğunluqları “qaynar qazan”dakı hərəkətə oxşayır. Nizamsızlıq tədricən nizama çevrilir və statik hala gəlir. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, ” Dünyagörüşü” sözü “Kosmogörüş”dən kiçikdir. Zira, biz nəinki dünyanın, təbiətin bir hissəsiyik, həm də Kosmosun bir hissəsiyik. Və indi bizim işlədiyimiz bir sıra ölçülər bizim “arşınımıza görə”dir. Məsələn, gecə və gündüz bizim dünyamızın zaman ölçüləridir, kosmosda artıq bu “zaman” işə yaramır, orada başqa ölçülər var. Və ya yuxunun sürəti ilə bizim zamanın sürəti uyğun gəlmişdir.

Ərəstu daha sonra fikrini belə dəqiqləşdirir:
Həmin cism Qərar tutmayıb bir an,
Dönür, hərlənirdi əsla durmadan.
Bu cismin parlayan saf parçaları,
Həmişə qaçırdı *mərkəzə sarı*.
Yüksəyə uçanlar etdi hərəkət,
Aşağı enənlər tapdı sükunət.
Parlaq cism hərəkət etdikcə belə,
Ondan parlaq göylər gəldi əmələ.

Göy də meyl edərək öz mərkəzinə
Onun ətrafında hərləndi yenə. (S. 494)

Bundan sonra Nizami, filosofun Göy, Yer, - dörd ünsür – od, su, torpaq və hava, daha sonra bitkilər və nəbatat haqqında fikirlərini poetik dillə təqdim edir. Bu və bundan sonra da görəcəyik ki, Nizami filosofların fikirlərini oxucuya təqdim edərkən həm onların yaradıcılığına bələdliyini nümayiş etdirir, həm də onlara yaradıcı münasibətini göstərir.

Ərəstunun mərkəzəqaçma anlayışı çox mütərəqqi bir anlayış olmuşdur. Məlumdur ki, mərkəzəqaçma mexanizmi cismlərin kütlə sıxlığını müəyyən edir və kiçik cismlər böyük cismlər tərəfindən cəzb edilir. Ay Yerin təbii peykinə, planetlər Günəşin təbii peykinə çevrilir. Bu zaman böyük cism kiçik cismi cəzb etmə trayektoriyasına salır.

Valisin (Fales – qədim Yunan filosofu Miletli Fales. (e.ə.634-548) fikrincə, əvvəl su olmuşdur, qızğın hərəkətdən od əmələ gəlmişdir. Onun “suyun qatılığından yer yarandı” fikri Ərəstunun “təmiz su xıltdan ayrıldı və həmin xıltdan torpaq yarandı” fikirləri ilə səsləşir. Valisə görə “Sudan kainat yarana bilməz” fikrinə zidd gedənlər nütfəni yada salsınlar.

Əgər əvvəlki iki filosofun materialist düşüncə tərzini görünürdüsə, Bəlinas idealist cəbhədən çıxış edir. “Gözü nur, nuru göz yaratmışdır” deyən Bəlinas birinci işıqlı odu, ikinci – havanı, üçüncü – suyu, dördüncü – torpağı əsas götürür.

Sokrat da öz idealist fikirlərini İskəndərin hüsurunda belə şərh edir: O, güman edir ki, bütün bunlar yaradanın işidir. İldırım, Günəş, ay, Ülker, şimşək, yağış... hamısı Onun işidir.

Fərfuryus idealist cəbhədən çıxış etsə də, belə qərara gəlir ki, hərəkət edən və sükunətdə qalan varlıqlar dünyanın maddi formasıdır.

Hörmüzə görə isə firuzə rəngli göylər sakitləşib və sonra su, torpaq yaranıb.

Əflatunun fikirləri də Nizamini cəlb edir. Əflatuna (Platona) görə yaradılışın nədən qaynaqlanması sirdir. Ancaq həm kainat həm də insan xəlitedir (qarışıqdır). Filosofa görə xuda:

Bu zidd qüvvələri bir yerə qatdı,
Ağıllı, hünərli insan yaratdı.
Bircə qarışqanın qanadında sən,
Tanrı qüdrətini görə bilərsən. ((499)

İskəndər məclisi xətm eləyərək bildirir ki:

Dünyanın nəqşini bir nəqş edən var.
Bundan artıq demək mənasız olar.

Göründüyü kimi, İskəndər də idealist anlayışı rədd etmir. Bu işin bir sirr olduğu qənaətinədir.

Və həhayət, “Nizaminin dedikləri” maraqlı doğurur. Nizami də bir sıra şairlər və filosoflar kimi kainatın yaradılışının dərkini çətin bir iş olduğunu qeyd edir: “Nizami, bu qapı açar götürməz” – yəni yaradılışı dərk etmək çətinidir. Cavid də “Peyğəmbər”də dərk etmədəki çətinliyi qeyd edirdi. Nəsimi də allahı dərk etmək üçün qəlbin gözünü məqbul hesab edirdi: “Surəti-nəqşində hər kim görməsə nəqqaşını, Vahidi-surət onun gözsüz yaratmış başını” – yəni “Vahidi-surət”i – allahı - insanın surətində (üzündə) dərk etmək üçün görünən göz lazımdır.

Doğrudan da materiya və ruh bir-birində üzvi surətdə mövcuddur. Ruh nə qədər ki, hərəkətdədir, materiyanı hərəkət elətdirir. Amma “Bir nəfəsdir bu sürəksizcə həyat, Bir nəfəs – getdimi gəlməz, heyhat” (H.Cavid).

Kainatda bütün flora və fauna canlıdır, özündə o ruhu yaşadır. Ağaclar, çiçəklər daxil, hamısına duyğular verilib. Fəlsəfinin bütün kateqoriyaları və qanunları təbət və cəmiyyətə sirayətdir. Alov – közun ruhudur, alov (ruh) o közdən çıxandan sonra yerində kömür (çəsəd) qalır.

Nizami də “Böyük yaradıcı”nın əvvəlcə *əqli* yaratdığını deməklə tam idealist olmur. Lakin

Hər nəqşə çəksə də qadir yaradan,
Əqlin nəzərindən etmədi nihan.
Yalnız ilk nəqşəni gizli nəqş etdi,
Əqlin gözündən də onu gizlətdi – deyir (501)

Şair əqlin müəyyən qədər o sirlərə yiyələnmək imkanını belə izah edir:

Əql ancaq elə bir yerə yol tapar,
Ki, bilsin nə qədər məsafəsi var.”

Doğrudan da, insan ağı müəyyən məsafəyə qədər kainatın sirlərinə bələd olur. Oradan o yana çətindir. Məsələn, Kainatın sonu varmı? Ya bəlkə bu da mübhəmdir. İnsan kəşf etdiyi maşına insanı dərk edən göz vermədiyi kimi, bəlkə “Böyük yaradıcı” da insana elə bir göz verməmişdir və buna görə də insan elminin qurtardıği yerdən din başlayır.

Nizami bəşəri ideyalara malik dünya şairidir. Onun fəlsəfi, ictimai, bədii fikirləri “Xəmsə”nin bütün varlığındadır. Biz yalnız kiçik bir epizodu qeyd etdik.

SUMMARY

Seyfaddin Eyvazov

PHILOSOPHICAL MEETINGS OF NİZAMİ GANJAVİ (Based on the poem "Iskendername")

Every great artist wants to interpret three literary and philosophical concepts in his work: what is the world, who is man, what is time. In these concepts, the artist, who is able to interpret the inner world of man, the creation of the world and the intersection of man and time, gains the right to live forever. In some cases, literary works written on specific topics do not exist, but there are works that meet the requirements of the above-mentioned literary credo. For example, Samad Vurgun's poem "Komsomol", written in response to political pressure, "died" in the poet's own words, but the poem "World" at the end of the poem did not die, because it contained the poet's thoughts about the world.

РЕЗИОМЕ

Сейфаддин Эйвазов

ФИЛОСОФСКИЕ ВСТРЕЧИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ (По мотивам стихотворения «Искендернаме»)

Каждый великий художник хочет осмыслить в своем творчестве три литературно-философских понятия: что такое мир, кто такой человек, что такое время. В этих концепциях художник, способный осмыслить внутренний мир человека, сотворение мира и пересечение человека и времени, обретает право жить вечно. В ряде случаев литературных произведений, написанных на определенные темы, не существует, но есть произведения, отвечающие требованиям вышеупомянутого литературного кредо. Например, стихотворение Самеда Вургуня «Комсомол», написанное в ответ на политическое давление, «умерло», по словам самого поэта, но стихотворение «Мир» в конце стихотворения не умерло, потому что в нем были мысли поэта о Мир.

MÜNDƏRİCAT

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

1. SƏDAQƏT HƏSƏNOVA. Nizami Gəncəvinin söz dünyası.....	3
2. YUSİF SƏFƏROV. Naxçıvan folklorunda Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması ilə səsləşən rəvayətlər.....	10
3. MEHRİBAN ƏSƏDULLASOY (QULİYEVA). XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaratıcılığında ənənəvi klassik şeir dilinin bədii xüsusiyyətləri.....	17
4. QƏNİRƏ ƏSGƏROVA. Arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri (Nizami Gəncəvi yaratıcılığı üzrə).....	25
5. İRADƏ QASIMOVA. Nizami Gəncəvi fransız şərqsünaslarının araşdırmalarında.....	32
6. GÜNAY ŞİRƏLİYEVA. Nizami Gəncəvi yaratıcılığında elmin təbliği.....	37
7. AYGÜN İSMAYILOVA. Nizami Gəncəvi yaratıcılığında azərbaycançılıq və türkçülük İdeyaları.....	42
8. ELMAN SALAHOV. İran və erməni mənbələrinin Nizami Gəncəvini fars ədəbiyyatına aid etmək istiqlamətində uğursuz cəhdləri.....	47
9. SOLMAZ HƏYATOVA. Nizami Gəncəvinin yaratıcılığında kamil insan obrazı.....	54
10. AYNA BABAZADƏ. Nizami Gəncəvinin məhəbbət fəlsəfəsi.....	59
11. СЕВИНДЖ ГУРБАНОВА. Мотивы «Хамсе» Низами в декоративных тканях средневекового Азербайджана.....	63
12. EYVAZ EMİNALIYEV. Nizami Gəncəvi ilə Şirvanşah Axsitan arasında baş vermiş bir olaya baxış.....	67

ƏXLAQ VƏ TƏRBIYƏ

13. **TALEH XƏLİLOV.** Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında şəxsiyyətin formalaşması haqqında fikirlər.....73
14. **NƏZAKƏT YUSİFOVA, SEVDA KƏRİMOVA.** Nizami Gəncəvinin təlim və tərbiyə haqqında fikirləri.....79
15. **SOLMAZ BAYRAMOVA.** Nizami Gəncəvi əsərlərində psixoloji görüşlər.....86
16. **ELZA MUSAYEVA.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığında fiziki kamillik və fiziki tərbiyə məsələləri.....92
17. **BAĞIR BABAYEV, RƏŞAD ƏSGEROV, NƏSİMA HƏSƏNOVA.** Sovet ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi irsinə subyektiv yanaşma.....96
18. **SAHİLƏ ABBASOVA.** İbtidai siniflərdə Nizami irsinə aid folklor nümunələri.....103
19. **ÇAPAY QULİYEV.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığında özünüdərk etmə və özünüqiymətləndirmə məsələləri.....106
20. **İRANA MAMMADOVA.** Reflection of faith in a human at the top of wisdom in the poetry of Nizami Ganjavi.....110
21. **PAKİZƏ ƏLİYEVA.** “Kəlilə və Dimnə” hikməti və nizami gəncəvi yaradıcılığı.....117
22. **SVETLANA NƏSİBLİ.** Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında insan konsepsiyası.....124
23. **SƏADƏT AĞAKİŞİYEVA.** Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında insanın mənəvi təkamülü.....132
24. **ESMİRA CƏFƏROVA.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığında tolerantlıq və çoxmədəniyyətlilik139
25. **REYHAN HACIZADƏ.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığı kiçikyaşlı məktəblilərin əməksevərlik tərbiyəsinin vasitəsi kimi.....145
26. **HƏSƏNƏLİ EYVAZLI.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ədalətli şah problemi.....148
27. **LEYLA İSMAYILZADƏ.** Nizami Gəncəvinin əsərlərində riyazi fikirlər.....152
28. **ŞAHRZA AĞAYEV, SƏYYAD VƏLİYEV.** Peşəyönümü tərbiyəsində Nizami irsi.....156
29. **SEYFƏDDİN EYVAZOV.** Nizami Gəncəvinin fəlsəfi görüşləri.....161

“ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI”
MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

Nəşriyyat direktoru:	Samir Tarverdiyev
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Baş mühəndis-proqramçı:	Sahilə Abbasova
Aparıcı redaktor:	Günel Məmmədova
Aparıcı redaktor:	Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 05.01.2021
Çapa imzalanıb: 30.01.2021
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 10.5 ç/v
Sifariş №25, sayı 100 nüsxə

REDAKSİYANIN ÜNVANI: *7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
“Qeyrət” nəşriyyatı*

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*